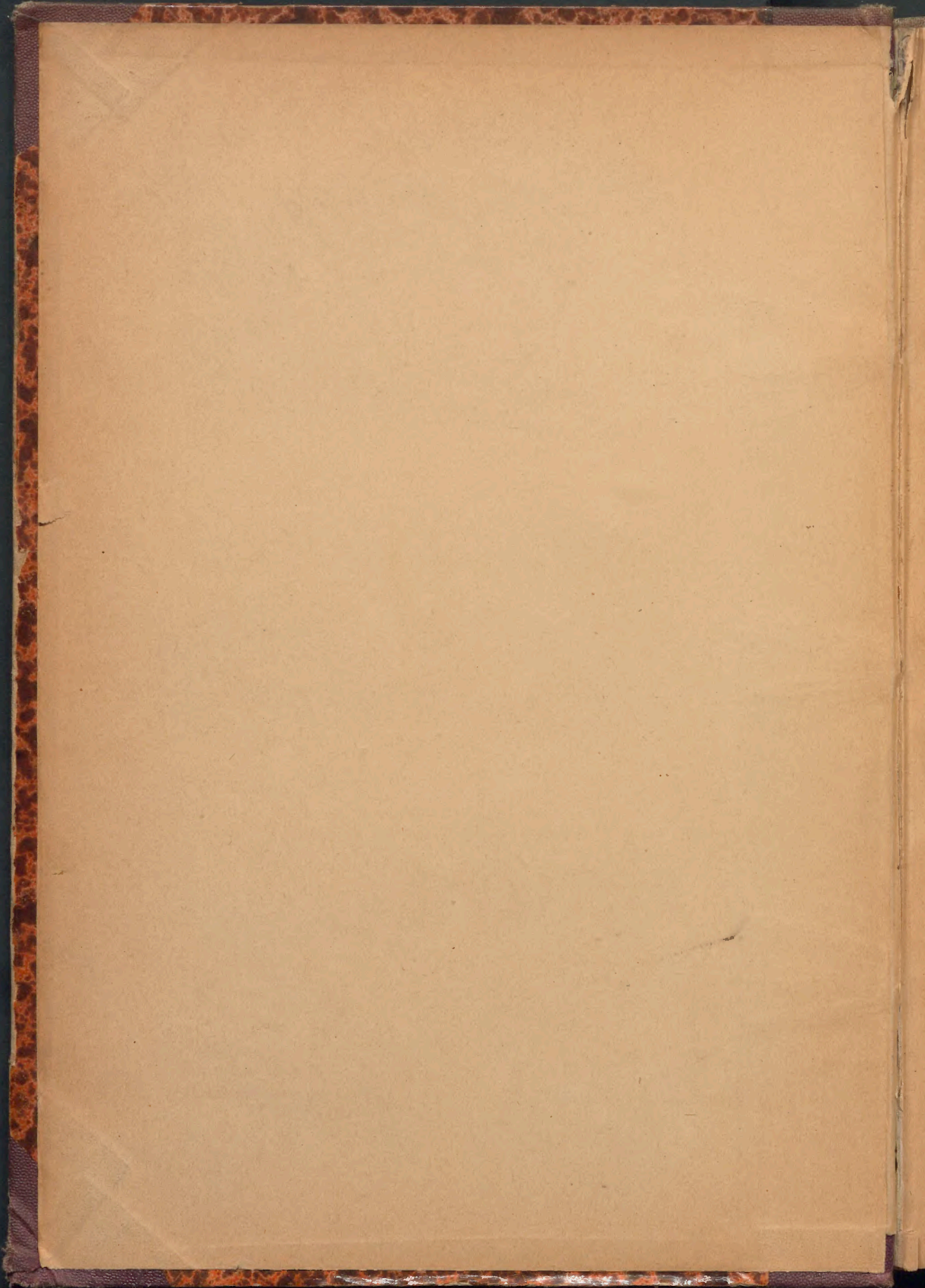
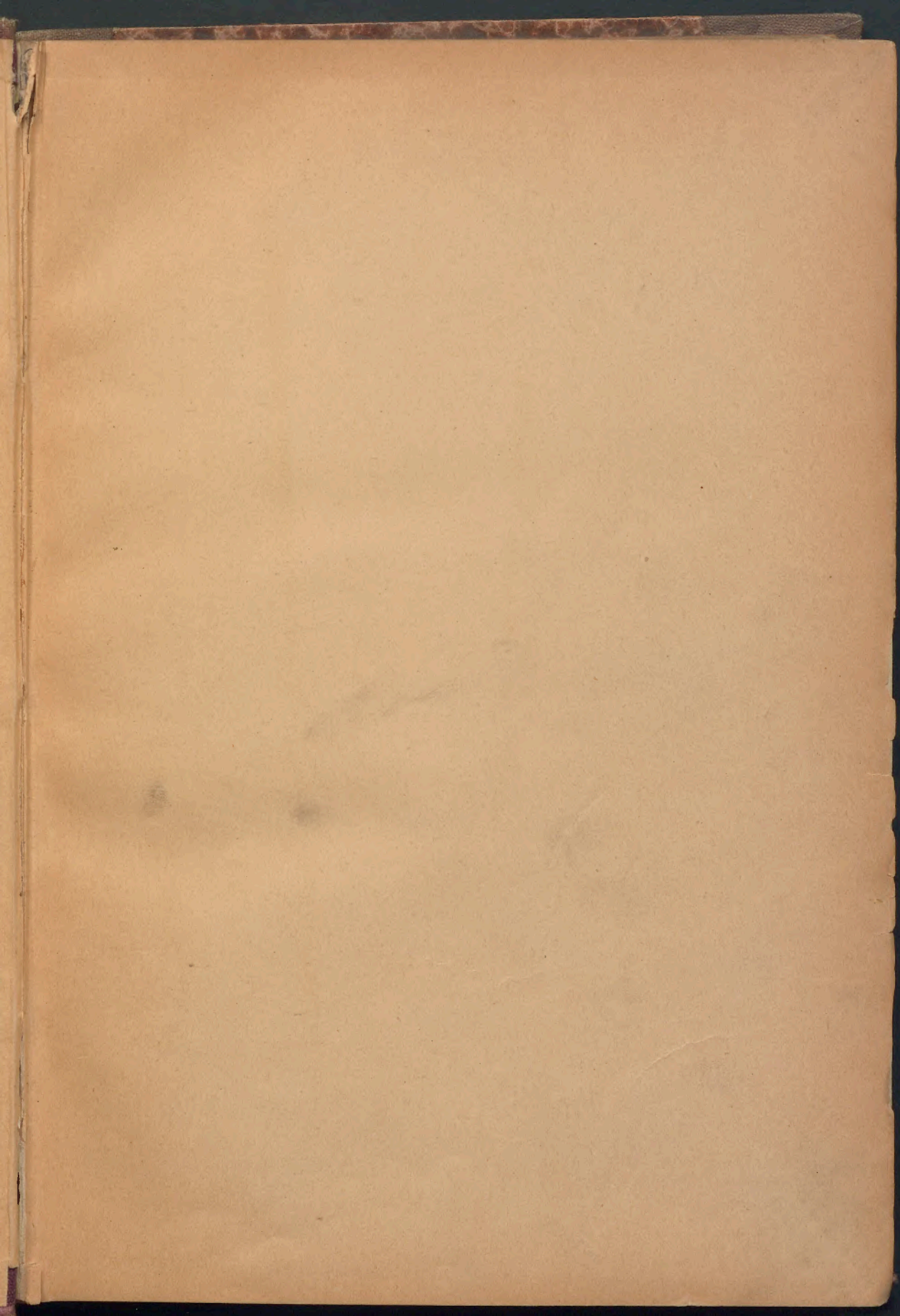
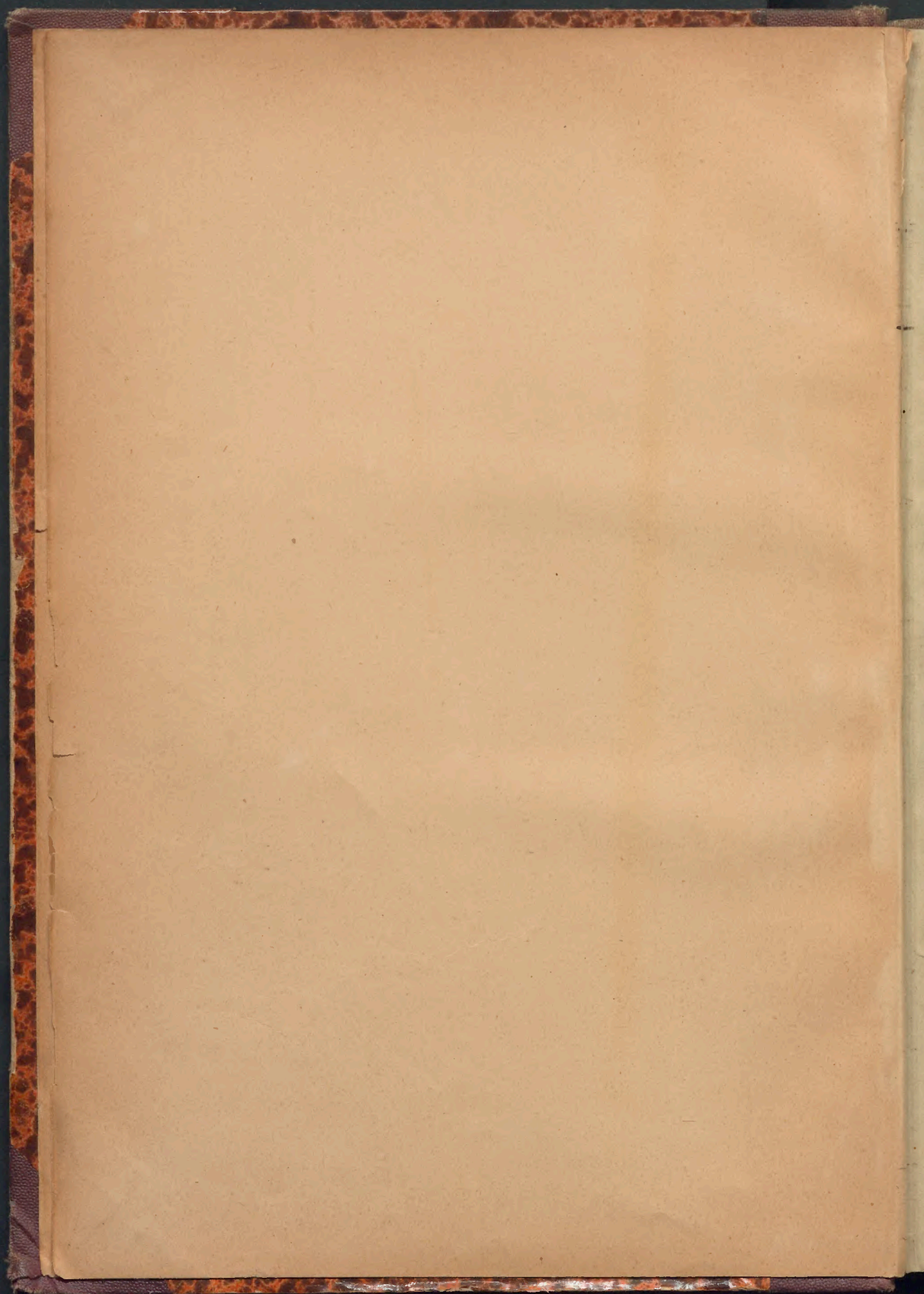

1575

5. 6

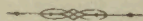

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԵՐԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

IX Գ Ի Ր Ք

1902

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի || Тип. К. Мартиросіанца

1902

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества (*Москва, Политехнический Музей, на Любанской площади*).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8° mensuel, Paris

Abonnement: France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS.

13 année, 1903

Abonnement: France et Etranger, 10 fr. Le Numero, 1 fr.

REVUE

d e s

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT

FUR

ETHNOLOGIE

Redactions-Commission:

V. Bastian, A. Voss.

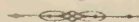
Preis 23 mark.

Adresse: Bureau der Cesellschaft Sw. Königgrätzer-
tsrasse. 120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԻՍ

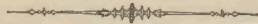
ՊԵՏԱԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԵՐԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

IX Գ Ի Ր Զ

1902

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի || Тип. К. Мартиросіанца

1902

Дозволено цензурою, Тифлисъ 5 Декабря 1902 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ ԵՒ Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻՔ Ե. Չափազիզի.	5—82
Ծէսեր և սովորութիւններ 5. Մնոտիապաշտութիւններ, հաւատալիքներ և նախապաշարմունքներ 45. Նոր-Նախիջևանցւոյ արդի կացութիւնը և առտնին կեանքը 58.	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Քաջբերունու	83—116
Երելսացոց ասելիքներ 83. Երելսացոց խաղեր 97. Հանելուկներ 105. Արադախօսութիւններ 110. Աղօթքներ 111.	
ՍԱՍՆԱՅ ԾՈՒԵՐ. գրի առաւ Ա. Աբեղեան	117—143
Անասար և Բաղդասար 118. Նբլախ և իշխան 118. Դառնիկ — որբիկ 123. Դաւիթ 134.	
ԱՐԱ ԳԵՂԵՅԻԿ. գրի առաւ Ե. Լալայեան	144—159
ՀԱՐԱՔԱԾՈՅ ՊՈՒՍԱՆՑԻ ԹԱՄԵՎԱՆ ԱՆԴԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Հ. և Ա. Անառեան	160—196
Աւանդական աղօթքներ 162. Ժողովրդական երգեր և օրօր 163. Մանկական խաղեր 168. Զուարճալիք 173. Զուտասելուկներ 176. Զուարճալի հեղարան 177. Առաջներ և առակաւոր ասացուածք 180. Երդումներ 192. Օրհնէնքներ և բարեմաղթութիւններ 193. Անէճքներ 194.	
ԲՈՐԶԱՆՈՒԹԻ ԳԱՆՈՒ Ե. Լալայեանի	197—262
Ազգաբնակութիւն 197. Բնակարան 205. Զգեստ և զարդ 209. Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւններ 212—Տղաբերք և կնուսք 246.	
ՊԱՌՈՒԹԱՅԻՆ Գ. ԲՆ. Նժդեհեանի	
Երկինքն ու երկիրը 263 Հրեշտակներ 265 Սատանաներ 267	263—271
ԳՐԵԹԻՆ ԵՊԻՍԿՈՍ ՍՐՈՒԱՆՏՏԵԱՆՑ ՉԵԵՅԵ	272—281
ԱՐՄԷՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՍ ԱՅՏՆԵԱՆ Ս. Մալխասեանց	282—284
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Պ Ե Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

- 1) Հաղբատեցիներ. 2) Հարսանեաց եղբ մորթելը. 3) Թագաւորին սափրելու ծէսը. 4) Արեւի պաշտամունք. 5) Մանկական խաղ. 6) Սարուժ. 7) Կար չկար...

A Z G A G R A K A N H A N D E S S

(L'Ethnographie)

livre IX

S O M M A I R E

La ville de Nakhidjévan s/. Don et ses habitants par E. Chah—Aziz.

Coutumes arméniennes, par Kadjbéroui.

Sasna—Tzerer, épopée populaire recueillie par A. Abeghian.

Ara le Bel et Sémiramis, épopée populaire, recueillie par E. Lalayantz.

La littérature orale des arméniens de Constantinople.

Le district de Bortchalo. La population, le logement, le vêtement et la parure, les coutumes, les noces, le baptême, par E. Lalayantz.

Les légendes du district d'Alachkert, par Njdéhian.

G. Srvandztian. nécrologie par Chérinz.

A. Aidünian, nécrologie par St. Malchassian.

ՆՈՐ-ՆԱԽԻԶԵԻԱՆԸ

ԵԲ

ՆՐՈՆԱԽԻԶԵԻԱՆՑԻՔ

ԵՐ. ՀԱՅԱԶԻԶԻ

ԾԵՍԵՐ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Մ Ա Ն Ո Ր

ախիջևանցիք Ամանորին, բացի «Նոր-տարի» ասելուց, ասում են և «կաղանդ» և միմեանց շնորհաւորելու ասում են. «Ճնորհաւոր նոր տարի, ամեն տարի բարով հասնինք», կամ «Ճնորհաւոր կաղանդ, ամեն տարի բարով հասնինք»: Ամանորի սովորական ընծայաբերութիւններն էլ նոյն «կաղանդ» բառից կոչոււմ են «կաղանջէք»:

Դեկտեմբերի 31-ին տանտիկիւնները - «եանկաները» ամբողջ օրը զբաղուած են լինում կաղանդի սեղանի պատրաստութեամբ: Յատկապէս, իբրեւ Նոր-տարու նշան, կատարում են «կաղանդը», «Տարին», և զանազան պասուց խմորեղէն՝ «զաթա», «Սամսա», քսակներ, մագեր, հիւսեր, իսկ գիւղերում, բացի դոցանից, և «խալաջ», կովի կուլճքեր, ցորենի հորեր և անասունների սմբակներ:

«Կաղանդը» պատրաստում են մեղրից և կաշին հանած և

*) Տես գիրք VII և VIII.

բոված ընկուզից: Մեղըը հում-հում այնքան հարում են — «զարնում», որ բոլորովին սպիտակում է, յետոյ ձգում են մէջը բոված և մաքրած ընկուզը և այդ բոլորը միասին խառնելով, լցնում են մի գեղեցիկ անօթի մէջ ու գնում սեղանի վերայ:

«Տարին», որ տարուայ իսկական նշանն է, մի մեծ բոլորշի և տափարակ հաց է, որ այնպէս է շինուած, որ վերան պարզ կերպով երևում են մի քանի մասեր կամ ճիւղաւորութիւններ: Այդ մասերի կամ ճիւղերի թիւը լինում է կամ 12 հատ տարուայ 12 ամիսների թուով, կամ տան մէջ եղած անդամների թուին համեմատ: Հին ժամանակները սովորութիւն է եղել ընկուզով, չամիչով և զանազան նկարներով զարդարելու այդ հացի երեսը և, ինչպէս Տաճկա-Հայաստանի շատ տեղերում մինչև ցայսօր էլ անում են, վերան թուականը գրելու, բայց այդ սովորութիւնը ներկայումս վերացել է և մնացել է միայն, այն էլ մի քանի ընտանիքների մէջ, չամիչով և ընկուզով զարդարելու սովորութիւնը: Տարի-ի մասերից մէկի մէջ զրուում է մի արծաթ դրամ իբրև բաղդփորձում: «Տարին» կտրում ու բաժանում են ընտանեաց անդամներին կամ նոյն իսկ կաղսնդի գիշերը, կամ երրորդ օրը, կամ ծննդեան ճրագալուցին և կամ, վերջապէս, յունուարի վեցին, տնօրհնէքից յետոյ: Զատ հին ժամանակները, ինչպէս երևում է, «Տարին» կտրելու ու բաժանելու ժամանակն եղել է միայն կաղանդի գիշերն իբր տարուայ նշան, յետոյ արդէն սովորութիւն է դարձել յետաձգել մինչև տնօրհնէքը, որովհետև նախջևանցիք սովորութիւն ունին տնօրհնէքի ժամանակ սեղանի վերայ դնել ծննդեանը ջուր և հաց, իսկ գատկին՝ կաբիր հակիթ և գատկահաց: Այժմ քաղաքում, որովհետև տնօրհնէքը կատարուում է ոչ միայն Յունուարի վեցին, այլ և հետեւալ օրերը ևս, այլ ևս չեն սպասում, որ առաջ «Տարին» օրհնուի, յետոյ արդէն կտրուի ու բաժանուի, այլ յաճախ ծննդեան ճրագալուցին կատարում են այդ գործողութիւնը, իսկ օրհնելու համար սեղանի վերայ դնում են եկեղեցուց բերած օրհնած ջուր և «Տարի»-ի տեղ մի որ և է հաց: Տարին կտրելու ժամանակ ում որ դուրս է գալիս արծաթ դրամը, նա տարուայ տէրն է համարուում և ընտանեաց մէջ

ամենաբաղդաւորը: Դրամը «բաղդաւորը» կամ ձգում է իւր քր-
տակը, որ ամբողջ տարին լիքը լինի փողով և կամ տանում է
եկեղեցի, մոմ գնում և աղօթելով վառում սրբերի առաջ:

«Գաթան» ալիւրից ու ջրից շաղախուած ու փոքրիկ,
կլորիկ, ուռուցիկ ձևով շինուած խմորեղէն է, որի մէջ դրուում
է ընկուզից ու մեղրից պատրաստուած խորխախ, իսկ «Սամ-
սան» դարձեալ միայն ալիւրից ու ջրից շաղախուած եռանկիւ-
նաձև կարկանդակ է, որի մէջ դրուում է սոխ ու չամիչ: «Խա-
լաջը», որ պատրաստում են միայն գիւղացիները, կիսալուսնա-
ձեւ, կամ կլորակ, մէջը ծակ հաց է, դարդարուած զանազան
հիւսուածքով ու օրինակներով, իսկ մսով հիւսերը, քսակները,
կուրծքերը, ցորենի հորերը և սմբակները, որոնցից առաջինը
և երկրորդը զլխաւորապէս պատրաստում են քաղաքացիները,
իսկ միւսները միայն գիւղացիները, նոյն առարկաների ձևով,
շինուած խմորեղէններ են, որոնք արտայայտում են ժողովրդի
պէս-պէս բաղձանքները՝ որ տան մէջ գտնուած աղջիկների
մագերն երկար լինեն, տղամարդկանց քսակները լիքը փողով,
կովերն առատ կաթ տան, անասուններն առողջ լինին և ցո-
րենի հորերը լիքը ցորենով:

Յրեկոյեան դէմ լսուում է «կալանդոս» երգող երեխանե-
րի ձայնը, որոնք խումբ-խումբ տնէցտուն են ման գալիս, եր-
գելով շնորհաւորում են կաղանդը և գաթա, սամսայ, խալաջ
ու փող են հաւաքում: Քաղաքում «կալանդոսն» երգում են
դեկտեմբերի 31-ի առաւօտեանից մինչև երեկոյ և, որ հետա-
քըքրական է, հայ երեխաներն երգում են և՛ հայերէնը և՛
ռուսերէնը, իսկ ռուս երեխանները և՛ ռուսերէնը և՛ հայերէնը:

Գիւղերում «կալանդոս» երգում են սոյսպէս.

Կալանդոս, դոս, դոս,

Սմէն տարի բարով հասնինք,

Ճնորհաւոր Նոր-տարի,

Նոր եանկայիս ¹⁾ տուն բերի,

Ճալէ շապիկ հագուցի,

¹⁾ «Եանկա» ասում են եղբօր և հօրեղբօր կնոջը և տանտիկիներին:

Քիրմէ գօտի կապեցի.

Խալաջ տուէք:

Քաղաքում երգում են այսպէս.

Կալանդոս, դոս, դոս,

Կալանդոսը՝ էկիլ է,

Դուռին տակը կաշնիլ է,

Ջալէ շապիկ հագիլ է,

Կարմիր գօտի կապիլ է, ¹⁾

Մէկ աւուճին ²⁾ խաչիլ է:

Դեկտեմբերի 31-ին զիշերը ճիշդ այն րոպէին, երբ հին տարին անհետանում ու կորչում է յաւիտենականութեան մէջ և ծնում է նոր-տարին, գետերը և աղբիւրներն ոսկի են հոսում, ուստի և գիւղերում ամեն մէկն աշխատում է այդ ժամանակ ջրերի վերայ գտնուել, ջուր վերառնել, որ հարստութիւն տուն տանէ: Նոյն ժամանակ երևում են և ահուելի «լեռնջուղը», և «ժիւղտը» (շրտոտ) և «Առամ—թառայիմը» և սկսում են շրջել մարդկանց մէջ ու զանազան փորձանքներ բերել նոցա գլխին, ուստի և ծնողները զուշացնում են երեխաներին և չեն թողնում նոցա Նոր-տարի զիշերը զուրս գալ:

Նոյն դեկտեմբերի 31 երեկոյեան մինչև որ տան բոլոր անդամները չըհաւաքուին, ճրագ չի վառուում տների մէջ: Երբոր տնեցիք հաւաքուում են, բոլորեքեան մտնում են մի սենեակ և մոմը վառելով, դնում են մէջտեղը, սեղանի վերայ: Ճրագի լոյսից, ՚ի հարկէ, մարդկանց ստուերն ընկնում է պատերի վերայ և երևում մէկինը լուսաւոր, միւսինն աղօտ դժադրութեամբ: Դորանից զանազան գուշակութիւններ են անում, թէ ո՞վ Նոր-տաբուայ ընթացքում աւելի բաղդաւոր կ'ըլինի և ո՞վ անբաղդ: Որի որ ստուերը պարզ կերպով արտացոլուի պատի վերայ, նա էլ տարին յաջողութեամբ կ'անցկացնէ, բաղդաւոր կ'ըլինի, որինը, ընդհակառակը,

¹⁾ Աւուճ=հուռ:

²⁾ Խաչիլ ըլլալ=համաձայն լինել:

խաւար ու աղօտ, նա փորձանքները կ'հանդիպէ, որոնցից գուցէ և անվտանգ չ'կարողանայ գուրս գալ:

Հայկական Ամանորի և հաւասարդի մասին այլ զաղթականների մէջ յիշողութիւն ամենեւին չի պահպանուել:

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ծննդեան ճրագալուցի ժամերգութիւնը շատ կանուխ է ըուկըսուում, համեմատաբար շատ կանուխ էլ վերջանում է: Եկեղեցում ժամաւորներէից շատերը կանգնում են վառած մոմերով ոչ թէ միայն Դանիէլի գրքի ժամասնակ, այլ և առհասարակ ժամերգութեան սկզբից մինչև պատարագը: Դանիէլի գիրքը, ինչպէս ամէն տեղ, այստեղ էլ կարդում են մանուկները. բոլոր գիրքը բաժանուում է երկու մասի՝ բուն պատմութեան, որ առանձին կանգնած կարդում է երեխաներից մէկը, և Սեղբա-կի, Միսաքի և Աբէղնակովի խօսքերի, որ արտասանում են երեք մանուկ՝ միասին՝ նոյնպէս առանձին կանգնած: «Օրհնեցէք»-ը երգում են բոլորեքեան միասին:

Ամեն մէկի կարգալու նիւթը տպուած է առանձին-առանձին երկար թերթերի վերայ, որ հեշտ լինի բռնելու ու կարգալու, զրքակալ չ'դրուի, բերանացի էլ սովորելու հարկաւորութիւն չլինի:

Ժամաւորները վերադառնում են տուն, բերելով իւրեանց հետ նոյնքան մոմ, որքան տան մէջ անդամ կայ, և վառում են ընթրքի ժամանակ ամեն մի սպասի առաջ և այդպէս վառած մոմերով էլ ընթրիք են անում:

Երեկոյեան տնօրհնէք շրջելու սովորութիւն չ'կայ: Քա-հանաները միայն այցելում ու օրհնում են իւրեանց կնքահայ-րերի և այն տները, որոնց մէջ հանգուցեալ է եղել, իսկ միւս տների օրհնութիւնը թողնում են միւս օրուան:

«Աւետիս» երգելու սովորութիւնը, որ այնքան ընդհան-րացած է հայերի մէջ, քաղաքում արդէն վերացել է և մնա-ցել է միայն գիւղերում: Երգում են առհասարակ հետեւեալ «Մեծ» կոչուած աւետիսը.

Աստղ մի ելաւ յարեւելից, աւետիս.
 Իմաստնասէրք զարհուրեցան, աւետիս.
 Աստղաբաշխեր ժողովեցան, աւետիս.
 Չատ քննեցին և չիմացան, աւետիս.
 Իւրեանց մէջ կոչր մը գտան, աւետիս.
 Թեւէն մտան, առին, երան, աւետիս.
 Երբ այն աստղն Նայեցաւ, աւետիս.
 Այն կուրացած աչքը բացաւ, աւետիս.
 Եղբայր, այս մեծ աստղ է նշան, աւետիս.
 Թագաւոր ճնաւ ՚ի չրէաստան, աւետիս.
 Մեկքոն, Գասպար և Բաղդասար, աւետիս.
 Երեք Թագաւորք ազնուականք, աւետիս.
 Երթանք, տեսնենք հացոց արքայն, աւետիս.
 Խորհուրդ արին իւրեանց մէջը, աւետիս.
 Չատ հեծելօք ճամբայ մտան, աւետիս.
 Աստղն ցուցնէր նոցա ճամբան, աւետիս.
 Ցերեկը հրեշտակ երևեցաւ, աւետիս,
 Գիշերը աստղ լուսոյ մտան, աւետիս.
 Թէ Յիսուս է թէ Քրիստոս, աւետիս.
 Օրհնած տունիս տանուտէրին, աւետիս.
 Թէ Պօղոս է, թէ Պետրոս է, աւետիս.
 Օրհնած տունիս տանտիկնոջը, աւետիս.
 Թէ Սաուա է, թէ Մարթա է, աւետիս.
 Օրհնած տունիս կրիճներուն, աւետիս.
 Աստուած այս տունը շէն պահէ, աւետիս.
 Մինչև գալուստն Փրկչին, աւետիս:

Բացի այս «աւետիսից», որ երգում են բոլոր զիւղերում,
 Չալթըրում, Թոփտիում և Փոքր-Սալայում երգում են և ու-
 ռիշ ժողովուրդական աւետիսներ: Թոփտիում և Փոքր-Սալայում
 երգում են հետևեալը.

Երանելի կոչս Մարիամ, աւետիս.

Որ կոչս էիր, կոչս ճնեցար, աւետիս.

Ծնար եբեր Աստուածորդին, աւետիս.

Աստուածորդին այն Սուրբ հոգին, աւետիս.

Մարիամ առաւ իւր մէկ որդին, աւետիս.

Տարաւ Նորա աշկերտութիւն, աւետիս.

Երբ քննեցին, երբ հարցուցին, աւետիս.

Նա կ'կարդար Սաղմոսարան, աւետիս.

Սաղմոսարան երբ քննեցին, աւետիս.

Նա կ'կարդար Չարականներ, աւետիս.

Չարականներ երբ հարցուցին, աւետիս.

Նա կ'կարդար շաստուածաբան, աւետիս.

Աբեղաներ իրար եկան, աւետիս.

Կոչս Մարիամին գիր խրկեցին, աւետիս.

Մարիամ արիւ, առ քո որդիդ, աւետիս.

Քո մէկ որդուդ, այն Սուրբ Հոգուն, աւետիս.

Նա մեզ չանէր աշկերտութիւն, աւետիս.

Մեզի կանէ վարսետութիւն, աւետիս.

Մարիամ կորոչս իւր մէկ որդին, աւետիս.

Կուլար կողբար, կաղաղակէր, աւետիս.

Ճամբորդներուն հարցունք կանէր, աւետիս.

Մարիամ, մեզի տուն բանիդ նշան, աւետիս.

Որպէս տեսանք, այնպէս պատմենք, աւետիս.

Ես իմ որդիս եմ ցանկացեալ, աւետիս.

Չալէ շապիկ 'ի' լոյս անձին, աւետիս.

'ի գլխատան արևագոյն, աւետիս.

Պաշտառ կենար արծաթիւ պէս, աւետիս.

Ծեր մը տեսաւ չերուսաղէմ, աւետիս.

Խաչ, գաւազան ունէր ձեռին, աւետիս.

Աւետարան ունէր 'ի գիրկն, աւետիս.

Չալթըրում էլ երգում են Հետևեալը.

Յիսուս, Յիսուս աշակերտաց, աւետիս.

Վաթսուն և վեց հալապետաց, աւետիս.

Հետ երթալին, հետ քարոզին, աւետիս.

Անկալ ու կոչր Լուսաւորչին, աւետիս.

Գնացին, ելան ընտրուած ծովուն, աւետիս.

Որտեղ նաւեր կանգնած կալին, աւետիս.

Եղբայրք առէք, ելէք նաւորդիք, աւետիս.

Ես ձեզ անիմ բազում աղօթք, աւետիս.
 Մեզի չէ պէտք բազում աղօթք, աւետիս.
 Մեզի պէտք է դրամ բազում, աւետիս,
 Խաչակնքեց, դրամ կաղմեց, աւետիս.
 Երեք նաւտէր ելան 'ի վեր, աւետիս.
 Ծովն էլ տականց պղտորեցաւ, աւետիս.
 Եղբայր, այս ինչ մարդ մեղաւոր, աւետիս.
 Մարդ մեղաւոր, բացց ալւոր, աւետիս.
 Ելան 'ի վեր, ընկան էր ոտք, աւետիս.
 Դուն մեր Յիսուս, դուն մեր Փր'ստոս, աւետիս.
 Եղբայր, պահէք, քուն մի եղէք, աւետիս.
 Ես ձեզ անիմ բազում աղօթք, աւետիս.
 Բազումք ելան քաղցրագիշեր, աւետիս.
 Հաւն ալ խօսեց երեք բերան, աւետիս.
 Եղբայրք ելէք անուշ քներկդ, աւետիս.
 Օրհնած ծովս, օրհնած նաւիս, աւետիս.
 Օրհնած այս տունիս, կտրիճներ, աւետիս.
 Աստուած այս տուն շէն պահէ, աւետիս.
 Զէն պահողն ալ առողջ պահէ, աւետիս.
 Մեն տարի բարով հասնինք, աւետիս.
 Ձեզ սիրելով հալսասար, աւետիս.¹⁾

Արագալուցի ընթրիքի համար, բացի սովորական նաւա-
 կատեաց կերակրներէն՝ ձկնախաշուից, տապակած ու խաշած
 ձկնեղէնից, պատրաստուում է անպատճառ և «կուբաթի», որ
 ուտում են ձկնախաշուի հետ միասին: «Կուբաթին» նման է
 Ռուսաց «պիրոգին», բայց աւելի նուրբ է, աւելի ճաշակով է
 պատրաստուում, աւելի համալիւ է, քան թէ սովորական պի-
 րոգները: Նախիջլանցի եանկաներն ու «ջիջաներն»²⁾ մեծ
 վարպետութեամբ նաբանով — օխովով — «թել բանալ» դիտեն
 և մեծ ճարտարութեամբ պատրաստում են «թելբաց-կուբաթի»,
 «թելբաց-սամսա» և քառասուն թել փախլաւա:

¹⁾ Այս աւետիսները վարիանտ են: Տես Կարապետ Կոստանեանցի
 «Նոր ժողովածու, Ա պրակ» 1, 4 և 6 աւետիսները:

²⁾ Զիջա ասում են մեծ քրոջը ու բան անող կանանց:

Թելբաց-կուբաթիլի, ինչպէս և թելբաց-սամսայի թելերի թիւն անորոշ է — 14, 20 և 30, մի խօսքով որքան շատ, այնքան լաւ: Թելերի կէսն իւղով օծելուց և միմեանց վերայ դարսելուց յետոյ, լցնում են վերան թեթև տապակած ձկան միս ու սոխ և այդ բոլորը ծածկելով իւղով օծած և միմեանց վերան դարսած թելերի միւս կիսով ու վերան հալկիթ քսելով, դնում են փուռը եփելու:

Մկրտութեան ժամերգութիւնը նոյնպէս սկսում է շատ շուտ և աւարտում է առաւօտեան շատ կանուխ, այնպէս որ առաւօտեան վեց-եօթ ժամին տրդէն ամեն բան վերջացած է լինում և քահանաները սկսում են տնօրհնէք մանդալ: Տնօրհնէքը կատարուում է հապճեպ և այդ հոգևոր նուիրական արարողութեան ոչ վայել վսեմութեամբ: Քահանաները պատճառ բռնելով այն հանդամանքը, որ պէտք է աշխատեն հինց առաջին օրն օրհնել իւրեանց ծխականների տների մեծ մասը, որովհետև իբրև թէ ժողովուրդը նեղանում է, երբ քահանան ուշ է գնում նոցա տունը, տուն մտնելը ու դուրս գալը մէկ են անում, շարականն երգում են հեւալով, աւետարան չեն շրջեցնում իւրեանց հետ, այլ ստում են բերանացի, շատ անգամ սխալներով և կակաղելով, և այլն և այլն:

Ջրօրհնութեան համար եկեղեցիներից հանդիսով դուրս գալու, զետը դնալու և կսմ եկեղեցիների բակում յորդանան շինելու սովորութիւնը, որ այնքան շքեղութեամբ սիրում են կատարել հայերն ամեն տեղ, այս դաղթականութեան մէջ չը կայ և, ինչպէս երևում է, վերացած է եղել դեռ Ղաթմում, Գուլէ, մոլեոանդ մահմեդականների երկիւղից: Հանդէսը կատարուում է եկեղեցիներում առանձին աւագանների մէջ և ժողովուրդը մեծ ջերմեռանդութեամբ խռնուելով, ինչպէս սովորութիւն է ամեն տեղ, օրհնած ջուրը տուն է տանում ամաններով, որովհետև տնօրհնէքի ժամանակ նախիջևանցու սեղանի վերայ հացի հետ միասին պէտք է անուստուծառ և օրհնած ջուր լինի:

Խաչը ջրից հանելու կամ խաչի կնքահայրութեան հետ միասին այս դաղթականների մէջ կայ և մեռոնի կնքահայրու-

թիւն, որ կատարուում է նոյնպէս վայելուչ հանդէսով: Անքահայր լինել ցանկացողը հազնում է շապիկ, իսկ քահանան բռնելով նորա զլխին ո. մեռոնի աղաւնին, հանդիսաւոր թափօրով գալիս, բարձրանում է նորա հետ բեմը: խաչի կնքահայրութիւնը, ինչպէս երևում է, քաղաքում շուտով կ'վերանայ, ինչպէս արդէն վերացել է դռնաբացէքին աշխարհականներից մէկի ձեռքով դուռը-վարագոյրը բանալու սովորութիւնը: Գիւղեբում դռնաբացէքին, փոխանակ սեղանի վարագոյրը բանալու, պատկերների երեսն են փակում ու բաց անում:

Օրհնած ջուրը պահում են առանձին ամաններով տների մէջ ամբողջ տարին և գործ են ածում իբրև դեղ ու դարման և իբրև մաքրութիւն ու փարատութիւն, երբ հարկաւոր է լինում մի որ և իցէ աղտոտած, պղծուած անօթ սրբելու, մաքրելու: Տներում պահում են նոյն նպատակով ու նոյն գործադրութեան համար և Երուսաղէմից բերած «Քետ յորդանայ», այսինքն Յորդանանի ջուր:

ԱՌԱՋԱՒՈՐԱՅ ՊԱՍ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳԻՍ

Առաջաւորաց պատին Նախիջևանցիք էլ ո. Սարգսի պաս են առում: Ս. Սարգիսը, որ Յուլիանոս ուրացողի բռնութիւնից փախչելով, եկել է նախ Հայոց Տիրան Բ. թագաւորի մօտ և յետոյ գնացել է պարսից Զապուհի մօտ և նահատակուել է սորա ձեռքով իւր Մարտիրոս որդու հետ միասին Յունուարի 30-ին, ինչպէս յայտնի է, միշտ գալթակղութեան քար է հղել Յունաց և Հայոց եկեղեցիների յարաբերութեան մէջ: Հայերը նորան հաւատքի համար հալածուած ու նահատակուած համարելով, ընդունել են իբրև սուրբ և նորա համար յատուկ տօն են նըշանակել, իսկ Յոյները նորան իւրեանց արքայադուստրը փախցնող արկածախնդիր մէկը համարելով, ոչ միայն նորան սուրբ չեն ընդունել, այլ և անարգել են. հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ Հայ ժողովուրդը միամտութեամբ այդ սրբի

տօնը մեծաւ մասամբ Առաջաւորաց պատի շարաթօրը զալու համար, ու Սարգսի պատէ կոչուում ամբողջ Առաջաւորաց պատը, միշտ և հանապազ զրպարտել և բամբասել են Հայոց եկեղեցին: Նոքա մինչև անգամ այդ մասին մի ամբողջ առասպել են հնարել ու մտցրել նորան իւրեանց ճաշոցներէ մէջ և զոյն առասպելի հեղինակութիւնն ընծայել են մի ոմն Սահակ-անուհով կաթողիկոսի, որ իբրև թէ գոյութիւն է ունեցել Հայոց կաթողիկոսների շարքում և ապրիւ է ժիւղարում: Այդ առասպելաբանական Սահակ կաթողիկոսի հեղինակութիւնը, որ մի ընդարձակ յունարէն գրութեք է, գոյութիւն ունի մինչև ցայսօր և կոչուում է «Ճառ ընդդէմ Հայոց», առասպելաբանում է, թէ երբեմն եղել է Հայոց մոլորութեան վարդապետ Սարգիս անունով մէկը, որ ունեցել է մի շուն «Արցիվուր» յորջորջումով: Աւր որ գնալուս է եղել այդ Սարգիսն իւր մոլորութեան սերմերը ցանելու համար, նախապէս միշտ ուղարկելուս է եղել իւր շանը իբրև առաջընթաց և իւր անելիք աջցելութեան ազդանշան: Ժողովուրդը տեսնելով Արցիվուրին, իմանում է եղել վարդապետի զալու մասին, պատրաստութիւն է տեսնում եղել և թափօրով ընդառաջ դուրս գալով, սիրով ու մեծարանքով ընդունելուս է եղել նորան: Մէկ օր էլ իբրև թէ դալ է պատահել շանը, երբ դա իւր սովորական պաշտօնով դնալուս է եղել գիւղերից մէկը, և պատառել նորան, ուստի և վարդապետը գալով, չի տեսել այն յարգանքն ու պատիւը, որ առհասարակ սովոր է եղել տեսնելու: Մտնելով գիւղը և իմանալով, որ Արցիվուրը չի եկել, մարդիկ է ուղարկել որոնելու, և գտած ուղորներէից գուշակելով նորա գլխին եկածը, շատ ցաւել է, և հրամայել է Հայիրին նորա մահուան համար սուգ անել, ծով պահել և սահմանած պատը կոչել է շան անունով «Արցիվուրց պահք»:

Ահա հայերի և յոյների մէջ այդ տօնի առթիւ առաջ եկած խօսք ու զրոյցի, հակաճառութեան և դրսնից ծագած փոխադարձ ատելութեան հետևանքը կամ արգասիքը պէտք է համարել այն համոզմունքը կամ կարծիքը, որ գոյացել և մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է նախիջևանցւոյ մէջ, թէ ու

Սարգիսը միշտ վրէժխնդիր է լինում յոյներէց, իւր տօնի շաբաթը բքախնդդ անելով յոյն ճանապարհորդներին: Նախիջլեանցիք, երբ ս. Սարգսի տօնի օրը կամ նոյն իսկ ամբողջ Առաջաւորաց պատի շաբաթն քամիներ են բարձրանում և բուք է լինում, սովորութիւն ունին ասելու. «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ խրդդէ», «ս. Սարգիսը հոռոմ չ'խրդդած չիլալ» և կամ թէ «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ փատցունէ», «ս. Սարգիսը հոռոմ չը փատցրած չիլալ»:

Այս գաղթականների կարծիքով ս. Սարգիսը մի զօրաւոր և արաղահաս սուրբ է, որ ձի հեծած անդադար սլանում է ամպերի և ծովերի վերայ, աղջիկների բաղձանքները և երկտառարդների-«կտրիճների» «մուրատն» է կատարում, ճանապարհորդներին և առհասարակ նեղութեան մէջ գտնուողներին շուտափոյթ օգնութիւն է հաւցնում և ազատում: «Սուփ Սարգիս, տուն նեղիս հասնիս», բացագանչում և երեք անգամ խաչակնքում է երեսին նախիջլեանցի գիւղացին, երբ նա կամեում է շուտով մի բանի հասնել, երբ նա մի որ և իցէ նեղութեան մէջ է լինում ¹⁾:

Թէ ինչ տեսակ են հասկանում ս. Սարգսին նախիջլեանցիք և ինչպէս են երևակայում նորան,—կարելի է տեսնել հետեւեալ աղօթքաձև հին ասացուածքից, որ մինչև ցայսօր դեռ պահուել է և երբեմն-երբեմն կարելի է լսել ծերերի բերանից.

Քիշեր ասի տուս էլլաչ,
Մէկ զօրաւոր սուփ տեսաչ,
Ասի, լացի, ոթքն ինկաչ,
Ասի, հայր սուրբ, անունդ ինչ է.
Իմ անունս սուփ Սարգիս,
Օրթուս անունը՝ սուփ Մայտիրոս,
Ծիս կըքալէ ամպին վրան,
Անթաթար ծովին վրան,

¹⁾ Տես Ռափայել Պ տկանեանցի «Զախու» գրուածքը «Материалы для изучения армянских нарѣчій, выпускъ I. Говоръ Нахичеванскій».

Գնա՛, ասա՛ քերիներուն

Ազատ անէ՛ իր արևուն՝¹⁾:

Հասած աղջիկներն իւրեանց լրադանքներին և կտրիճներն իւրեանց «մուրատին» հասնելու համար այդ պատի շաբաթը սովորաբար երեք օր ծոմ են պահում և ճաշակում են: Այդ ծոմապահութեան առթիւ էլ երրորդ օրը փեսացուների տներից հարսնացուների տները «ծումչէքը» է գալիս: «Ծումչէքը» բաղկացած է լինում մի որ և իցէ կնոջ ընծայից, անուշեղէնից՝ «խաթմուխ հալուա», «իփլիկ հալուա», և այլն և մի տեսակ պղպեղախառն եփած մեղրաջուր ըմպելիքից, որ կոչուում է «հայրա»: Հարսնացուների տներում «ծումչէքը» վայելելու համար «Աղջիկ-ժողովուրդ» է լինում: Նշանած աղջիկները հրաւիրում են իւրեանց ընկերուհիներին և բարեկամ աղջիկներին և նոցա հետ միասին ուտում, խմում, պարում և ամբողջ օրը ուրախանում են: Այդ դէպքից օգուտ են քաղում նշանուած և նշանելու կտրիճները. նոքա հաւաքուում են «Ժողովուրդ» տան պատուհանների տակ և աշխատում են նայել, տեսնել՝ ո՞րն իւր նշանածին, ո՞րն էլ իւր հաւանածին: Նոցա, այդ կտրիճներին ոչ մի կերպով հեռացնել, վարել պատուհանների տակից չի կարելի, որովհետեւ, նախ, ինչպէս ասում են նախիջևանցիք, «նշանուած կտրիճները հաստերեւ կըլլան», երկրորդ, ինքեանք աղջիկներն էլ փոխադարձաբար ցանկանում են իւրեանց փեսացուներին ու հաւանածներին տեսնել:

ԴԸՐԸՆԴԻՋ ԵՒ ԲԱՐԵՎԵՆԴԱՆ

Նախիջևանցիք Դըրընդէղին ասում են «Տերինտազ» և գիւղերում կատարում են համարեա թէ այնպէս, ինչպէս ուրիշ տեղերում, փողոցներում, հրապարակներում և տների բակերում խոտի խորձերից դէղեր կազմելով, եկեղեցուց բերած վառած մոմերով վառելով նոցա և չորս բոլորը պտտելով և

¹⁾ Այս աղօթքը առաջին անգամ տպագրուած է Քերովբէ Պատկանեանի «Говоръ Нахичеванскій»-ի մէջ:

վերայից թռչելով: Քաղաքում Հայոց այդ կռապաշտական հետաքրքրական հին սովորութիւնն արդէն վերանալու վերայ է. ճիշդ է, այդ օրը երեկոյեան եկեղեցիները լցուած են լինում աղօթողներով, որոնք կանգնած են լինում վառած մոմերով և ժամերգութիւնից յետոյ ամենքն էլ շտապում են և աշխատում այդ մոմերը չ'հանղցրած տուն հասցնել և նոցա հալուածքից իւրեանց դօտիներէ և դլխարկներէ մէջ կաթեցնել, բայց արդէն «գրընդէղներ» չեն շինում: Տեղ-տեղ միայն կարելի է տեսնել խանութների առաջ ձգուած փոքրիկ խոտի կոյտեր, որ խանութների տղայքը վաճում են, կամ, լաւ է ասել, այրում, ծխեցնում են իբրեւ լիշատակ Դըրընդէղի:

Գիւղացիք կարծում են, որ գրընդէղի ծխով ու կրակով այրում ու վերջացնում են «ժիվոտներին», որոնք երևում են Նոր-տարուն: Թուփոթի զիւղում կայ մի փոքրիկ ձորակ, որի եկերքում գտնուած կրաքարի ժայռերի տակը և ճեղքերում գոյացել են այրաձև փոսեր: Ահա այդ ժայռերից մէկը, որ կոչուում է «Բշդուտ-ղայեա», մասնաւորապէս ծառայում է իբրեւ «ժիվոտ» այրելու տեղ: Դըրընդէղին գիւղի տղայքը հաւաքուում են վերոյիշեալ ձորակը, խոտ են ձգում «Բշդուտ-ղայեալի» տակ գոյացած փոսի մէջ և այրելով երկուր ծխեցնում են: Եթէ այդ ժամանակ մէկը նոցա հարցնէ, թէ «Տղայք, ինչ կանիք», նոքա կ'պատասխանեն. «ժիվոտ կերինք»: Նոյն կարծիքը գրընդէղի մասին ունին և քաղաքացիք, միայն որ նոքա այստեղ «Տերինտաղի» կրակի ու ծխի մէջ այրում, ոչնչացնում են ոչ թէ «ժիվոտներին», այլ «խոնջողներին», որոնք նոյնպէս երևում են Նոր տարուն:

Բարեկենդանին նախիջևանցիք ասում են «Բարիկենանք» և անց են կացնում նորան, ամբողջ շաբաթը, նամանաւանդ վերջին երեք օրը միմեանց մօտ հաւաքուելով-«բարիկենանք նստելով», կեր ու խում անելով, քաղաքի հարևաններն ընտիր սահնակներով, իսկ հասարակ ժողովուրդն ու գիւղացիք «ծուկի չանաներով» ¹⁾ փողոցէ փողոց շրջելով ու զուարճանալով:

¹⁾ Չանա=սահնակ:

Նախիջևանցւոց յատուկ սովորութիւնն է այդ ուրախութեան օրերում զիմականորութիւն-«Ջամալ ¹⁾ ըլլալու» և զիշերներն իւրեանց ցանկացած տներն այցելելու: Երիտասարդներն ու աղջիկները դորանով միջոց են ստանում իւրեանց հաւանածները տները դնալ և ծպտեալ պարել ու զուարճանալ նոցա հետ: «Ջամալները» շրջում են խումբ-խումբ, խմբերը բաղկացած են լինում միմեանց ազգական, ծանօթ ու բարեկամ աղջիկներից ու երիտասարդներից, որոնք զանազան զիմակներ ու զգեստներ են հագած լինում: Մի խումբը ներկայացնում է հարս ու փեսայ իւրեանց մեքճաւորներով, միւսը-հոգեւորականներ՝ կոյս, քահանայ, աբեղայ, երրորդը՝ բոշաներ, չորրորդը՝ զօրականներ, և այլն և այլն:

«Ջամալները» սովորաբար չեն խօսում, որովհետև վախնում են, որ ձայնից ու խօսելու ձևից ճանաչուեն: Նոքա մի տուն մտնելուս, կամ երզում են, կամ դաշնամուր նուազել տալիս ու պալում, կամ, վերջապէս, ինքեանք են նուազում և ձեռների շարժուածքով ու փոխած ձայնով զանազան սրաբանութիւններ, կատակներ անում, զուարճանում ու զուարճացնում տնեցւոց:

Բուն բարիկենդանի, կամ, ինչպէս նախիջևանցիք ասում են, Մեծ-բարիկենանքի վերջին երկու օրը ցերեկով էլ փողոցներում երևում են «Ջամալների» խմբեր, որոնք կամ ձիաւորուած, կամ սալերի վերայ նստած դար ու զուռնայով կամ երգեհոնով, հարայ-հրոցով, պարելով ու ձիարշաւ լինելով շրջում են փողոցէ փողոց, կանգնում են խանութների առաջ, մտնում են տների բակերը ու փող են հաւաքում: Դա Նախիջևանի հայկական կառնաւալի պրոցիսիոններն են, որոնք գիւղերում սովորաբար ներկայացնում են հարս ու փեսայի հանդիսաւոր ընթացքը, իսկ քաղաքում, բացի հարս ու փեսայի ընթացքից, և ուրիշ պատկերներ:

Բացի այս բոլորից, Նախիջևանի գիւղերում մնացել է ուրիշ շատ հայաբնակ տեղերին յատուկ բարեկենդանին ընդհա-

¹⁾ Ջամալ=զիմականոր:

նուր ձիարշաւ սարքելու սովորութիւնը: Գիւղացի կտրիճները դուրս են գալիս դաշտը և «խոչի» են դալիս, այսինքն ձիարշաւ են լինում, աշխատելով իրար առաջը տալ և շուտ հասնել նշանակուած տեղը:

Բուն բարեկենդանի վերջին օրը-կիրակի երեկոյեան Նախիջևանի պառաւները-«Մեծաները» կամենալով իւրեանց թուներին, կամ առհասարակ տան մէջ եղած մանուկներին ժամ առաջ քնած տեսնել, սովորաբար ասում են նոյա, «Հայտա, տղաք, ասօր կանուխ պառկէք, որ առաւօտն ալ կանուխ էլիք տեղերէդ ու տեսնիք «Մըմըռաւ»», որ քիշերը տէրտէր պլիտ բերէ ու կախէ»:

Մ Ե Տ - Պ Ա Ս

Մեծ-պասին նախիջևանցիք ասում են «Ախացք», այսինքն աղուհաց, և միմեանց շնորհաւորելու ասում են. «Չնաւոր ախացք»: Պաս բռնելու սովորութիւնը զիւղերում պահպանուել է բոլոր մաքրութեամբ, իսկ քաղաքում վերացել, կամ լաւ է ասել, վերանալու վերայ է: Չօրեքշաբթի և Ուրբաթ իոպառ չեն պահում. պահում են միայն շաբաթպասերը և Քառասնօրդաց պասը, այն էլ միայն ծերերը և հաղորդուողները:

Ամբողջ Մեծ-պասը պահողների թիւը շատ սակաւ է, առ հասարակ պահում են մի կամ երկու շաբաթ հաղորդուելուց առաջ: Պասի վերանալու հանգամանքն առաջ եկած պէտք է համարել երկու զլխաւոր պատճառից՝ ընդհանրապէս պասի այս գաղթական հայերի աչքին իւր նշանակութիւնը կորցնելուց և տնտեսական հանգամանքներից: Պասուց կերակուրներն աւելի թանկ են նստում, քան թէ ուտուցը, որովհետեւ պասուց կերակուրների զլխաւոր նիւթերից մէկը՝ բանջարեղէնը այս կողմերում պակասում է: Մեծ-պասին այս կողմերում դաշտերը դեռ ձիւնով ու սառուցով են պատած լինում, ուրեմն և խօսք չի կարող լինել թարմ կանաչեղէնի մասին. դանազան բանջարեղէնի բռնուացքներ էլ շատ քիչ է լինում, որովհետեւ այս

կողմերում, նախ, ուտելու կանաչեղէնի տեսակների թիւը շատ սահմանափակ է, եղածներն էլ վատ տեսակից են, կամ բերովի ու թանգ են, երկրորդ ժողովուրդն էլ սովորութիւն չունի առանձին կերպով կանաչեղէն ու բանջարեղէն գործածելու կամ իբրեւ առանձին կերակուր, կամ ուրիշ կերակուրների հետ իբրեւ համեմունք:

«Բանջար», որ այս դաղթականների լեզուով ընդհանուր անուն չէ, այլ բանջարեղէնի միայն մի տեսակի, «թաթրան», «շուշան», «կարդմա», և «ծեթրին» — ահա սոցանով սահմանափակուում է այն վայրի բանջարների թիւը. որոնք դործ են ածում այս կողմերի հայերի մէջ իբրեւ առանձին ուտելիք, կամ բռնուածքի նիւթ և կամ իբրեւ համեմունք: Բանջարը կամ տապակում են, կամ նորան սամսայի մէջ են դնում, թաթրանը ուտում են հում-հում, վերայից կաշին հանելով, կարգաման ուտում են հացով նոյնպէս հում-հում, շուշանը բռնում են աղաջրով և պահում ձմեռուայ համար, իսկ ծեթրինը կամ ծթրինը մաքրում, ձեծում, մանրացնում և պահում են իբրեւ համեմունք «թաթար բօրէհի և «խաշըխ բօրէհի» կոչուած կերակուրների համար, որոնք նախիջևանցւոց ամենատիրելի խորտիկներն են:

Չնայելով բանջարեղէնի և ընդհանրապէս գործածելիք կանաչեղէնի այսպիսի սղութեան, այնուամենայնիւ նախիջևանցիք իւրեանց սեղանը պատրաստում են շատ վայելուչ կերպով: Նոքա սեղանի վերայ սովորաբար դնում են, բացի զանազան սնկի ջրից պատրաստած պասուց ապուրներից, «ոխոեւթօփից» արեւածաղկի կամ, մանանեխի իւղով տապակած կարտօֆիլից և ալիւրաշաղախ արած ու տապակած սնկից, և ձիթապտուղ, խաշած ու մանրած սունկ, կապու, խաշած, տրորած ու պսղեցրած «բակլայ, բոհրած կաղին», չոր մրգեղէն, «հալուայ» և անուշաճամ «սարայլը»:

Պասի երկուշաբթին կոչուում է «բակլայ-խորան, այսինքն բակլայ ուտելու օր, կամ պասուց կերակուրների ուտելու օրերի սկիզբը: «Բակլայ-խորան» կատարելու և առհասարակ միմեանց այցելելու ու «ախացքը» շնորհաւորելու սովորու-

Թիւնը քաղաքում արդէն վերացել է, իսկ զիւղերում դեռ կատարուում է բոլոր ճշդութեամբ: Գիւղացիք այդ օրը հաւաքուում են միմեանց տուն, շնորհաւորում են միմեանց «ախացքը», ուտում, խմում են, քէֆ են անում, պասը սկսելով ու «Լուսադարուք-սրբացարուքի» հանդէսը կատարելով: «Բաւկայ-խորան» զիւղերում տնէց տուն շրջում են ցիգանները և ժողովում են ուտասաց կերակուրների մնացորդը, կամ, ինչպէս զիւղացիք ասում են, «խալխան-խալխանը», պասի երկուշաբթին էլ կախում են առաստաղներից ու սենեակի անկիւններից աւանդական Սոխն եօթը փետուրով, որ այս դադթականները կոչում են «Մըւմըւաս», որով վախեցնում են երեխաներին, սաստում են պասը լուծողներին:

Մըւմըւասի փետուրները սովորութիւն կայ զարգարելու գոյնգոյն ժապաւէններով: Ամեն մի շաբաթուայ փրցնելու փետուրն ունի իւրեան յատուկ գոյնի ժապաւէնը. Զատիկինը կարմիր է, ծաղկազարդինը կանաչ, Լուսաւորչինը սպիտակ, իսկ միւս շաբաթներինը սև: «Մէջինքին», որ գալիս է շաբաթուայ մէջտեղը, ուրեմն և փետուր փրցնելու օր չէ, սովորաբար կտրում են այդ շաբաթը փրցնելու հերթական փետուրի կէսը, որով, ՚ի հարկէ, ուզում են ցոյց տալ, թէ պասը կէս է եղել: Նոյն «մըջինքին» սովորութիւն կայ մի առանձին տեսակ հաց պատրաստելու և աղքատներին բաժանելու: Այդ հացը, որ կլորակ, մէջը ուռուցիկ ձև ունի և որի երեսը մեղրաջուր է քսում, կոչուում է «պալից»: Կան այնպիսիներն էլ, որոնք «պալիցի» տեղ պատրաստում են «Չորակ», որ նոյն պալիցի ձևն ունի, միայն որ երեսը մեղրաջուր չի քսուած:

ԾԱՂԿԱՋԱՐԴԻ ԱՒԱԳ-ՈՒՐԲԱԹ ԵՒ ԶԱՏԻԿ

Ծաղկազարդին նախիջևանցիք ասում են «Զառզարդար» և «Ծառկոտորունք»: Առաջինը նոյն՝ ծառզարդար, բառն է որ սովորաբար գործ են ածում շատ տեղերում հայերը, երկրորդն առաջ է եկել ուռ կոտրատելու ու բաժանելու գործածութիւնից:

Օրհնած ճիւղերը, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ էլ հիւսում, փաթաթում են միմեանց հետ, կազմում են մի մեծ օղբունելու տեղով և պահում են ամբողջ տարին: Գիւղացիք այդ օղբերի միջով անց են կացնում վառեակներին և առհասարակ հաւ ու ճիւր, որ նոքա գէր լինին, որ «թուլու գոշու» լինին, ինչպէս ասում են նոքա: Երբ որ սաստիկ քամի է բարձրանում և փոթորիկ է լինում, նախիջևանցիք նոյն օրհնած ճիւղերը իրաչաձև միմեանց վերայ դնելով ու համբուրելով, ձգում են կրտսր և այրում, հաւատացած լինելով, որ դորանով փոթորիկը կ'զաղարի, կ'վերջանայ: Սովորութիւն կայ օրհնած ճիւղերով միմեանց մէջքի զարնելու և ասելու, «մէջքը տեղրկամքը տեղը»: Աւագ-հինգշաբթի լոյս Աւագ-ուրբաթ գիշերը, որ ուրիշ տեղերում կոչուում է «Չարչարանաց գիշեր» կամ «Սղի գիշեր», Նախիջևանում կոչուում է «Տէր-Մեղայի գիշեր»: Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիներն էլ մեծագին, ոսկեզօծ, զարդարուն դադաղներ ունին, որ Աւագ-ուրբաթ օրը դնում են եկեղեցու մէջտեղը և նոցա վերայ յարդարում Քրիստոսի գերեզմանը: Դադաղների վերայ ձգուած է լինում ոսկեթել և արծաթաթել ուռուցիկ հիւտուածքով խաչելութեան պատկերը, որ առանձին պատուանդանի վերայ դնելով, շքեղ թափօրով ուրբաթ երեկոյ հանում են եկեղեցուց և ահագին ամբոխով շրջապատուած շրջեցնում են եկեղեցու չորս կողմը: Հատ հետաքրքրական տեսարան են ներկայացնում այդ թափօրները: Եկեղեցու զանգակները, որ այստեղ հնչեցնում են ոչ զոյգ, հայկական եղանակով, այլ ռուսական ձևով ու եղանակով, զողանջում են, քրշոցները զնգզնգում են, ահագին դամբարները, որ երկու մարդ տանում են թափօրի առաջից, փայլփլում են և աղօտ լոյս են տարածում խաչ ու խաչվառի և հոգևորականների շքեղ ըզգեստների վերայ, իսկ աղօթողները ջերմեռանդութեամբ խառնում են խաչելութեան պատկերի չորս կողմը, աշխատելով, գոնէ, մի մատի ծայրով էլ է կպչել պատկերի պատուանդանին:

Զատիկի պատրաստութիւնը սկսում են տեսնել վերջին շաբաթուայ հէնց սկզբից, և այդ շաբաթուայ ամեն մի օրը համարեան ունի իրան յատուկ պատրաստութեան առարկան կամ

զբաղմունքը: Երկուշաբթի սրբում մաքրում են տները — «տուն զուս կ'ձգեն», Երեքշաբթի և Չորեքշաբթի «Փաթիր» են պատրաստում, Հինգշաբթի Հաւկիթ են ներկում, Ուրբաթ զատկահաց — «սաւաք» են թխում և Չաբաթ օրը ճրագալոյցի՝ ընթրիքի պատրաստութեամբ զբաղում: Ճրագալոյցի ընթրիքը յարգարում են ըստ ամենայնի յար և նման ծննդեան ճրագալոյցի ընթրիքին:

«Փաթիրն» ուտիաց քաղցր խմորից պատրաստուած մի տեսակ թխուածք է, որ պատկի ձև ունի և ներկայացնում է Քրիստոսի փշեայ պատկի յիշատակը: Ժողովուրդը չհասկանալով բառի նշանակութիւնը և թխուածքի խորհուրդը, աղաւաղել է նորան և, փոխանակ «Պսակդիր» ասելու, ասում է «փաթիր»:

Հաւկիթը սովորաբար շատ է ներկուում, որովհետև նա հարկաւորում է ոչ թէ ճրագալոյցին թաթախելու համար և զատկի սեղանը զարդարելու համար, այլ և զատկին յաջորդող առաջին երկու շաբաթը հիւրերին այցելութիւն անողներին հիւրասիրելու համար: Նախիջևանցւոց մէջ կարծիք է տարածուած, թէ զատկական Հաւկիթը շատ ու շատ երկար է դիմանում, չի փչացնուում: Հաւկիթ խաղալու կամ կռուեցնելու սովորութիւնն այս գոյլթականների մէջ համարեալ թէ խաղաղ վերացել է, կամ, գուցէ, հէնց սկզբից էլ չի եղել:

Ջատկի «Ախառի» սովորութիւնն չկայ: Արշդ է, նախիջևանցիք էլ մատաղը սիրում են և յաճախակի եկեղեցիների ու վանքերի դռներում մատաղ են բաժանում, բայց ուրիշ տեղերում այնքան ընդունուած ընդհանուր մատաղ մորթելու, եփելու և եկեղեցիների բակում «ագապի» կամ սիրոյ սեղան պատրաստելու ու ուտելու սովորութիւնն իսպառ վերացել է:

Ջատկին, երբ ձիւները հալուում են, զետինը տաքանում է, կանաչները ծլում են և երևում է «զատիկ» կոչուած կարմիր միջատը, նախիջևանցիք առնում են նորան, դնում իւրեանց ափի մէջ և հարցնում. «Խուիմի ճանբան հրն է», և ՚ի հարկէ, պատասխանը չեն ստանում, որովհետև զատիկը խուճապելով դէսուղէն է փախչում: Այս սովորութիւնը պատմական հիմք ունի և շատ գեղեցիկ բնորոշում է այն անեղանքի դը-

րութիւնը, որի մէջ ընկել են գաղթականներն իւրեանց գաղթելու առաջին տարին, երբ դեռ ոչ արտոնութիւններ չէին վարտակն է ստացուած եղել, ոչ էլ նոյա բնակութեան համար մի որոշ տեղ է սահմանուած եղել: Փախչել, վերադառնալ կարելի չի եղել, որովհետեւ խիստ հսկողութիւն է եղել, մի հաստատուն բնակութեան տեղ էլ չեն ունեցիլ. նոքա իսկ խուճապել են, ինչպէս դատիկը ձեռքի ափի վերայ շուարած դէս ու դէն է փախչում ու ճանապարհ չի գտնում ազատուելու:

Առհասարակ «Խռիմ-աղասիի» ¹⁾ մասին գաղթականների մէջ շատ յիշողութիւն չի պահպանուել: Բացի Ղուիմի ճանապարհը դատիկից հարց ու փորձ անելու սովորութիւնից և մի քանի մանր-մունդի յիշողութիւնից, պահպանուել է և հետեւեալ փոքրիկ երգը, որ անկասկած գաղթականներն իւրեանց հետ Ղուիմից են բերել Նախիջևան, որովհետեւ երգի բովանդակութեան հիմքը կազմող գործողութիւնը հէնց կատարուում է Ղուիմում:

Հենդեկը ինկաչ, սանդր գտաչ,
Սանդրը տարի, չոբնին տուի՝
Չոբանը ինձի գառը տուեց,
Գառը տարի աղաչիս տուի,
Աղաս ինձի չալ ձի տուեց,
Չալ ձին հեծաչ, Ղարասու զնացի.
Ղարասու թաթաւ կուգար,
Թաթաւ կուգար, սէլ կուվազէր,
Երկու աղջիկ սէջր կանէին—
Մէկը մեծ էր, մէկայը պզտիկ.
Մեծին անցաչ, բարեւ տուի,
Պզտիկին ալ մաչիլ էղաչ,
Առանց ստրկի խաչիլ էղաչ. ²⁾

ԿԱՆԱՉ ԿԻՒՐԱԿԻ ԵՒ ՉՈՔ

Զատիկից յետոյ, կանաչ կիւրակէին Նախիջևանցիք սովորութիւն ունին դաշտ գուրս գալու և զբօսանք կատարելու: Քաղա-

¹⁾ Խռիմ-աղասի=Ղրիմի թերակղզի:

²⁾ Այս երգը հաղորդել է մեզ օր. Թագուհի Չուբարեանը:

քացիք սովորաբար դնում են զբօսանքի «Ախսալի-Գերէ» կոչումով ձորակը, որ զտնուում է քաղաքի հիւսիս-արեւելեան կողմը և որի միջով հոսում է մի սառնորակ առուակ և գնում, թափուում է Դօն գետը: «Ախսալի-Գերէ» անունը յիշեալ ձորակը ստացիլ է առուակից, որ, ինչպէս երևում է, հին ժամանակները կոչուել է տաճկերէն «Ակ-Սու», իսկ յետոյ թուրքաց լիզուլին անտեղեակ ժողովուրդի բերանում սղաւաղուել, դառել է «Ախսալի Գիւղացիք էլ նոյն զբօսանքը կատարելու համար դուրս են գալիս իւրեանց գիւղերը շրջապատող արտերն ու դաշտերը: Այդ զբօսանքի օրն է, որ աղջիկները և կանայք սովորաբար քաղում են «ծեթրինը», բերում տուն, մաքրում և սլահում ձմեռուայ համար: Ծեթրինը գաղթականները շաղ են տալիս վերոյիշեալ «խաշըլի-բօրէհին» և «թաթսուր-բօրէհին» կերակրները վերայ, որոնք, ինչպէս ասել ենք, նախիջլանցոց սիրելի խորտիկներն են:

«խաշըլի-բօրէհին», որին Բեսսարաբցիք «Ականջապուր» հայերէն անունն են տալիս, մի տեսակ ապուր է, որ սլատորաստուում է մաճնախառն մսի արգանակից և ականջի ձևով շինած «բօրէհիններից», այսինքն մսով խճողած խմորիկներից, իսկ «թաթսուր-բօրէհին» բաղկացած է միայն մաճնախառն և իւղախառն բօրէհիններից, առանց արգանակի: Այդ բօրէհիններով սովորութիւն կայ բաղդ փորձելու: Ականջիկներից մէկի մէջ դնում են մի միխակի հատիկ, և ում որ ուտելու ժամանակ դուրս է գալիս այդ միխակը, նա տան մէջ բաղդաւորն է համարուում: Նախիջլանում ձմեռը շատ երկար է տևում, և թէև ձիւն շատ չի գալիս և եկածն էլ շուտով հալուում է, բայց ցորտը խիստ երկար է շարունակուում: Փարուն, կարելի է ասել, որ համարեա թէ չ'կայ, այնքան աննկատելի է անցնում տարուայ այդ գեղեցիկ եղանակը Գօնի և Ազով ծովի ափերում: Տաքերն այնպէս անակնկալ կերպով են սկսուում, յանկարծակի այնպիսի երաշտութիւն է լինում, որ կարճ միջոցում զիջացած հողը ցամաքում է, նոր ծլած ու կանաչած արօտը թօշնում, գետինը ճաղճղում և հացահատիկների արմատները բացուում ու այրուում են: Ահա հէնց այս պատճա-

ուով սովորութիւն է դարձել թէ զիւղերում և թէ քաղաքում ամեն տարի անդաստան անելու, օրհնելու հոդն ու ջուրը և Աստուծոյ զթուրթիւնը խնդրելու երկիր զովացնելու համար: Այդ հաւարակաց մաղթանքն է ահա, որ ծնկաչոք կատարուելու պատճառով ժողովուրդը կոչում է «չոք» և որ նամանաւանդ քաղաքում կատարուում է շատ հանդիսաւոր կերպով: «Չոքի» նախընթաց օրը, որ սովորաբար լինում է շաբաթ, երեկոյեան հանդիսով և խուռն բաղմութեամբ բոլոր եկեղեցիների մասունքները բերում են Ս. Լուսաւորիչ մայր-եկեղեցին, և բաղմեցնում սեղանի վերան և հսկումն կատարում — «Եկեսցէ» ասում: Միւս օրը — Կիրակի — քաղաքի բոլոր հոգեւորականութիւնը հաւաքուում է մայր-եկեղեցին և հանդիսաւոր պատարագ մատուցանելուց յետոյ, խաչ ու խաչվառով, մասունքներով դուրս են գալիս եկեղեցուց և չորս կողմը ծնկաչոք մաղթանք կատարում: Նոյնը կատարում են և զիւղացիք, իւրեանց գիւղերում գտնուած ջրերը օրհնելով, դաշտ դուրս գալով, օրհնած ջուրը շախ տալով և «Թաթափի մատաղ» անելով: Չալթրըցիք այդ ժամանակ օրհնում են իւրեանց սուրբ համարուած «Սալըխ-Սու» ջրհօրը, իսկ Թոփուեցիք իւրեանց գիւղի մեծ աղբիւրը — «չովրախը»:

Վ Ի Ճ Ա Կ

Նախիջևանցիք էլ, ինչպէս պատմում են ծերունիները, հին ժամանակները սովորութիւն են ունեցել ամեն տեղ ընդունուած կերպով վիճակ ձգելու և գորանով իւրեանց բաղվը փորձելու:

Համբարձման տօնի նախընթաց օրն եօթ աղջիկ լուռ ու անտես գնում են եղել ջու հանելու եօթը ջրհօրից և ծաղիկփնջերով զարդարելով ու մետաքսէ կտորով ծածկելով ջրամանը, տանում են եղել նորան մի ծառի տակ և պահում պարտիզում: Միւս օրը պատարագից յետոյ հաւաքուում են եղել սղջիկներ և կանայք և նստելով պարտիզում կանաչի վերայ և սափորը

մէջ բերելով, մէջը ներկայ գտնուողներից ամեն մէկը մի ուրիշ է ձգում եղել: Անուհետև կանանցից մէկն իբրև նախերգանք ասում է եղել.

«Վիճակ, վիճակ»,

Վիճակի չիչակ»,

Վարդ, մանուշակ»,

«Օսկի կօճակ».

Խօսքերը, և ուսում է եղել վիճակահանութեան կարգը: Ամեն մէկը մի մի տուն վիճակի երգ է ասելու եղել և հանել սափորից մի իւր. որի ձգած իրը դուրս է դալիս եղել, նորան էլ յարմարեցնում են եղել հրդի լծաստը:

Այժմ այդ հին, գեղեցիկ սովորութիւնը քաղաքում խառն վերացել է, վիճակի երգերն էլ մոռացուել են և պահպանուել է, այն էլ միայն մասամբ, դիւղերում: Մինչև ցայսօր դեռ գիւղացի կանանց և աղջիկների բերանում պահուել են վիճակի այդ վաղեմի երգերից մի քանի տուն բան, որ մեզ յաջողուեց մի պառաւի ասել տալ և զրի անցնել:

1

Կանանչ զումղան ¹⁾ բռնէի,
Կանանչ պաղչաչ ջրէի,
Բիլբիլ ձի հեծցունէին,
Չուտ մուրատիս հասցունէին:

2

Ես ձադ էի ճշտվրտացի,
Օսկի սինի կըտկըտացի,
Մարդարիտէ թել շարէի,
Ալեմին ²⁾ Սուլթան ըլլացի:

3

Մանուկն էր մօրին գնաց,
Օսկի կացինը ձեռքը,
Քանի քամին քարին կ'դարնէր,
Կ'սաղար լուսինկան ծոցը:

4

Հերու ունէի մէկ գօտի,
Սա տարի ունեցայ երկու գօտի
Երկուսն ալ տատու խուշ, ³⁾
Տուշմանիս աչքը փուշ:

5

Օսկի կ'թիչք բռնէի,
Երծաթ մակաթ զարնէի,
Արնոց տանէի,
Բարնոց բերէի:

6

Վերէն ինկաւ մէքամ բալիք,
Իկաւ, սեղանիս դուռը կացնեցաւ,
Սուրբ սեղանիս դուռը բացուեցաւ,
Տաճարիս դուռը բացուեցաւ:

¹⁾ Ղււմղան = ջրաման: ²⁾ Ալեմ = աշխարհ: ³⁾ Տուտու խուշ = դրախտահաւ:

7

Մինտար մինտարին վրան,
Հրամէ, նստի վրան.
Ձուտ առ ու շուտ խապուլարն,
Զիգայ չոր քամին վրան:

8

Վարի տունը գնացի,—
Ռամբակ գգած, դրած.
Վերի տունը գնացի,—
Հաց էփած, դրած:

9

Ելայ, նայեցայ աշխրբիս վրան,
Տասուերկու լուծ լծուած էր.
Ան ալ իմիս՝ նասիպիս¹⁾ վրան,
Իմիս պաղղաւորութիւնիս վրան:

10

Ռոյսը էրկան է, էրկան է,
Հալաւ տահա էրկան է.
Խանէ խանէ քալէի,²⁾
Թօզը էրկինք հանէի:³⁾

Քաղաքում այժմ նոյն իսկ Համբարձման Հինգշաբթի օրը միմեանց տուն են հաւաքում աղջիկներն ու երիտասարդները և թերթիկները վերայ զրում են զանազան սրբերի ու սրբուհիների անուններ: Այնուհետև վիճակահանութեան սէս հանում են թերթիկները. ում ինչ սրբի անուն զրած թերթիկ է զուրս գալիս, նա էլ գնում է ս. Համբարձման եկեղեցին և նոյն սրբի պատկերի առաջ մոմ է վառում ու աղօթում, որ իւր «մուրատը» կատարուի: Այդպիսի վիճակահանութեան ժամանակ յաճախակի այնպէս է պատահում, որ ներկայ զտնուող և վիճակահանութեան մասնակցող երիտասարդներին զուրս է գալիս ներկայ զտնուող և վիճակահանութեան մասնակցող աղջիկների անունով սրբուհու անուն և ընդհակառակը: Դորանից զուշակում են, թէ ում է վիճակուած, ուրի՛ն հարսնանալ ու փեսայանալ: Վիճակի այս երկրորդ տեսակը, որ այնքան քիչ է կատարուում, որ կարելի է նոյնպէս արդէն վերացած համարել, կոչուում է «փոքր վիճակ», հակառակ առաջին տեսակին, որ կոչուում է Մեծ-վիճակ:

¹⁾ Նասիպ=բաղդ. ²⁾ Խանէ խանէ քալէ=փողոցէ փողոց շրջել: ³⁾ Վիճակի այս երկրորդ մի վարիանտն էլ տալսիրուած է «Наши чевачиіи Говоръ»-ում:

ՎԱՐԴԱՎԱՌ Ս. ՅԱԿՈՎԲ ԵՒ ՈՒՍՏԱԿՆԱՅՈՒԹԻՒՆ

Վարդավառին նախիջևանցիք էլ «Վարթէվոր» են ասում: Միմեանց վերայ ջուր սրսկելու-«վարթէվոր անելու» կամ «վարթէվոր խաղալու» սովորութիւնը քաղաքում բոլորովին վերացել է և պահպանուել է միայն գիւղերում: Վարդավառին կատարուում է նախիջևանցուց տեղական ամենամեծ ուխտազնացութիւնը դէպի Ս. Խաչ վանքը: Առհասարակ նախիջևանցիք, ինչպէս և ուրիշ տեղերի հայերը, շատ են սիրում ուխտազնացութիւն և կատարում են նորան ամեն տեղ ընդունուած կերպով: Նոքա օրերով մնում են ուխտի տեղերում, մատաղներ են մտնում, ուտում, խմում, պարում են և քէֆ ու ուրախութիւն անում:

Բացի սովորական մատաղացութեանց-ոչխարից, նախիջևանցիք սովորութիւն ունին մատաղ անելու և աքաղաղներ և այլ մանաւորապէս ս. Յակովբայ տօնի օրը: Առհասարակ ս. Յակովբայ տօնի նախընթաց օրն ամեն տուն զնում է այնքան աքաղաղ, որքան տանն իրու անդամ կայ, սկսած զիսցիկ մանուկներից և վերջացած մեծ մարդկանցով ու ծերունիներով: Հետաքրքրական պատկեր է ներկայացնում այդ օրը քաղաքի շուկան. աքաղաղ է, որ ամեն կողմից բերում են քաղաք ծախելու, որովհետեւ, բացի հայկական գիւղերից, շրջակայ բոլոր գիւղերում էլ յայտնի է լինում, որ այդ օրը հայերն աքաղաղ են գնում մատաղ անելու, ուրեմն և մեծ պահանջ կայ Նախիջևանի շուկայում: Աքաղաղների կռկռոցը, «մաթռապաղների»¹⁾ իւրեանց «խորոզներին» տուած դովասանքը, գնողների սակարկութեան ձայները մարդու ականջ են իւլացնում: Ամեն տեղ միայն աքաղաղ է երևում—սալլերի վերայ, «ոտերի վերայ առւտուր անողների» ձեռքին, գետնի վերայ թափած, կողովների մէջ—ամեն տեղ միայն աքաղաղի մասին է խօսքը, ամեն կողմից միայն «խորոզ» խօսքն է, մարդու ականջին հասնում:

Միւս օրը-տօնի օրը մատաղացու աքաղաղներին տանում

¹⁾ Մաթռապաղ կոչուում են այն մանրավաճառները, որոնք գիւղացիներից ապրանք էժան գնով առնում են ու ձեռաց թանգ գնով վաճառում:

են եկեղեցիները ըստ իր, մորթիլ են տալիս, կամ ինքեանք են մորթում և տուն բերելով ու խաշելով, մաս-մաս են անում ու սովորական մատաղի պէս հսց վերայ դրած բաժանում դրացիներին:

Թէ ինչից է առաջ եկել աքաղաղ մատաղ անելու այդ սովորութիւնը յատկապէս ո՞ր ցեղի մօտին, — նախընտանցիք ինքեանք էլ չ'զիտեն: Նոքա այդպէս լուրեանց հայրերից տեսել են, այդպէս էլ աւանդաբար կատարում են: Ճիշդ է, ծերերից ոմանք այդ մասին պէս-պէս պատմութիւններ են անում, բայց, մեր կարծիքով, դոցանից և ոչ մէկը չի բացատրում այդ սովորութիւնը. դոքա — այդ պատմութիւնները բոլորը ևս յետոյ դտած — հնարած բաներ են և ցոյց են տալիս աւելի ձգտումն մեկնելու այդ սովորութիւնը, քան թէ իսկապէս մեկնում են: Ոմանք, օրինակի համար, պատմում են, թէ երբ որ ո՞ր ցեղովք, Մծբնայ հայրապետը վախճանել է, նորա գերեզմանի վերայ այնքան ոչխար են մատուց արել, որ ձգուած փորոտքի և աւելորդ մասերի նեխելուց և զարշահոտութիւնից ժանտախտի պէս մի վարակիչ հիւանդութիւն է առաջ եկել և սկսել կոտորել ժողովուրդը: Հասկացող և իմաստուն մարդիկ ցաւը վերջացնելու նպատակով ժողովրդին խորհուրդ են տուել, ոչխարի փոխարէն, աքաղաղ մատաղ սնելու, հասկացնելով, թէ սուրբը ոչխարի մատաղ չի ընդունում: Ոմանք էլ պատմում են, թէ մէկ անգամ ս. Գալովքը գնում է մի տեղ և տեսնում է, որ այդ տեղի ժողովուրդը տանջուում է մի տեսակ հիւանդութիւնից: Սուրբը պատուիրում է աքաղաղի միս ուտել, և բոլորեքեան առողջանում են, ուստի և երբ վախճանում է նա, սովորութիւն է դառնում ՚ի պատիւ նորա աքաղաղ մատաղ անելու, և այլն և այլն:

Բացի Ս. Խաչ վանքի մեծ ուխտագնացութիւնից, նախընտանցիք ունին այլ ևս բազմաթիւ սրբատեղեր, որոնց ուխտերը նոքա կատարում են մեծ ջերմեռանդութեամբ: Համարեա՞ ամեն մի եկեղեցի, թէ քաղաքում և թէ գիւղերում ունի իւր առանձին ուխտի օրը: Ս. Խաչ վանքը, բացի Վարդավառից, ունի այլ ևս ուրիշ ուխտի օրեր: Թոփտի զիւղի «Սալլի-Սու» կոչուած աղբիւրը, որի ջուրը բուժիչ զօրութիւն ու-

նի, որովհետև զիւղացիներէց մէկի տեսիլքով լսյս է իջել նորա վերայ, և որի վերայ մատուռ է շինուած, ունի իւր ուխտի օրը. Ս. Խաչի մօտ գտնուած «Սալբի-Սու» աղբիւրը, որի վերայ նոյնպէս մի մատուածն շինութիւն կայ, զարձեալ ուխտատեղի է և վանք ուխտ գնացողներն այցելում են և այլ աղբիւրը: Մեծ հռչակ է վայելում իբրև ուխտատեղի նամանաւանդ Նիսուիթայ զիւղի ս. Կարապետ եկեղեցին, որի տաճարը և մատաղը թէ քաղաքից և թէ զիւղերից տարինտաններկու ամիս անգակաս են լինում. մեծ հռչակ է վայելում իբրև ուխտատեղի և քաղաքի ս. Գէորգ եկեղեցին, որի ուխտը կոչուում է «խրտրելիզ», կատարուում է ուխտագնացութեան բոլոր պարագաներով և տևում է երեք օր: Այդ ուխտատեղիները, բացի նորանից, որ նոքա բաւականութիւն են տալիս ժողովրդի ջերմեռանդութեան, այլ և ծառայում են իբրև աղջիկտեսի տեղեր նախիջևանցի երկտասարդների համար. նամանաւանդ այդ նպատակին ծառայեցնում են «վարթէվորը» և «խրտրելեզը»:

Նախիջևանցիք հեռաւոր ուխտագնացութիւն կատարում են, գնալով Երուսաղէմ, Մշոյ ս. Կարապետը և ս. Էջմիածին: Նոքա շատ են սիրում «հաջի» դառնալ, ուստի և իւրաքանչիւր նախիջևանցու մեծ բաղձանքն է, երբ նա հասակն առնում է, գնալ ս. քաղաքը, տեսնել ս. գերեզմանը, ս. զլխաղիբը և արժանանալ ս. լոյսի տեսութեան: Սովորաբար գնում են բարեկենդանին, մնում են ս. Յակովբում ամբողջ Մեծ-պատը, տեսնում են զատկական հանդէսները և վերադառնում են տուն, բերելով իւրեանց հետ «Քետ յորդանայ» և ուրիշ սովորական բաներ: Ս. Էջմիածին նոքա գնում են առհասարակ մեռնորհնէքին հայաստանեայց եկեղեցու այդ նուիրական հանդիսին ներկայ գտնուելու, ս. մեռնի կաթման համբուրելու և աչքով ս. մեռնի եփ եկածը տեսնելու իսկ ս. Կարապետ գնում են նշանուածները, որովհետև նախիջևանցի կտրիճներն իւրեանց «մոլրաղին» հասնելու համար համարեան թէ միշտ ուխտած են լինում ս. Կարապետի գերեզմանը համբուրելու: Մինչև ցայսօր զեռ ծեր մարդկանց բերանից կարելի է լսել «խարիպ Մեկքսն»

կոչուած կտրճի երգը, որ ուխտած լինելով ս. Կարապ'տ ուխտ դնալու և հիւանդութեան պատճառով չ'կարողանալով կատարել իւր ուխտը, տանջուում ու հալումաշ է լինում: Վերջապէս չ'կարողանալով զիմանալ, նա հիւանդ-հիւանդ ճանապարհ է ընկնում զէսլի Հայաստան իւր կտրիճ ընկերներէ հետ, բայց չը հասնելով իւր «մուրատին», նա հոգին աւանդում է Թիֆլիսում, կտակելով, որ իւր կտրիճ ընկերները, զոնէ, «մուրատը», այսինքն իւր ձին տանեն ս. Կարապետի դրանը կապին:

Օխտի տարի ցաւ քաշիւ էր խարիպ¹⁾ Մելքոնը,

Ս. Կարապետ ուխտ արիւ էր խարիպ Մելքոնը:

Ձիերս հեծանք ճամփըվեցանք, զեղէն չէթ²⁾ էլլանք.

«Չիմլալ, աղա, չիմլալ, աղա, ինքդ երթացիր»:

«Գնա, Մելքոն, զնա, Մելքոն, ուխտդ կատարէ»,

«Կոխէ զէնկուդ³⁾ կուպուր խամչիդ⁴⁾ մի մնալ հալխէն»:

Կախեցի զէնկու, կուպուցի խամչիս, հասաց նախշովան:

Ճամփըվեցանք, ճամփըվեցանք խաղ ու խունդումով,

Ճամփըվեցանք մինչև թամպը⁵⁾ խաղալ-խնդալով:

Թամպէն էլլանք, Քափքայ հասանք, ոտքերս ուռեցաւ,

Քափքայէն էլլանք, սարը հասենք, սիրտս ուռեցաւ,

Սարէն էլլանք, Թիֆլիզ հասանք, մէկ բան չիմացայ:

Հնչ աղաներ, հնչ աղաներ, ճարիս ճար դտիք:

Էրկու տղաք խօսք մէկ էղանք, բօշտա բռնեցինք,

Մինչ որքի բօշտան ալ էկաւ, Մելքոնը լմնցաւ:

Յիսուն չորս առխատաշներս⁶⁾ լաց-գոռում էղանք,

Մենք փորեցինք, մենք թաղեցինք մէկ հայ տէրտէրով,

Յիսուն չորս առխատաշներս չորս դին փաթթաց:

Յիսուն չորս առխատաշներս էլլանք, գնացինք:

«Մուրատս տարէք, ս. Կարապետին դուռը կապեցէք»:

«Քարե կանիք Խաչիկ ախբօրս և բաբայիս»,

«Քարե կանիք Խաչիկ ախբօրս և մամալիս»:⁷⁾

1) խարիպ=աղքատ: 2) Չէթ=դաշտ: 3) Ձէնկու=աւապանդակ:
4) խամչի=մորալի: 5) Թամպ=ձԱՄՆԱ: 6) Առխատաշ=ընկեր:

7) Այս երգը մեկ հաղորդել է պ. Սերովբէ Չաթալբաշեանը: Սա, ինչպէս երևում է մտքից, խանդարուած և պակասաւոր է:

Ս. Կարապետի ուխտսուոր կտրիճներից է Մ. Նալբանդեանցի «Մինին խօսք, մինին հարս» վէպի գլխավոր հերոսը, որ նշանուած լինելով և իւր «մուրատին» հասնելու համար ս. Կարապետին ուխտ արած ու գնացած լինելով, մինչև որ վերադառնում է ուխտից իւր նշանածին արդէն ուրիշին հարս եղած է գտնում: Նոյն վէպի մէջ հանդուցեալ հրապարակախօսը նկարագրել է, ՚ի միջի այլոց, և նախիջևանցող Ս. Խաչի «Սալըխ-Սուլին», ուխտ գնալու և սուրբ սղբերի մօտ գրտնուած ծառերի վերայ հնոտիներ փաթաթելու, իբրև իւրեանց ցաւերն այնտեղ թողնելու նշան, սովորութիւնը:

Բացի այս ուխտագնացութիւններից, նախիջևանցիք կատարում են և մի ուրիշ ուտագնացութիւն. նոքա երբեմն ուխտ են գնում և Ազովի ափին գտնուած Մարիուպոլ յունաբնակ քաղաքի Տիրամօր հրաշագործ պատկերին: Այս վերջին ուխտագնացութեան սովորութիւնը նախիջևանցիք բերել են իւրեանց հետ Ղրիմից: Մարիուպոլ քաղաքը, ինչպէս յայտնի է, հիմնարկուել է Նախիջևանի հետ միասին յոյների ձեռքով, որոնք հայերի հետ միաժամանակ նոյն պայմաններով և նոյն հանգամանքերի մէջ դուրս են եկել Ղրիմից և գաղթել Ռուսաստան, բերելով իւրեանց հետ իւրեանց ամենամեծ սրբութիւնը — Տիրամօր հրաշագործ պատկերը: Ղրիմի յունաց ս. Աստուածածին վանքը, որտեղից հանուած է այդ պատկերը, մինչև ցայսօր ևս գոյութիւն ունի և գտնուում է Բախչիսարայից $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռավորութեան վերայ «Ջըհուդ-կալէ» կոչուած Կարայիմ հրէաների աւերակ քաղաքի մօտ: Վանքը փորուած է միապաղաղ ապառաժի մէջ մի լեռնացքում, որ վանքի հետ միասին տեղացիները կոչում են «Մարիում»: Վանքի հիմնարկութեան մասին պատմում են հետևեալը: ԺՅ դարի կիսում թաթարների մալրաքաղաքը Բախչիսարայ տեղափոխուելու ժամանակները լեռների վերայ յանկարծ յայտնուում է մի վիշապ, որ սկսում է լափել շրջակայ յոյների բոլոր անասունները և մեծ սաղսափ է ձգում բոլորի վերայ: Միամիտ ժողովուրդը միջոց չունենալով յաղթել վիշապին, սկսում է ջերմեռանդութեամբ աղօթել և Աստուածամօր բարեխօսութիւնը խնդրել

այդ չար զաղանի դէմ: Մէկ օր յանկարծ մի զօրեղ լոյս է երևում այժմ «Մարիում» կոչուած լեռնանցքի գծուարամատոյց ապառաժներէց մէկի վերայ և սպանութիւնները ու կոտորածները դադարում են: Քրիստոնեաներն աշխատում են բարձրանալ, լոյսի տեղը հասնել, բայց չեն կարողանում, որովհետև ապառաժը բարձր էր և միապաղաղ: Նոքա ձեռնարկում են աստիճաններ փորելու և մեծ աշխատանք ու ջանք գելծ դնելուց յետոյ, բարձրանում են ապառաժի զագաթը: Այդտեղ նոքա տեսնում են լոյսի տեղում մի սուրբ պատկեր և վիշապի դիակը: Պատկերն իսկոյն տեղափոխում են ականաւոր քրիստոնեաներէց մէկի տունը, բայց նա քանիցս անգամ նորից վերադառնում է իւր նախկին տեղը: Այն ժամանակ ժողովուրդը սկսում է փորել ապառաժը և մի փոքրիկ մատուռ շինելով, զետեղում է նորա մէջ սուրբ պատկերը և եկեղեցին կոչում է «ս. Աստուածածին», որովհետև պատկերի յայտնութիւնն եղել էր օգոստոսի 15-ին:

Նախիջևանցիք, որոնք զեռ Ղրիմում բնակուելու ժամանակ սովորութիւն են ունեցել ուխտ դնալու յունաց սուրբ Աստուածածինը, Նախիջևան տեղափոխուելուց յետոյ էլ չեն մոռաշցել նոյն սովորութիւնը և շարունակել են և մինչև ցայսօր ևս արունակ ում են «Մարիում» ուխտ դնալ:

Ուխտադնացութիւններին նախիջևանցի զիւղացիների զըլխաւոր զուարճութիւններից մէկն է գօտեմարտութիւնը, որ կոչուում է «գուռաշ»: Գուռաշը կատարում են զիւղացի կրտրիճն'րը և դորանով քաջութեան համբաւ են ձեռք բերում թէ իւրեանց համազիւղացիների, թէ բոլոր հայ զիւղացիների և թէ իւրեանց հարսնացուների ու հաւանած աղջիկների աչքին: Հանդիսատես ուխտաւորներից, զլիաւորապէս զիւղացիներից մի ընդարձակ կրկէսի ձևով շրջան է կազմուում, որի մէջտեղը դրուում է դոմշի գլուխ: Ասպարէզ են դուրս գալիս գուռաշ եկողները և պտոյտ գալով զլիւի չորս կողմը, աշխատում են յարմարութեամբ մէկմէկի բռնել և գօտեմարտելով վայր գլորել ու չոքել հակառակորդի կրծքին, որ յաղթութեան նշանն է: Յաղթողը ստանում է շրջապատողների խրախուսանքը ու դուստանքը և իբրև յաղթութեան նշան տէր է դառնում

գոմշի զլիին, որ ոյժի ու քաջութեան էմբլեմն է: Հին ժամանակները, երբ այդ օշերին սովորութիւն է եղել և գոմէշ մորթել, ասպարէզ է հանուել և գոմշի թալմ գլուխը և յաղթողն իւր յաղթանալն եփել, կերել է իւր համադիւղացիների, կամ, լաւ է ասել, իւր թաղեցիների հետ, և դուարձացել ու ուրախութիւն արել: Իսկ այժմ, երբ արդէն գոմէշ չի մորթուում, ասպարէզի մէջտեղը սովորաբար դրուում է գոմշի զանդը և յաղթողը քէֆ է անում իւր թաղեցի կտրիճների հետ, որոնք մեծ պարծանք են համարում իւրեանց համար, որ իւրեանց թաղն է յաղթող դուրս եկել, և հպարտանում են միւս թաղեցիների առաջ: Այդ քէֆերի ժամանակ յաճախակի կռիւ է պատահում յաղթող կտրիճի թաղեցիների հետ, որոնք, ՚ի հարկէ, նախանձում են չեն կարողանում գիմանալ և չ'պատասխանել իւրեանց հակառակորդների կծու ակնարկութիւններին ու սրբանութիւններին:

Առհասարակ նախիջևանի գիւղերում թաւակտնութիւնը շատ զարգացած է և «մահլայական կռիւներ», որոնք յաճախ վերջանում են տուր ու դմբոցով, վիրաւորանքով և մինչև անգամ մարդասպանութեամբ, գիւղական կեանքի սովորական երեւոյթներից են: Համարեա՞ ոչ մի քէֆ ու ուրախութիւն առանց կռուի չի վերջանում: Մի «մահլայից» պսակ է գնում եկեղեցի, միւս «մահլայի» երիտասարդները հաւաքուում են և կռիւ են սարքում պսակին մասնակցող երիտասարդների հետ. մի թաղում քէֆով, ուրախութեամբ «բարեկենանք են նստում», միւս «մահլայի», տղայքն այնպէս են վերաբերում, այնպէս են իւրեանց պահում, որ անպատճառ կռիւ է ծագում նոցա մէջ. մէկ մահլայում «բակլայ-խորան» են կատարում, միւս մահլայեցիք անպատճառ առիթ են որոնում խանգարելու ուրախութիւնը, որից, վերջ ՚ի վերջոյ, հոյնպէս կռիւ է դուրս գալիս:

Յաղթանակը տանող և անյաղթ մնացող «գուռաշ» եկողների անունները երկար ժամանակ մնում են ժողովրդի բերանում և խօսք ու զրոյցի առարկայ դառնում: Հին ժամանակներից, օրինակի համար, պահուել է մի «կարճուկ Մառթին» անունով կտրճի անուն, որ միշտ յաղթող է եղել և որի մէջ-

քը, ինչպէս ասում են, երբէք գետնին չի կպել: Դորա-այդ Մառթինի մասին մինչև անգամ երգ էլ է կապուել, որի մէջ «կարճուկին» շուալած գովասանքների հետ միասին կայ և «գուռաշի» նկարագրութիւնը:

1

Հէ՛, մէդի, գացէք մէջդան,
Ի՞նչ աղպէս առաջն կուգան.
Զարկ խամչին, տուն մի նայիր,
Հոնէն ալ կըլնայ սէիր, ¹⁾
Թող էլին կտրիճները:

2

Ո՛ւր է գոմէշին կոխը,
Թո՛ղ մէջդան ²⁾ դայ ուզեցողը,
Տէ՛, հաճէ, տէ՛վէ-խաւտրան, ³⁾
Աթխուլախ, ⁴⁾ աչու երխան. ⁵⁾
Հապա տուն, կարճուկ Մառթին,
Ի՞նչու կը նայիս հալխին: ⁶⁾

3

Իշտէ կարճուկ Մառթինը
Կանցեց Ակոբին առջևը,
Էկան գօղի գօղիի,
Առնուեցան ձեռք ձեռքի
Թընդաց տակը գետինը,
Հավա էլլան ⁷⁾ թօղերը,

4

Տաքցան, ասլան կըտրեցան,
Չորս քովը պըտըտու եցան.
Ակոբը փաթթըվեցաւ,

Ու մէջքէն խափմէշ արաւ. ⁸⁾

Մառթինը մէկէն բռնեց,
Ճըկեց, վերուց թապլից:

5

Էլլան տահա կըտրիճներ,
Ան Մառթինին հիչ բան չէր,
Նորա գալ էր պատուածը,
Դիտէ ալայ ⁹⁾ աշխարքը.

Նա օմուզին ¹⁰⁾ վրայէն,
Օպա թապլած կըտրիճ է:

6

Կարճուկ Մառթինին ուժին
Ուժ չի հաւնի հիչ մէկին.

Աիֆֆէրիմ, կարճուկ Մառթին,
Նամ ¹¹⁾ իս տուն գեղացիին.

Տուն առիր ան կըլոխը,
Քրտինքիտ հելալ հախը:

7

Ծօ՛, Մառթին, մէջնակ չուտիս,
Մեր փայն-ալ քիչ մը պահիս,

Կոյխուն համը մենք-ալ տեսնունք,

Քու ուժէդ մենք ալ առնունք,

Քեզի պէս ասլան կտրինք,

Գալ պատուինք, օպա ¹²⁾ զըրչինք: ¹³⁾

¹⁾ Սէիր—հանդիսատեսութիւն: ²⁾ Մէջդան—հրապարակ, ասպարէզ:
³⁾ Տէ՛վէ-խաւտրան—ուխտ բարձրացնող: ⁴⁾ Աթխուլախ—ձիու ականջ: ⁵⁾ Աչու-
երխան—արջ գլորող: ⁶⁾ Հալխ—ժողովուրդ: ⁷⁾ Հավա ըլլալ—բարձրանալ:
⁸⁾ Խալիմիշ «նիւ»—բռնել: ⁹⁾ Ալայ—բոլոր: ¹⁰⁾ Օմուզ—ուս: ¹¹⁾ Նամ—անուն,
հռչակ: ¹²⁾ Օպա—սար:

¹³⁾ Այս երգն առաջին անգամ հրատարակուել է Ռափայէլ Պատկանեանցի
Մոսկուայում տպագրած երգարանի երկրորդ տետրակում:

ՏՕՆ-ՉՆՈՐՀԱՒՈՐ

Ոչ մի հայաբնակ տեղում, կարելի է ասել, այնպէս ընդունուած չէ տօնախմբութիւն կատարելը, ինչպէս Նախիջևանում: Ամեն տեղ էլ տօնախմբութիւն կայ, ամեն տեղ էլ քահանան տօնախմբութեան նախընթաց օրուայ երեկոյեան դնում է տօնատիւրոջ տունը, մոմ է տալիս տօնատիրոջ ձեռքը, պահպանիչ ասում ու շնորհաւորում, ամեն տեղ էլ հանդիսաւոր կերպով լւրեանց տօնախմբութիւնը կատարողներ են լինում, բայց մի այդպիսի ընդհանուր սովորութիւն կամ կարգ, որից շատ քչերն են համարձակում շեղուել, որ մի տեսակ պարտականացուցիչ, պաշտօնական բնաւորութիւն ունի, ոչ մի տեղ չի կարելի տեսնել:

Տօնախմբութիւններ էլ խիստ յաճախ են պատահում, որովհետեւ նախիջևանցիք սովորութիւն չունին լւրեանց զաւակներին ազգային անուններ տալու, որոնք մեծամասնութեամբ տօն չունին, այլ սովորաբար օրացոյցի անուններ են տալիս: Բացի սուրանից, նոքա տօնում են և աղջիկների ու կանանց տօները, թէև ոչ այնպէս հանդիսաւոր կերպով, ինչպէս տղամարդկանցը: Յաճախակի դիտմամբ այս կամ այն անունն են դնում, որ այս ինչ կամ այն ինչ օրն էլ կատարեն տօնախմբութիւնը, կամ, ինչպէս ասում են, «Տօշնաւորը»: Այդ պատճառով էլ մի հազուադէպ երեւոյթ չէ մի տան մէջ միւսնոյն օրն երկու կամ երեք տօն-շնորհաւոր պատահելը, ինչպէս, օրինակի համար, Յովհաննու Մկրտչի, ս. Սարգսի ու Մարտիրոսի, Մարկոս-Ղուկասի, Յովակիմ և Աննայի և միւս այդպիսի տօներին: Երբ որ միւսնոյն բարեկամների, ազգականների և ծանօթների և առհասարակ միմեանց հետ գնալ-զալ ունեցողների շրջանում մի և նոյն անուններն են պատահում, ուրեմն և մի և նոյն օրերն են զալիս տօն-շնորհաւորները, այնպիսի կարգ է պահպանուում, որ հնարաւոր լինի ամենին էլ միմեանց տօն-շնորհաւորի պատահել, մէկ օրը մէկն է կատարում, միւս օրը միւսը, երբորդ օրը մի ուրիշը և այսպէս բոլորեքեան: Մեծ վերաւորանք է համարուում մէկի տօն-շնորհաւորին չերթալը, եթէ այդ մէկը քո տունդ քո տօն-շնորհաւորին եկել է:

ձատերը դորսնից բոլորովին կտրուում են միմեանց տուն զնալ-
զալուց, որովհետև յաճախ կարելի է պատահել, տեսնել այն-
պիսի ընտանիքներ, որոնք մինչև անգամ լուրեանց ոչ հեռի
ազգականների տունը յաճախում են միայն տոն-շնորհաւորից
տոն-շնորհաւոր: Այդ պատճառով էլ մեծ ճշգրութեամբ հետևում
են օրացոյցին, մեծ ճշգրութեամբ ծանօթներին, բարեկամներին
և ազգականների տոների ցուցակն են պահում, ճշգրութեամբ
էլ միտներն են պահում, թէ լուրեանց տունը տոն-շնորհաւոր-
ինն ո՞վ է եկել, ո՞վ չի եկել, որ ելողին անպատճառ փոխա-
դարձ այցելութեամբ պատուեն, չեկողի մօտ էլ անպատճառ
չերթան: Գորանից է առաջ գալիս այն հասնգամանքը, որ
մեծ տոն-շնորհաւորներին քաղաքի փողոցները, որոնք առ-
հաւարակ շատ խաղաղ ու հանգիստ են, մի առանձին կենդա-
նութիւն են ստանում: Գեղեցիկ կառքերը սրբնթաց արշա-
ւում են, ոտքով այցելութիւն անողները խռնուում են փողոց-
ներում, տների գլխաւոր դռները, որոնք սովորաբար փակ են
լինում, կրնկի վերայ բացուում են, մէկը մտնում, է միւսը
դուրս է գալիս:

Մինչև անգամ նոքա, որոնց անուններն այն տեսակից են,
որ տոն ունենալ չին կարող, ինչպէս Լոյսպարոնները, խաչ-
երեսները, Պարոնները, Վարդերեսները, Լուսիկները, Լուսպի-
քաները, Թուշիկները, Գեղեցիկները, Սրբուհիները, Տիրուհի-
ները, Երանուհիները, Քրիստոստուրները, խաչեղբայրները և
միւսները աշխատում են յարմարեցնել լուրեանց անունները
մի որ և իցէ սրբի կամ սրբուհու տօնի, որ կարողանան տոն-
շնորհաւոր կատարել: Վարդերեսները, օրինակի համար, կա-
տարում են լուրեանց տօնը Վարդավառին, Լոյսպարոնները և
Պարոնները — Լուսաւորչի տօներից մէկին, Սրբուհիները, Տիրու-
հիները, Թագուհիները — Աստուածածնայ տօներից մէկին, խաչ-
երեսները, Քրիստոստուրները և խաչեղբայրները — խաչի տօ-
ներից մէկին, որովհետև առաջին անուան մէջ «Վարդ»
բառը կայ, երկրորդի մէջ «Լոյս» բառը, երրորդի մէջ «խաչ»
բառը և վերջապէս, միւսներն Աստուածածնայ մականիւրներն են:

«Տօշնաւոր քալողները» մտնելով տոն-շնորհաւորի տունը,

նախապէս համբուրուում են տօնատիրոջ հետ, ասելով. «Մեծ օրդ շնաւոր», յետոյ կարգով մօտենում են տօնատիրոջ ընտանիքի միւս անդամներին՝ մօրը, հօրը, եղբօրը և միւսներին, եթէ դուքս ներկայ են լինում, և ձեռք առնելով, նոյա ևս շնորհաւորում են, կրկնելով նոյն ֆորմուլան — «Մեծ օրերդ շնաւոր»: Այնուհետեւ հիւրը հրաւիրուում է սեղանին, եթէ սեղան է պատրաստուած լինում, իսկ եթէ սեղան չ'կայ, մատուցուում է սուրճ, թէյ կամ շոկոլադ, ըստ կամաց, որը ցանկանայ հիւրը: Չատերի մտնելն ու դուրս գալը մէկ է լինում, որովհետեւ յաճախ այցելելու այնքան շատ տեղ է լինում, որ այցելողները չեն ժամանում ամեն տեղ հասնել, ուստի և շատ շտապում են: Չատերն էլ մնում են, լաւ ուտում-խմում, յետոյ գնում: Յամենայն դէպս ամենքն էլ պարտական են, գոնէ, մի բաժակ դինի, կամ մի գաւաթ օղի անուշ անել և մի կտոր բան բերանը դնել շնորհաւորելու համար: Այդ դէպքում, 'ի հարկէ, դարձեալ կրկնուում ու երեքկնուում են «Մեծ օրդ շնաւոր» բառերը, որոնց վերայ շատ անգամ աւելացնում են և «Մեծ ըլլաս» բառերը:

Սեղանները սարքուում են ճաշակով և զարդարուում են թանկագին և համադամ ուտելիքներով՝ սովորական բռնուածքներով, թթուեղէնով, ձկնեղէնով, պանիրներով, երիշիկներով, ապուխտներով, տապակածով ու խորովածով, մեղր ու կարագով և հաստ սերով-«խայմախով» ու մատղաշ «խուզիլի» «փորլիցով», որ խաշած ամբողջ մեծ թարթ ձկան հետ միասին հարուստ տօն-շնորհաւորի սեղանի առաջին զարդն ու ու բնորոշ կերակուրն է: 12 ժամին, երբ արդէն բաւականին բազմութիւն է հաւաքուած լինում, մատուցուում է կասկարայ-կասկարայ համեղ թելբաց-կուբաթին ձկնով, մսով, կամ հաւեղէնով, որ «բաղէմով մեղէ» և «խուրաբիա» կոչուած անուշ թխուածքների հետ միասին, նոյնպէս տօն շնորհաւորների սեղանի յատկանիշ համադամներից է:

«Խուզիլի փորլիցը» մատղաշ գառն է, փորն եղինձով խրճողած և փուռը դրած, իսկ «բաղէմով մեղէն» ու «խուրաբիան» մի տեսակ անուշեղէն են — առաջինն ամբողջապէս

ձուր սպիտակուցից, նուշից ու շաքարից շաղախուած, երկրորդն անուշ խմորից, իւղից և կոտորած նշից:

Հիւրերին ճանապարհ ձգելու ժամանակ տօնատէրը նոցա, որոնց հետ ընտանիքով գնալ-գալ չունի, ճանապարհ է դնում, շնորհակալութիւն յայտնելով, որ նոքա եկել էին պատուելու նորան, իսկ նոցա, որոնց հետ ընտանիքով «երթալ-գալ» ունի, հրաւիրում է երեկոյեան ընտանիքով դալու, եթէ մեծ հրաւէրք ունի, ասելով. «Իրիկունն էլ հրամեցէք ընտնիքով», իսկ եթէ առանձին հրաւէրք չունի, ասելով, «Թէև հրամեցէքով բան չունինք, բայց մօտ մաշգիկը պիտ լան, արեցէք դուք ալ, անպէս, նստելու»:

Երեկոյեան և գիշերը քաղաքուում շարունակուում է ցերեկուայ կենդանութիւնը: Տօն-շնորհաւորների տները լուսաւորուած են agiorno — լապտերները վառւած, ջահերը լուսաւորած, ամեն տեղ, ամեն սենեակում ճրագ է վառուում, մինչև անգամ պատուհանների վերայ էլ մօմակալներ են դրուած լինում: Փողոցներում երևում են խումբ-խումբ տօն-շնորհաւոր գնացողներ, ցերեկուայ պէս սլանում են կառքերը, տօնատէրերի տների դիւաւոր մուտքի դռները և բակերի դարպասները բացուած են, ամեն տեղ հիւրերի են սպասում:

Տօնատէրը և նորա ընտանիքը հրաւիրեալներին ընդունում են մեծ ուրիշով և առաջնորդելով դահլիճն ու հիւրասենեակները, բազմեցնում են նոցա պատերի երկարութեամբ, կամ, ինչպէս ասում են, «պատն են նըստեցնում», տղամարդկանց առանձին, կանանց առանձին: Գիւղերում այդ դէպքում մի առանձին կարգ է պահպանուում. պատուաւորներին նստեցնում են առաջին տեղը, կամ, ինչպէս ասում են, «վերի թոռն են նստեցնում», իսկ միւսներին նոցա մօտ կարգով, ըստ հասակի, վիճակի և ըստ հաւարակական դրութեան:

Գահճի մէջտեղը դրուած է լինում մի երկար սեղան, սպիտակ սփռուցով ծածկուած և լուսաւորուած աշտանակներով, նորա վերայ շարուած են լինում զանազան տեսակ քաղցրսւնիներ, խուրաբիա, բալէմով-մեղէ, տանու պատրաստած ընտիր պտքսիմատ — «պիսմէտ» և թէյի հետ վալելելու համար

ազգի-ազգի շաքարահացեր ու անոյշ թխուածքներ: Միւս սե-
նեակն'րում էլ զրուած են լինում փոքրիկ սեղաններ, դար-
ձեալ ուփռոցներով ծածկուած և չորս անկիւնում մի մի մոմակալ
դրած: Ոմանք թէ՛ խմելու ժամանակ նստում են սեղանների մօտ,
ոմանք էլ մնում են բազմած իւրեանց տեղերում: Վերջիններին
առանձին կերպով թէ՛, քաղցրաւենիք և պաքսիմատ է մա-
տուցում «հրամեցէքներով»: Թէ՛ է մատուցում պարտաւա-
նացուցիչ կերպով և բոլոր նոր եկողներին, մինչև անգամ երբ
հրաւիրուածները շատ ուշանում են:

Ընդհանուր զուարճութիւն ու ուրախութիւն այդ տօն-
շնորհաւորներին սովորաբար չի լինում: Բոլորեքեան նստում
են ուռած, փքուած, և տօնատիրոջ հոգին դուրս է գալիս,
մինչև որ մի տեսակ կարողանում է հիւրերին զբաղեցնել թէ՛ ի
ժամանակ և թուղթ խաղալու ժամանակը հասցնել: Ընդհան-
րապէս բոլոր հիւրերին միմեանց հետ ծանօթացնելու սովորով իւր
չ'կայ, ով որ ծանօթ է, ծանօթ է, ով որ էլ ծանօթ չէ, այնպէս էլ
չ'ծանօթացած մնում է: Այդ պատճառով էլ ընդհանուր խօսակ-
ցութիւն չի լինում: Տղամարդիկ կամ լռում են, կամ
փոքրիկ շրջանների բաժանուած իւրեանց առօրեայ գործերի
մասին են խօսում, կանայք էլ իւրեանց ծանօթներին ձեռք
առնելով, կամ զլխով բարեւելով, դարձեալ կամ լռում են, կամ
միմեանց հետ իւրեանց առօրեայ «զալաջին» անում, բոլորե-
քեան միասին խօսելով, միմեանց չ'լսելով և մեծ աղմուկ հա-
նելով: Հետաքրքրական է կանանց միմեանց բարեւելու ձևը:
Ծանօթը, եթէ մօտ է նոռած ծանօթին, անպատճառ ձեռք
է առնում և հարցնում, «ի՞նչ կանիս», և պատասխան է ստա-
նում. «ի՞նչ անիմ»: Մինչև անգամ ծանօթները հեռուից էլ
միմեանց բարեւելով, իւրեանց զլխի և երեսի զծագրութեան
այնպիսի ձև են տալիս, որ պարզ կերպով դուրս է գալիս այդ
հարց ու պատասխանը — «ի՞նչ կանիս, — ի՞նչ անիմ»: Վերջա-
պէս, թէ՛ անուշ անելը վերջանում է և հասնում է թղթա-
խաղի ժամանակը: Ամեն տեղ բացում են կանաչ սեղաններ
իւրեանց թղթախաղի պարագաներով, և տանուտէրն ամենին
հրաւիրում է թղթի նստել, աշխատելով գործն այնպէս տա-

ներ, որ միմեանց յարմարուող անձինք միմեանց հետ նստեն և, որ գլխաւորն է, որ բոլորեքեան նստեն, բոլորեքեան խաղան, որովհետեւ այդպիսով նա ազատուում է հիւրերին զբաղեցնելու ծանր պարտականութիւնից: Ընդ զէսքում վաճն է եկել այն մարդուն տարել, ով որ թուղթ չի խաղում, որովհետեւ թղթախաղը շատ երկարում է և թուղթ չ'խաղացողը ստիպուած է լինում կամ մենակ թափառել սենեակից սենեակ, կամ այս ու այն թղթախաղի սեղանին մօտենալ ու նայել և կամ մի անկիւնում կուճ դալ, յօրանջել ու ննջել:

Դիշերուայ 11—12 ժամին բացուում է նախընթրքի սեղանը դիւիներով, կոնեակով և օղիով: Նախապէս զաւաթիկներով մատուցուում է փունջ, որ այստեղ պատրաստուում է տաք ջրից, շաքարից, կիտրոնից և ռօմից: Տանուտէրն առաջ ընկած, շրջեցնել է տալիս մատուցարանով փունջը թրղթախաղի սեղանների մօտ, ամենքի առաջ մի մի բաժակ դնելով և խնդրելով ու ստիպելով, որ անուշ անեն, և այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելով, հրաւիրում է հիւրերին վերկենալ և նախընթրիք անել: Հիւրերը սովորաբար չեն թողնում, որ փունջը սառի, որովհետեւ փունջի միայն տաքն է յարգի. նոքա հրաւիրում են տօնատիրոջը, շնորհաւորում են նորա մեծ օրը և անգաղար կրկնելով սովորական բանաձևը, խմում են: Փունջի թիւը և քանակը սահմանափակուած չէ, մատուցուում է այնքան, որքան ցանկացող կայ: Զատ անգամ այնքան փունջ են խմում, որ սեղանի գլխին ալլաս ոչ գինի և ոչ օղի են կարողանում խմել: Առաջ տղամարդիկն են նախընթրիք անում, յետոյ կանայք ու աղջիկները: Կուշտ ուտելուց ու խմելուց յետոյ և բերանները խուրաբխալով ու մեղէով քաղցրացնելուց յետոյ, նորից բոլորեքեան շարուում են սեղանների չորս կողմը և շարունակում են ընդհատած թղթախաղը մինչև ընթրիքը, որ լինում է գիշերուայ 2—3 ժամին, որովհետեւ տօն-շնորհաւորն որքան որ հրկար տևի, այնքան աւելի պատիւ է տօնատիրոջ համար:

Ընթրքի սեղանը, որ, ինչպէս ասացինք, շատ ուշ է պատրաստուում, համարեան թէ բանի տեղ չի անցնում, որով-

Հետև, նախ, ալիպէս նախընթացի ժամանակ շատերը բոլորովին կշտացած են լինում, երկրորդ, թղթախաղ ց զուխները տաքացած լինելով, ոչ ժամանակ և ոչ ախորժակ են ունենում բան ուտելու, և, վերջապէս, ժամանակն ուշ լինելու պատճառով, բոլորի քունը տանում է, և ամենքն աշխատում են շուտով տուն վերադառնալ: Ընթրքին սովորաբար մատուցուում է տապակած կամ խաշած հնդկահաւ ու բադ և կամ հնդկահաւ ու բադ խառն, խաշած ձուկ, մրգեղէն, պաղպաղակ կամ կրնմ կամ պլոմբիր:

Ընթրքից յետոյ ան'իջապէս ամենքն էլ աշխատում են փութով մնաս բարև տսել ու մեկնել, ուստի և ամենքն էլ իրար զլիով են կպչում, իրար խառնուում, այնպէս որ յաճախ մոռանում են մօտ ծանօթներին անգամ մնաս բարև ասելու: Սակայն մի բան երբէք չեն մոռանում անել — ալի տօնատիրոջը և նորա ընտանիքը փոխադարձաբար իւրեանց տներն հրաւիրելն է, հրաւէրք, որի խօսքերը նոյնպէս մի տեսակ ֆորմուլայի ձև են ստացել: Սովորաբար ասում են. «Մեղի ալ, ջանքս, հրամեցէք»:

Լինում են երբեմն և շատ հանդիսաւոր — «գառաթլու» տօն-շնորհաւոր երաժշտութեամբ, վարձուած խոհարարներով ու սպասաւորներով, կամ, ինչպէս, ինքեանք ասում են, «Մուգիկով, պովրներով ու լաքէյներով տօշնաւոր». պատահում են և «շէնութիւն» անող ընկերութիւններ, բայց տօն-շնորհաւորը դորանով իւր ընդհանուր բնաւորութիւնն երբէք չի փոխում: Առաջին դէպքում մեր նկարագրածի վերայ աւելանում են միայն պարերը, երկրորդ դէպքում «շէնութիւն» են անում, շատ օղի կոնծելով, պարելով ու խառնակ կերպով հարայ-հրոց բարձրացնելով:

ՍՆՈՏԻ ԱՊԸՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՀԵՐՇՏԸԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ՆՈՒՇ-
ՊԸՑԸՐՄՈՒՆՔՆԵՐ

Նախիջևանցիք չ'նայելով, որ դարեր են անցել այն օրից, երբ հեռացել են իւրեանց մայր Հայրենիքից, բաժանուել, կտրուել են իւրեանց Հայրենակիցներից և ստիպուած են եղել ապրել առանձնացած, օտարներ: մէջ և միշտ-հանապաղ են-
թարկուել են օտարների սովորութիւններին, վարք ու բար-
քին, այնուամենայնիւ դեռ պահպանել են իւրեանց մէջ շատ
ծէսեր, սնտոխապաշտութիւններ, հաւատալիքներ ու նախապա-
շարմունքներ, որոնք յար և նման են բուն Հայրենիքում ապ-
րող Հայերի մէջ պահպանուածներին: Նոքս մինչև անգամ
պահպանել են նոյն աշխարհահայեցողութիւնը կեանքի զանա-
զան երևոյթների մասին և շարունակել են իւրեանց առօրեայ
կեանքում ևս ղեկավարուել նոյն սկզբունքներով, նոյն գաղա-
փարներով, նոյն նպատակներով, որոնք ընդհանուր են բովան-
դակ Հայութեան:

Երկուշաբթի օրը մի նոր բան չ'պէտք է բռնել, ճանա-
պարհի չ'պէտք է դուրս գալ, որովհետև ծանր օր է, բռնած
գործդ չի յաջողիլ, ճանապարհորդութիւնդ վտանգաւոր կ'լինի:

Երկուշաբթին բարի օր է, բայց այդ օրը լուսոյք անելը
լաւ չէ, որովհետև այդ օրուայ լուսոյք շապիկդ «որտի մաշուց-
քով» կ'աղտոտես:

Չորեքշաբթին բարի չէ, որովհետև այդ օրը ամեն կա-
խարդութիւն յաջողում է:

Հինգշաբթին բարի օր է. այդ օրուայ բռնած բոլոր գոր-
ծերը յաջողութեամբ կ'վերջանան:

Ուրբաթը «գէշ է», որովհետև Քրիստոսի չարչարանքի օրն է:

Չաբաթ օրը նոր գործ պէտք չէ սկսել, որովհետև երկար
կ'քաշի. այդ օրը երեկոյեան էլ մածուն չ'պէտք է դնել, որով-
հետև կ'շաղուի:

ՆաՀանջ տարին ամուսնանայր լաւ չէ, որովհետեւ ամուսնութիւնը բաղդաւոր չի լինիլ, ամուսինները սիրով չեն ապրիլ միմեանց հետ, ամուսիններէց մէկը կ'մեռնի:

Մարտ ամսին, կամ, ինչպէս զիւղացիք ասում են, «Քիւլ-չուկ» ամսին բան չի կարելի կտրել, ոչիւար և առհասարակ անասուն չի կարելի մորթել, ուստի և պէտք է, իբրեւ նշան, այդ ամսի ընթացքում շարունակ դռների շէմքի մի անկիւնում մի «չաթալ» — պատառաքաղ տնկել, որ մտնող-դուրս եկողները տեսնեն ու զգայշ լինին:

«Մըջինքին» — Միջինքին բան անել չի կարելի, որովհետեւ «մուկը կ'կրծէ» — Մկան տօն է:

Ս. Դէորդի երկուշաբթին (Ապ. 23) «Քաշուցք» է, այսինքն ով որ այդ օրը «բան բանէ», ձեռքն ու ոտքը կ'քաշուեն:

Հինունքի ամեն հինգշաբթի բան չի կարելի բանել, որովհետեւ «կայծակը կ'զարնէ» — կայծակի տօն է:

Հինունքի ամեն երեկոյ, արեւը մայր մտնելուց յետոյ, բան բանել չի կարելի, որովհետեւ հաւկուր կ'լինես:

Կիւրակի օրերը թէ ալիւր մաղես, սիրական՝ որդուդ կը թաղես:

Որ կինն որ երեքշաբթի օրը շապիկը փոխէ, «էրիկը», — մարդը կ'մեռնի:

Անձրևոտ, ցելա ձմեռը վնասակար է դաշտերին ու ճանապարհներին. պէտք է տան անդրանկին զարնել տալ «սոփաներին» — Հնոցներին, որ ցուրտ լինի, ձիւն զայ, որ արտերը, դաշտերը ծածկուեն ու ճանապարհները ամրանան:

«Ծառկոտրուկից» — Ծաղկազարդից պահուած օրհնած ուռը պէտք է խաչաձև միմեանց վերայ գնելով համբուրել, ձգել կրակը, այրել, որ քամին դադարի, փոթալիկն ու մրրիկը հանգստանան:

«Սատանայի հարսնքի» — օգապտոյտի մէջ պէտք է մի գմելին ձգել, որ չար քամին բարձրացնող սատանայի մատը կտրուի ու օգապտոյտը հանգստանայ:

Մեռեալ յուղարկաւորելու ժամանակ ով չ'վեր կենայ տեղից, չ'կանգնի, «մեռելիօխ» կ'լինի, ուստի և ննջեցեալ տա-

նելու ժամանակ պէտք է քնածներին դարձեցնել, մինչև անգամ երեխաների օրօրոցներն էլ պէտք է վերցնել, բարձր տեղ դնել:

Կանանց երկունքի ժամանակ պէտք է սենհակում գրտնուած բոլոր փակուած տեղերն ու առարկաները՝ դռները, պահարանները, արկղները, գորոցները բանալ, որ երեխայ բերելը հեշտ լինի, երկունքի ցաւը թեթեւ լինի:

Տղոցկանի վերայ պէտք է «ջէնկի թուր» — պատերազմի ուր դնել, որ թեթեւ բերէ, կամ նոյն նպատակով նոյն սրի վերայ ջուր ածել ու ջուրը խմեցնել տղոցկանին:

»Ալբաստի« կամ »ծովի մար« տեսնող մարդկանց թուրը կամ գօտին պէտք է դնել տղոցկանի վերայ, որ երեխան շուտ ու թեթեւ աշխարհ գայ:

»Բուհուն« — բուն որ տան վերայ որ նստի ու բուայ, նշան է, թէ այն տանից մարդ պիտի մեռնի:

Եթէ բուի սիրտն ու աջ ոտքն առնես, քնած մարդու վերայ դնես, իսկոյն նա կ'սկսի լուր արած բաները պատմել:

Եթէ բուի սիրտն ու ոտքը թւերիդ տակը պահես, շները չեն հաջիլ վերադ:

Նոր լուսին տեսնողը պէտք է մազերի ծայրից մկրատով մի փոքր կտրէ, որ մազը աճի:

Կարճ մազ ունեցողի մազը կաճի, եթէ նա բաղնիքի ժամանակ երկար մազ ունեցողի մազից թափուող ջրից երեք անգամ անգամ անգամ խմէ:

Եթէ երեք շաբաթ օր իրար վերայ, արևը դեռ չ'ծաղած, մազերիդ ծայրից մի փոքր կտրես, մազերիդ շատ կ'երկարեն:

»Մազերկան« կեր, որ մազդ երկարի:

Կանայք եթէ չեն ուղում, որ նոցա մազերը թափեն, տըղամարդու գլխարկ չպէտք է ծածկեն:

Խուղած մազդ պէտք է կրակի մէջ ձգես, թէ չէ գլխացաւ կ'ունենաս:

Մազը սղբի հետ դուրս չ'պէտք է ձգել, որովհետև աղբի մէջ քուջուջ անող թռչունի ոտքին կարող է փաթաթուել, թռչունն էլ կ'անիծէ մազի տիրոջը ու նորա գլխի ցաւը անպակաս կ'լինի:

Մազ ինչ տուողի փորի մէջ մազը օձ կ'դառնայ:

Եթէ հիւանդ կնոջ մազերը գարնան ոկզբին արգաւանդ հողի մէջ թաղես, այդ մազերը արեղակի տաքութիւնից օձ կ'դառնան:

Դեղին մազը վատ բնութեան նշան է:

Բարեկամիդ տանը մազերդ խուզիր, չարակամիդ տանը եղունգդ կտրիր:

Եղունգ կրծողը բարակացաւ կ'ստանայ:

Եղնգի վերայ կոխող-անցնող աղջկայ բաղդը եօթ տարի կ'փակուի:

Կտրած եղունգը պէտք է պատի տակը թաղել:

Եղնգի վերայ «Նորեկ» ունենալը նոր հագուստ հագնելու նշան է:

Եղունգ այրելը լաւ չէ, որովհետեւ եղունգ այրող մարդու եղունգները այն աշխարհում կ'պահանջեն, ու թէ որ չ'ղտնուի, եղնգի տիրոջը կ'այրեն:

Որ մարդու եղունգն որ մտին մօտիկ կպած լինի, նորա ազգականների ոէրը նորա վերայ շատ կ'լինի:

Դրան շէմքի վերայ կանգնած միմեանց ձեռք տալը-բարեւելը լաւ չէ, որովհետեւ բարեկամները միմեանց կ'թշնամանան, կ'խռովեն միմեանցից:

Աչքի պաղելը ճանապարհ է ցոյց տալիս, «հեռաւոր» գալու նշան է:

Կերակրի սեղանի վերայից բան ընկնելը, կոտրուելը, թափուելը հիւր գալու նշան է:

Առաջին անգամ երբ ամպի ոլոտումն լսես, պէտք է մի քար առնես ձեռքդ ու երեք անգամ մէջքիդ գարնես, որ մէջքդ ամրանայ:

Նոր լուսին տեսնողը եթէ մի երկաթի կտոր դնէ ատամների տակ, ատամները կ'ամրանան, և այլն և այլն:

Տղոցկանին, երեխաներին և առհասարակ ամեն մի լաւ բան, մինչև իսկ խմորեղէնը պէտք է պահպանել չար աչքից, թէ չէ կարող են «նազար դնել» — աչքով տալ: Չար աչքից, կամ ինչպէս ասում են, «չար նազարից» բռնուածներին կա-

րելի է զանազան աղօթքներով ազատել, բժշկել, աչքի զօրութիւնը նոցա վերայից հանել:

Տղոցկանին չար աչքից բժշկելու համար պէտք է այսպէս աղօթել.

Տուն ունիմ երկաթէ,
Պատերը ամենը կալակէ,
Սուրբ կոյսը մէջը քուն է,
Սուրբ Գրիգորը զարթուն է:
Երեք-երեք պոչ ձիաւոր,
Երեքն ալ կանանչ կ'սպաւոր՝—
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս,
մէկը մեր Տէրը:
Ելլանք բարձր սարերով,
Իջանք խոր-խոր ձորերով,
Հարիւր հազար հրեշտակով,
Առջի Տէր, ո՛ր կերթաս.

Երթամ դուռը հըւընդին,
Ելլիմ էրդիկը տղոցկանին,
Բալնիք ձգիմ վիրապաշտին.
Սուրբ ունիմ, սուրբ գօտի ունիմ,
Սուրբ գօտի կապած ունիմ:
Պօղոս, Պետրոս, Անդրեանոս,
Գերեզմանին Տէրն Յիսուս:
Հայր Յովսէփ, կոյս Մարիամ,
Քուն եղաւ, երազ տեսաւ,
Բերդէ քաղաք ընծայեցաւ,
Ի խանձարուրս պատեցաւ:

Միւս աչքով տուածներին պէտք է հետևեալ կերպով աղօթել:

Աղօթիմ ութը մատով,
Ատուածամօր քաղցը կաթով,
Կողմային, Դամբանոսին,
Անարձաթ բժշկին բժշկարանով,
Սև օձը կթեցին,
Առանց մակարդ մակարդեցին.
Մարը կերաւ ճաթեցաւ,

Դուստրը կերաւ, պատուեցաւ:
Ո՛վ Մարիամ, ինչ կանիս,
Հիւանդ իմ ու ճար չունիմ.
Առ սևակոթ դանակը,
Մտիւր Ադամայ դրախտը,
Կարէ՛ իմ սիրելի (այս ինչ անուն)
Չար աչքը, չար փուշը, չոր խոստովը:

Չար աչքից ախտացածներին կարելի է ազատել հետևեալ աղօթքով.

Աղօթիմ. կաթն է կուսին,
Գաւազանն է Մովսիսին,
Քնարը Դաւթին,
Մատն է Սողոմոնին,
Ձեռն է Յիսուսի Քրիստոսին,

Էրօնին, Տերօնին —
Առէ՛ք երկու բերան դանակը,
Կտրէ՛ք չար աչքը, չար փուշը,
Չար խոստովը, չար նազարը
(Այս ինչ անուն) ճառաչին:

Նախիջևանցիք, բացի տղոցկանի հիւանդութիւններից, շատ ուրիշ ցաւեր էլ բուժում են զանազան աղօթքներով.

որովհետև կարծում են, թէ հիւանդութիւնների մեծ մասն առաջ է գալիս պէս-պէս չար պատահումներէրից, չար աչքերից, վախից: Գլխացաւը, ատամնացաւը, մարմնի զանազան մասերում պատահած ծակոցքները — «խոտտուկը», փայծաղի — «դալախի» հիւանդութիւնները, մէջքացաւը, պորտացաւը — «կռնան», գաղտուկ ջերմը, գորտնուկը, «դեմրեկին» — մկնատամը, մինչև իոկ կարճի, օձի և ազդի-ազգի թունաւոյ միջատների խայթումածքը բոլորը, բոլորը ունին իւրեանց աղօթքները: Եւ այդ աղօթքները հասարակ բաներ չեն, այլ «սրբունակ» են, այսինքն սուրբ աղօթքների զօրութիւն ունին:

Մկնատամը — «դեմրեկին» բժշկելու համար, օրինակի համար, ասում են հետևեալ «աղօթքանման ասացումածքը».

Մըջունը սաբան կանէր.

Քրիստոս եկաւ, վրան նայեցաւ, զարմացաւ.

Թիւֆ, թիւֆ, թ.քեց վրան, չորացաւ:

«Կռնան» կամ պորտացաւն աղօթում են այսպէս.

Քրիստոս մեր դուռը դէմ առաւ, Այն ողորմելի էրկանը

Քարը բարձ արաւ, Ողորմելի կնկանը

Հողը դօշակ արաւ. Ա՛ռ թոնդերէն ծաղեկը,

Թթու մածուն, գարի հաց, Կտրէ՛ (այս ինչ անուն մարդու):

Խոռ դգալ, խոռ պնակ մէջը բրդած: Չար աչքը, չար փուշը, չար կռնան ¹⁾:

Բացի աղօթքներից, նախիջևանցի պառաւները զանազան հիւանդութիւններ, տկարութիւններ ու ցաւեր բժշկել ու բժըշկում են, կամ ինչպէս ինքեանք ասում են, «ճար են անում» զանազան «ճարերով», որոնց բոլորի հիմքը ևս կազմում են պէս-պէս սնոտիապաշտութիւններ, նախապաշարմունքներ և հաւատալիքներ:

Հաւկուր եղածների աչքերը, օրինակի համար, չղջիկի արիւն են կաթեցնում, երևի, հիմնուելով այն հանդամանքի վերայ, որ չղջիկները միայն զիշերն են լոյս տեսնում:

¹⁾ Այս աղօթքների օրինակներն իւր ծերունի մօր բերանից առնելով, հաղորդել է մեզ Տէր. Կէորգ Քէլլէշահինեանը:

Մեռելիոյ եղածներին տանում են գերեզմանոց, կանգնեցնում են այն մեռեալի գերեզմանի վերայ, որից կարծում են, թէ մեռելիոյ է եղել հիւանդը, և ոտքերին ու ձեռքերին ջուր են ածում, այնպէս յարմարացնելով կամ կանգնեցնելով, որ հիւանդի ոտքերը մեռեալի ոտքերի, ձեռքերն էլ ձեռքերի տեղը գան:

Մեռելիոյ լինում են կամ մեռեալից վախենալով, կամ մեռեալ յուղարկուորելու ժամանակ չ'վերկենալով, տեղից չ'կանգնելով և կամ թաղման ժամանակ շատ լաց լինելուց ու տանջուելուց: Մեռելիոյ լինելու առաջն առնելու համար, երբ որ տեսնում են, որ մէկը շատ է լաց լինում, չարչարուում ու տանջուում, առնում են գերեզմանի հողից մի բուռը հող ու լցնում են սուգ անողի կոնակն օձիքի տակից: Մեռելիոյներին բժշկում են և «Քցելանքով»: «Քցելանքը» մի սնոտիապաշտական դարման կամ ճար է, որ պատրաստում են և գործ են դնում երեք տեսակ: Կամ հիւանդի ոտքն ու ձեռքը լուանում են, յետոյ լուացքաջրի մէջ ձգում են կորեկ ու շաքար, հիւանդին թքել են տալիս ջրի մէջը, մազերը կտրում, ձգում են ջուրը, ջրամանի վերայ փռում են հիւանդի մի նշանից (շորից), գիշերը դնում են լուսնի տակ և առաւօտեան այդ բոլորը տանում, թափում են «խաչ-ճամբայի» վերայ. կամ հիւանդի ոտքն ու ձեռքը լուանում են և թափում են խաչ ճանապարհի վերայ, յետոյ շինում են մի պաճուճապատանք — «խումաջիկ», աւնում են հիւանդի շորից մի անպէտք կտոր ու մէջը դնում են կորեկ, սոխ, եօթ տեսակ միրգ, տալիս են հիւանդին շաքար, որ նա երեք անգամ խածնէ ու թքէ և ապա գիշերը այդ բոլորը դնելով հիւանդի անկողնի տակ, երկրորդ գիշերը տանում են, ձգում են խաչ-ճանապարհի վերայ. կամ առնում են եօթ տեսակ անուշեղէն (միրգ), մի սոխ, մի կտոր շաքար, մի քանի փոքրիկ «խումաջիկներ» և այս բոլորը կապելով փոքրիկ կապոցիկների մէջ, մի մաղի մէջ են լցնում և դնում հիւանդի բարձի տակ, որ մնայ ամբողջ գիշերը: Միւս օրն առնում են մաղը և անխօս տանում, թափում են նորա պարունակութիւնը խաչ-ճանապարհի վերայ ու անխօս վերադառնում տուն: Հիւանդի այն հարցին, թէ «ինչ

բերիր», պատասխանում են. «Թեթևութիւն ու սուղոյժութիւն»:

«Քցելանքը», որ, ինչպէս երևում է, առաջ է եկել ձգել-քցել բառից, որովհետև նա ձգուում կամ թափուում է ճանապարհի վերայ, գործ է ածուում և «Հանդէպքի» դէմ: «Հանդէպք» ասելով, նախիջևանցիք հասկանում են ամեն մի հիւանդութիւն, որ առաջ եկած են համարում չար պատահմունքից-հանդիպելուց, ուստիկ վախենալուց, սաստիկ ամաչելուց — «առ առնելուց», և այլն և այլն:

Որպէսզի իմանան, թէ «Հանդէպքը» ընչից է առաջ եկել և կարողանան թեթևացնել ու բժշկել նորան, նախիջևանցիք սովորաբար «Թեթև են թափում»: Նոքա նախապէս հարց ու փորձ անելով և իմանալով, թէ հիւանդի ո՞ր տեղն է ցաւում, մի ջրով լիքն ամսն են բռնում ցաւած տեղի վերայ ու հալում, թափում են նորա մէջ կամ արճիճ կամ մեղրամոմ: Այնուհետև նոքա քննում են ջուրը և արճիճ կամ մերամոմի ջրի մէջ ստացած զանազան ձևերից դուշակում են, թէ հանդէպը առաջ է եկել, պատահել է այս ինչ առարկայից, կամ այս ինչ դէպքից: Թէ ընչից է առաջ եկել «Հանդէպքը» — իմանում են և դիւթիւններ կամ հմայութիւններ անելով — «Փալ բանալով»: Հմայում են սովորաբար կամ խաղաթղթերով, կամ տէրողորմեայով և կամ, որ շատ ընդունուած է, բակլայ կամ 30 կամ 41: Բակլաների մէջ խառնում են հացի կտոր, ձգելով, կամ, ինչպէս ասում են, «բակլայ բանալով»: Բակլայ նետող դիւթերի — «Փալչիների» բակլաների թիւը լինում է աղի կտոր և մի փայլուն քար կամ ապակու կտոր: Բակլաները երկու ափով իրար լաւ խառնելուց յետոյ, դիւթերը փռում են նոցա զետնի կամ սեղանի վերայ և նոցա շարուածքից, միմեանցից հեռու կամ մօտ լինելուց զանազան դուշակութիւններ են անում:

Նախիջևանի հին մարդկանց և տիրապէս գիւղացւոց երևակայութիւնն էլ լցուած ու պաշարուած է զանազան գերբնական արարածներով ու հոգիներով՝ «խոնջողոզներով», «մեղմէնադէկներով», «բողոջներով», «Ժիւլտոներով», «ծովի-մարերով», «Ըռայլիմ-թառայլիմներով», մանդլիներով» և ազգի-ազգի

«խորթ լախներով», «ջիներով», սատանաներով ու դևերով: Նախիջևանցւոց երեւակայութեամբ այդ արարածները միշտ ներկայ են, միշտ խառնուում են մարդկանց գործերին, միշտ աշխատում են պէս-պէս փորձանքներ բերել մարդկանց գլխին, ուստի և պէտք է հանապաղ զգոյշ լինել նոցանից, ընկած տեղը միշտ աղօթքներ ասելով ու չորս կողմը խաչակնքելով:

Խոնջողոզներն ապրում են տների չարդախներում — «թաւաններում», մէզմէն աղէկները — քանդուած տներում, ամալի բնակարաններում, բողոջները — տների մէջ գտնուած գոց տեղերում, մութ անկիւններում, պատերի ձեղքերում, ծովի-մարերը — ջրերում, մանդրները — լեռներում, անտառներում, խորթ լախները — գերեզմանոցներում, իսկ միւսներն ամեն տեղ:

Խոնջողոզները սովորաբար երևում են Նոր-տարու գիշերը. նոքա հազած են լինում փսթաթէ պատռոտուն հալաւներ, որոնց ցնցոտիներից ու ծուէններից երկաթէ գունտեր են կախուած լինում. նոքա, երբ յաջողում է նոցա մէկին բռնել, նստում են նորա վերայ և ճնշում իւրեանց ծանրութեան տակ: Ժլփոտներն անիւ են դառնում ու վազում մարդկանց լետեից: Խորթ լախները մեռեալների ուրուականներն են, որոնք յաճախակի երևում են մարդկանց ու սարսափահար անում նոցա: Առայիմ-թառաչիմները նոյնպէս երևում են Նոր-տարու գիշերը, մտնելով տները հնոցների ծխնելոյզներից և դուրս գալով վառարանի դռնից. նոքա երկար երկաթէ մագիլներ ունին, սպիտակահեր են և մօրուեղ: Ծովի-մարերն երկարամազ կանանց նման են. նոցա ոյժը նոցա մագերի մէջ է: Եթէ նոցա մաղերը կտրես, նոքա քեզ գերի կ'լինին և զանազան ծառայութիւններ կանեն: Մեզմէնաղէկների կրունկները «թեռս» են — ընդհակառակն են. նոքա գիշերները լուսաւորում են իւրեանց բնակարանները, «խաղ են կանչում» — երգում են, պարում են և ամբողջ գիշերը խաղ ու հարսանիքի մէջ են անցկացնում: Եթէ նոցա յաջողում է մէկին բռնել, նոքա նորան էլ տանում են իւրեանց բնակարանները, նոքա էլ ստիպում են իւրեանց հետ պարել, և այնքան չարչարում ու տանջում են, որ բռնուածը համարեան թէ ուշաթափուում ու նուազում է:

Այն ժամանակ նոքա դուրս են հանում նորան, տանում են մի անձանթ տեղ և արձակում: Մանդրները կամ մանդր-մարդիկը անճուռնի թղուկներ են, որոնք զանազան խոսքեր են խաղում մարդկանց գլխին: Հաւանական է կարծել, որ նոքա գերմանական առասպելների ու հեքիաթների մէջ մեծ դեր խաղացող «գնոմների» պէս բաներ են, որոնք, ինչպէս յայտնի է, նոյնպէս ապրում են լեռներում: Բողոջները կամ պատի — բողոջները նմանում են Ռուսաց «բուկա» կոչուած արարածին կամ հրէշին: Նախիջևանցիք փոխաբերական մտքով «պատի—բողոջ» կոչում են այն մարդկանց, որոնք չեն սիրում մարդա-մէջ խառնուել:

Դոցա, այդ արարածներին տեսնողներ են եղել, նոցա փորձանքներին ենթարկուողներ են եղել: Պատմում են, որ մէկ անգամ «Չերքեզին Յարութինը գնացել է եալին ¹⁾ և բռնիլ է «Ալբաստի», այսինքն ծովի-մար, ու ուզեցիլ է մագերը կտրիլ: «Աման, ասիլ է Ալբաստին, մի կտրիլ մագերս, կ'իոստանամ մինչև օխտը պորտիդ հոն չերենալ, վրտեղ քու նշանդ ըլլայ»: Յարութինը Ալբաստինին էրդում անիլ տուիլ է ու անպէս ապուլ տուիլ է, չէնէ էկէր մագերը կտրէր նը, Ալբաստին նարա դուռը եսիր պիտ ըլլար»:

Գիւղացի պառաւներից մէկը պատմում է. «Իմիս մեծաս դայեկ էր. նա շատ դաբբա մեզի կ'պատմէր իրեն կլոխը եկածը: Մէկ գիշեր, կասէր նա, ըռհաթ ²⁾ պառկիլ իմ, քուն իմ: Անկաճիս տուսէն մէկ ձան կուգայ, քի «Գայեակ մա, դայեակ մա, շուտ ել, քեզի տղոցկանի պիտ տանինք»: Ես այլիմ-բէյիմ ³⁾ կելիմ տեղէս դուս, կնայիմ, որ իմիս ճանչցած մաշդիկս ինձի պիտ տանին իմիս գիտցած մաշդոց մէկիւն տունը: Կելիմ այդ մաշդոց կեշտամ: Քիչ կեշտամ, շատ կեշտամ, կ'հասնինք մէքամ տունի պէս բանի: Նես կ'մուտնում ու թնչ տեսնում, կ'նայիմ, որ ադտեղ էղող մաշդոց կըրունկները ալայինը թեռս է, ու ես նոր կիմանամ ինչ օյինի էկածս—

¹⁾ Եալին—եզերք, ափ ²⁾ Ըռհաթ—հանգիստ: ³⁾ Այլիմ—բէյիմ—մէկէն, իրեն հաշիւ չ'տուած:

մեծիմէն աղէկներուն մէջը հղածս: Էյ ինչ ալ լանը: Դաքա ին-
 ձի պատիւ կուտան, ես ալ տղոցկանի տղան կառնում ու վեր-
 ջը կերակուրի կ'նստինք: Տրապեղին ¹⁾ վրան չէշիտ-չէշիտ ²⁾
 կերակուրներ կ'դնին ու վիրա ³⁾ դռ կանին ինձի ուտելու:
 Ես ալ աս կառնում, կ'նայիմ թեզաքի ⁴⁾ կտոր, ան կառնում
 — կէնէ աղպէս: Սուտ ուտողս կ'լամ, համա ինչ քաշածս ալ
 ինքս գիտիմ, մէալ վերի Տէրս գիտէ: Կերակուրէն ետքը դա-
 քա ինձի տուն կ'ճամբին ու իմիս աշխատանքս կուտան, փէշս
 մէկ թօփ սոխի կճեպ ուլելով, ու ինձի մինչանքը մեր տունին
 մօտիկները ճամբելէն ետքը, իրենք կ'դառնան: Դաքա հեռա-
 ցածներովը, ես ալ ալըր ⁵⁾ սոխի կպեճները կ'վօթիմ ու երեսս
 խաչ հանելէն կ'վազիմ դէպի տուն: Սաբախտան ⁶⁾ կելլիմ տե-
 դէս, կ'նայիմ, որ փեշտմալիս կապի արալընը ⁷⁾ էրկու հատ
 օսկի կեցիլ է: Նոր խելքի կիներիմ, որ նացա տուածը ալայնալ
 օսկի էղիլ է, համա իմ աչքիս սոխի կճեպ ցուցուցիլ ին: Կը
 վազիմ, թաբաժ տեղս կ'նայիմ, ինչ կճեպ, ինչ բարի կճեպ: Ան
 սահաթը նաքա էկիլ են էտեէս ու առիլ ին»: Փորքշէյեան
 Ծերօնը պատմում է իրեն պատահած հետեւեալ անցքը. «Իրի-
 կուն էր. աշտի ⁸⁾ մութը գետինը կոխել էր. հաւան խաթի
 չամուռ ⁹⁾ էր: Կուշովկայէն ¹⁰⁾ դուս էլլայ, պիտի էշտամ մէկ
 ուրիշ խութուռ: Թալայ ¹¹⁾ հեռանալէս էտե, մէմալ կ'նայիմ
 իմիս բարեկամներէս մէկը՝ Փեօթի Վասիլեփիչը էկիլ է, նստիլ
 է դռնի էտեը ու կասէ ինձի. «Հայտա, բարեկամ, էշտանք
 իմիս տունս»: Ես արմնցած կ'հացունում դարա. Քուկուդ
 տունդ հօս է ինչ, գերէ, ես գիտէի նարա վտեխի մաշդ հղածը:
 Հապա ինչ է, կասէ դա, նոր գնիլ եմ ո՛ւ, չիտիս ինչ»: Էյ!
 էշտանքն էշտանք կասիմ ու կ'քշիմ ձիերուն. ամա իտա մաշ-
 դը նստելէն էտե ձիերը տառհալաթ ¹²⁾ կ'քաշին տուոկը:

¹⁾ Տրապեղ=սեղան: ²⁾ Չէշիտ-չէշիտ=զանազան: ³⁾ Վիրա=
 միշտ, անդադար: ⁴⁾ Թեզաք=քակոր: ⁵⁾ Ալըր կամ աղլը=այն: ⁶⁾ Սա-
 բախտան=առաւօտեան: ⁷⁾ Արալըխ=ճեղք: ⁸⁾ Աշտիս=արդէն: ⁹⁾ Խա-
 թի չամուռ=սաստիկ ցեխ: ¹⁰⁾ Կուշովկա=գիւղի անուն (Кушовека):
¹¹⁾ Թալայ=շատ: ¹²⁾ Տառհալաթ=հազիւ հազ:

Գնացինք Հասանք մէքամ Պալապան¹⁾ տունի. կնայիմ մէջնալ իլինք չէշիտ-չէշիտ մաշդիկ, որը կելէ, որը կ'մուտնու: Ձիերս առին—տարին, ինձի ալ առին—մտցուցին նես, զօռ-խը-շիմով²⁾ Հալաւս Հանելու տունին, մէքամ կինամաշդու էրկան շապիկ Հագուցին ու պաշլայեցին³⁾ չալելու⁴⁾ ու խսող-նելու. ճոմպոզ տալու⁵⁾ տունին, չաթալխայալ կայնեցուցին⁶⁾ ու աղպէս չէշիտ-չէշիտ օյիններ բերին կլօխս ու իրանք ալ խըն-դալէն ջարդուեցան: Անկից էտե Հանեցին դուս, Համա աշտի անպէս յոգնիլ իմ, որ ճորով-մորով կ'քաշիմ: Աղպէս Հանեցին մէքամ եառի⁷⁾ վրայ ու յոտէն կտեցին-ձգեցին մէքամ փոսի մէջ. ջինըլս⁸⁾ ասքով կեշտամ, անքով կեշտամ էլլելու Հնարը չիքայ, ու աղպէս սախ գիշերը կ'չարչկուիմ:

Սաբախտան ըլլալէն էտե, նոր խելքս կլոխս կ'ժողվիմ, կ'նայիմ, որ մէքամ քուզնիի⁹⁾ մէջ իմ: Ադ քուզնիին տէրը է-կաւ, բացից դուռը ու ինձի բանին որպիսութիւնը ասաց: Էղիլ է ալղը եառին թեփէն¹⁰⁾ էլլածս, քուզնիին թեփէն էղիլ է, վտեխէն ես ընկիլ եմ մէջը: Քուզնիէն ալ քիչ մը Հեռու կեշ-տամ, ձիերուս կ'գտնում՝ քրտինք-ջուր կտրած: Հայվաննե-րուն անխտալ վաղցուցիլ ին, որ նեֆիսները կոխելու չին լալ-ուշափխսն կտրած կայնիլ ին: Աս Հալեքէթներէն¹¹⁾ էտե կիմանամ կլոխս ինչ էկածը մեծմէնաղէկներուն ձեռքէն, ու կելլիմ տուն կուգամ»:

Պատմում են, որ առայիմ-թառայիմը նոր-տարու գիշերը յայտնուել է Հաջի Ստեփանենց տանը. նա մտել է ծխնալոյզից և դուրս է եկել վառարանի բիրանից: Այդ Հանդամանքը, որի մանրամասն պատմութիւնը իսկոյն տարածուել է քաղսի-քում, այնպիսի սարսափ է ձգել բոլորի վերայ, որ այնուհետև ամենքը, նամանաւանդ մանուկները ահով-գողով են անցնե-

1) Պալապան=մեծ: 2) Զօռ-խըշիմով=ստիպելով: 3) Պաշլայել=սկսել: 4) Չալել=նուագել: 5) Դոմպոզ տալ=գլխակոնծի տալ: 6) Չաթլախայալ կայնեցունել=գլխի վերայ կանգնեցնել: 7) Եառ=բլուր: 8) Զինըլս=այժմ: 9) Քուզնի=դարբնոց: 10) Թեփէ=զագաթ: 11) Հալեքէթ=աղմուկ:

լուս եղել Հաջի-Ստեփանենց տան մօտով: Մինչև անգամ նոյն իսկ այդ տան մէջ ապրողներից են սկսել վախենալ երեխաները և սովորութիւն են արել Առամ-Թառալիմ յորջորջում տալու նոցա: Առամ-Թառալիմը եղել է ահարկու դէմքով, երկար ու սպիտակ մազերով ու մորուքով և երկաթէ երկար եղունգներով:

Պատմում են նոյնպէս, որ մէկ անգամ Պային Մելքոնը գնացել է Թովտիից Չալթըր իւր ծերունի ազգականների տունը «ձեռք պագնելու» ու նոցա օրհնութիւնը ստանալու, որովհետև նշանուած է եղել և պատրաստուում է եղել կարգուելու: Վերադարձին, երբ նա հասել է երկու գիւղի մէջ գտնուած «գետ» կոչուած տեղը, նորա յետևից ընկել է ժիվոտը, «կոպչակի» — անուի ձև ընդունելով և շատ արագ գլորուելով: Հասնելով նորան, նա նստել է նորա վերայ, ճնշել է իւր ծանրութեան տակ և ամբողջ գիշերը չարչարել ու ման է ածել նորան, այնպէս որ խեղճը հազիւ հազ կարողացել է միւս առաւօտ լեղապատառ եղած տուն վերադառնալ:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋՆԻՆՑԻՈՑ ՈՐԴԻ ԿԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՌՏՆԻՆ
ԿԵՆՆՔԸ

Մենք մեր պատմական տեսութեան հինգերորդ գլխում մէջ բերած աղիւսակից տեսանք, որ բոլոր հայ գաղթականների թիւն եղել է 12,598 հոգի արական և իգական սեռի: Այդ թուից 11,418 հոգին եղել են քաղաքացի, իսկ 1.180-ը գիւղացի:

Քաղաքացիների հետ միասին երկար ժամանակ բնակուել են քաղաքում և գիւղացիներից 15 տուն, կամենալով թողնել երկրագործութիւնը և քաղաքացի դառնալ: Սակայն այդ նոցա չի յաջողել: Ճիշդ է, նոքա մոռացել են երկրագործութիւնն ու գիւղական միւս պարապմունքները, ընտելացել են քաղաքի կեանքին, նիստ ու կացին և սկսել են քաղաքացիների պէս արհեստներով ու վաճառականութեամբ պարապել, բայց չեն կարողացել ձուլուել քաղաքացիների հետ և քաղաքացի կոչուել, այլ քաղաքի մէջ կազմել են մի փոքրիկ համայնք, որ կրել է «Սաբանչի» անունը և պաշտօնական ցուցակների մէջ էլ միշտ մի ուրոյն տեղ է բռնել: 1880 թուին այդ սաբանչիները, որոնք իւրեանց քաղաքում ապրելու այդքան երկար ժամանակամիջոցի ընթացքում չեն կարողացած լինում կեանքի բաւարար բարեկեցութիւն ձեռք բերել, մտածում են թողնել քաղաքը, երթալ ապրել իւրեանց հողերի վերայ և մի առանձին գիւղ կազմել: Ահա այդ նպատակով նոքա դատ են բաց անում միւս հայ գիւղացիների դէմ, որոնք օգտուելով հանգամանքից, տիրապետել էին նոցա հողերին, և տանելով զործը, իւրեանց ընտանիքներով քաշուում են քաղաքից Սամբէկ գետի ափը, որտեղ դտնուում են նոցա հողերը, և հիմնարկում են «Սամբէկ», կամ, ինչպէս պաշտօնապէս կոչուում է, հայերէն—«Կատարինաւան» և ռուսերէն «Նկատերենովկա» հայկական վեցերորդ գիւղը:

Թէ Ռուսաստանի սահմանները մտած գաղթականների ընդ-
հանուր թուից քանի հոգի են հասել իւրեանց բնակութեան
համար նշանակուած տեղերը, — մենք չենք կարող ասել, որով-
հետեւ մեզ յայտնի չէ, թէ որքան է եղել կաթողիկ հայերի
թիւը, որոնք նորից վերադարձել են Ղրիմ, և, որ գլխաւորն
է, մեզ յայտնի չէ, թէ գաղթականներից որքան է ճանա-
պարհին մեռել եւ փճացել: Եւ որովհետեւ մենք չ'գիտենք մըշ-
տապէս բնակութիւն հաստատած գաղթականների սկզբնական
թիւը, բնականապէս դժուարանում ենք որոշել, թէ որքան և
քնչապէս է եղել և նոցա աճելութեան աստիճանն այս 120 տա-
րուայ ընթացքում: Մենք միայն կարող ենք ասել, այն էլ
հիմք բռնելով միայն Ռուսաստանի սահմանները մտած գաղ-
թականների վերոյիշեալ քանակութիւնը — 12,598 հոգի, թէ
գաղթականների թիւն անցեալ 1780 թուից մինչև ներկայ
1900 թուականը մօտաւորապէս կրկնապակուել է ու եռապատ-
կուել է:

Այդ պարզ կերպով կարելի է տեսնել ներկայումս Նոր-Նա-
խիջևանում և նորա գիւղերում ապրող հայերի թիւը ցոյց
տուող հետեւեալ աղիւսակից, ի նկատի չառնելով քաղաքից
դուրս եկած և ուրիշ տեղերում բնակութիւն հաստատած նա-
խիջևանցիներին:

Ա Ղ Ի Ի Ս Ա Կ

Բնակութեան տեղերի անունները.		Բնակիչների թիւը.			
		Սրական	Իգական	տուն	ընդհա- նուր.
1.	Մեծ Սալա	1,592	1,563	470	3,155
2.	Սուլթան-Սալա	611	552	165	1,163
3.	Թոփտի	2,516	5,250	718	4,766
4.	Չալթիր	3,095	2,809	720	5,904
5.	Նիսուլթայ	551	567	187	1,118
6.	Կատարինաւան			287	1,50
7.	Նոր Նախիջևան				12,370

Քաղաքացւոց նոցա Ղրիմում թողած անշարժ կալուածների փոխարէն 1779 թուականի հրովարտակով տրուել է առաջ 12 հազար օրավար հող, յետոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ շնորհուել է այլ ևս 8 հազար օրավար, ուրեմն ընդամենը—20 հազար օրավար, իսկ գելդացւոց իւրաքանչիւրին 1781 թուին կատարուած ընդհանուր երկրաչափութեամբ չափուած, տրուած է 30 օրավար:

Նախիջլանցւոց շնորհուած հողերը պատկանում են Ռուսական մեծ հարթութեան դաշտային գօտուն (степное пространство), որ իւր հողի յատկութեամբ և գետնի ընդհանուր բնակորութեամբ բաժանուում է երկու առանձին մասի՝ Պոնտիականի և Կասպիականի: Առաջինը, որ այդպէս է կոչուում, որովհետեւ բռնում է Սև ծովի հիւսիսային ափը, ծածկուած է $\frac{1}{4}$ -ից մինչև $\frac{1}{2}$ գազ հաստութիւն ունեցող սևահողի շերտով, իսկ երկրորդը, որ այդպէս է կոչուում, որովհետեւ բռնում է Կասպից ծովի հիւսիսային ափը, բաղկացած է կաւահողից, որի վերայ գտնուած մեծաքանակ աւազը հողմերն այս ու այն կողմը տանելով, կամ ահագին աւազակոյտեր են գոյացնում, կամ սփռում, տարածում են ամեն տեղ: Պոնտիականի սևահողի տակ թեստարաբիայում և Քերսոնի նահանգի հարաւային մասերում գտնուում են աւազաքար և կրաքար, Կատարինասլաւի և Տաւրիկեան ու Քերսոնի նահանգների հիւսիսային մասերում—որձաքար և գնէյս, իսկ Դոնեցից մինչև Վօլգա գետը—կաւիճ:

Դաշտային գօտու հողի այդպիսի կազմութեան ու յատկութեան շնորհիւ է, որ բոլոր այդ երկիրը զրկուած է միայնագամայն անտառից, որովհետեւ մի կողմից ծառերը չեն կարողանում խոր արմատ բռնել, միւս կողմից էլ անձրևի ջրերը չեն կարողանում ծծուել գետնի մէջ: Դեռ հիւսիսային մասում, որի տակ գտնուում է որձաքար, բռնում են, եթէ ոչ անտառներ, գոնէ, փոքրիկ պուրակներ ու ծմակներ, իսկ հարաւային մասում, որին պատկանում են և Նախիջլանի հողերը, այդ էլ չկայ, միայն տեղ-տեղ ձորակներում երևում են թփեր, մացառներ ու կարճաբուն ծառեր: Չորս կողմը, որքան մարդու

աչք բռնում է, տարածում է լայն, ընդարձակ հարթութիւնը, որ գարնանը ու աշնանը ծածկուած է լինում կանաչով, իսկ ամառն այրում, չորանում ու սևանում է:

Հողերը տրուել են նախիջևանցւոց, կամ խօսելով հրովարտակի խօսքերով, «շնորհուել են ամենից հասարակութեանց ամենաողորմածաբար յաւիտեականաբար 'ի յարդիւնս և 'ի շահաւետութիւնս թարց ամենայնի պահանջողութեան զհարկս 'ի գանձարանս»:

Հրովարտակի այդ խօսքերը թէ գաղթականները և թէ ինքեանք հրովարտակը գործ դնող տեղական իշխանաւորները բնականապէս այնպէս են հասկացել, թէ հողերը տրուած են իբրև սեփականութիւն մշտնջենաւորապէս, որ, 'ի հարկէ, ուրիշ պէս չէր էլ կարող լինել, որովհետև, ինչպէս վերը նկատեցինք, հողերը տրուած էին գաղթականներին նոցա Ղրիմում թողած անշարժ կալուածների փոխարէն: Եւ այդ այդպէս էլ եղել ու ընդունուել է մինչև 1887 թուականը, երբ նոր կարգադրութիւն է եղել, որի զօրութեամբ գիւղացիք հողերին լիազօր տէր կամ սեփականատէր դառնալու համար, պարտական էին գնել (выкупать) նոցա տէրութիւնից:

Որոշուել է 40 տարի ժամանակամիջոց, որի ընթացքում գիւղացիք պէտք է վճարեն իւրեանց ձեռքին գտնուած բոլոր հողերի գինը (выкупъ), հատուցանելով տարին ամեն մի օրավարին մի ռուբլի տասնևհօթ կոպէկ:

Քաղաքացիք պարապում են լռելարով և գործարանական արդիւնաբերութեամբ: Նոքա վաճառում են գլխաւորապէս հացահատիկներ՝ ցորեան, գարի, վարսակ, վշահատիկ—«հունդ», կորեակ—«դուզու», որոնց ամբարելու համար շինել են քաղաքում մեծամեծ շտեմարաններ, վաճառում են բուրգ, մորթի, ճարպ, որի համար պահում են բազմաթիւ «օթառներ»—ոչխարի հօտեր, վաճառում են, վերջապէս, կաշի, բամբակ և այլն: Հայերը բանեցնում են ճարպի, կաշուի, օճառի, բուրգ լուանալու ու մաքրելու, բամբակի, դղմաճի, աղիւսի և կրի գործարաններ: Հին արհեստները՝ պայտառութիւնը, դարբնութիւնը, զինագործութիւնը, թաղիքագործութիւնը, զգականգործու-

թիւնը, ատաղձագործութիւնը, դերձակութիւնը, ոսկերչութիւնը, արծաթպանութիւնը, կլայեկագործութիւնը. կղմինտագործութիւնը, հացագործութիւնը, համետագործութիւնը և միւսները համարեա թէ վերացել կամ վերանալու վերայ են, այնպէս որ կարելի է համարձակապէս ասել, թէ նախիջանցւոց մէջ ներկայումս ոչ արհեստներ և ոչ արհեստաւորներ կան:

Գիւղացիք պարապում են զլիաւորապէս երկրագործութեամբ, կամ, ինչպէս ինքեանք ասում են, «Ֆողագործութեամբ»: Նոքա իւրեանց վարուցանքն անում են հողագործութեան երկդաշտեան եղանակով, այսինքն իւրեանց ձեռքին գտնուած հողերը նոքա բաժանում են երկու մասի՝ մէկը ցանում են, միւսը թողնում են հանգստանալու միւս տարուայ համար: Նոքա ունին և այնպիսի հողեր, որ ամեն տարի ցանում են. դոքա գիւղերի մօտ գտնուած դաշտերն են, որոնք աւելի պարարտ են, որովհետեւ գիւղի անասունները միշտ ման են գալիս, արածում են նոցա վերայ և իւրեանց սղբով պարարտացնում են նոցա:

Գիւղացւոց հողերը համայնական են և 2—) տարին մի անգամ բաժանուում են տների թէ արական և թէ իգական շնչերի վերայ. չ'բաժանուած մնում են միայն արօտատեղիները, որտեղ ամենքն էլ հաւասարապէս իրաւունք ունին քշել իւրեանց անասունները և արածեցնել, և եղեգնուտը — «դայմիշը», որտեղից եղէգն են քաղում վառելիքի համար: Հողաբաժանութեան ժամանակ տան իգական անդամները ստանում են արական անդամների ստացածների կէսը:

Հայ գիւղացիք այստեղ էլ, ինչպէս ամեն տեղ, ունին աշնանացան և զարնանացան — «Քիւզուան և Բահերուան»: Աշնանը նորա ցանում են կարմրահատ ցորեան «օգիմկա» և հաճար — «արիշ», իսկ զարնանը ցանում են սպիտակահատ ցորեան — «հառնովկա», գարի, վարսակ և վշահատիկ: Հայերը թէև արդէն թողել են հալկական ծանր գութանը, կամ, ինչպէս ասում են ինքեանք գիւղացիները, «Հայր Աբրահամի գութանը» և վարում են թեթեւ արօրով, բայց նոքա դեռ յա-

մառում են ընդունելու եւրոպական կատարելագործուած բոլոր գործիքները, նոքա դեռ մինչև ցայսօր հնձում են նահապետական մանգաղներով ու գերանգիներով:

Գիւղացիների դաշտային պարապմունքներին շատ վնասում ու արգելք է լինում այս կողմերի կլիման իւր խստութեամբ ու փոփոխականութեամբ: Ձմեռը նոյեմբերից մինչև յունուարի վերջը ցուրտն երբեմն այնքան ուստիկ է լինում, որ հասնում է 30 աստիճանի, իսկ ամառը Յուլիսին մինչև 40 աստիճան արեւում և 30 աստիճան շուաքում տաքութիւն է անում: Ձիւն շատ քիչ է գալիս, բայց յաճախակի բուք է անում և ձիւնախառն ցրտաշունչ քամի է փչում: Փետրուարի վերջին և Մարտի սկզբին ձմեռը վերջանում է. ձիւնն արագ հալուում է և սևահողը փափկում ու հեղուկանման կակուղ ցելս է դառնում, որ կտրում է ճանապարհների հաղորդակցութիւնը: Բուսականութիւնը միայն երևում է Ապրիլի սկզբին, այնպէս որ համարեալ թէ գարուն չի լինում. բայց բուսական է մի քանի տաք ու պայծառ օր, որ դաշտերը կենդանան, զարթնեն և ամեն տեղ ծածկուի դալար արօտով: Որձաքարեայ ներքին շերտ ունեցող դաշտերը ծածկուում են կարճ, բայց հիւթաւետ արօտով, իսկ կրաքարեայ և կաւճալին շերտ ունեցողները սաթէնաչափ բարձր բոյսերով, ինչպէս եղէգն է, որ գործ է ածուում վառելիքի համար: Մայիսի 15-ից սկսուում է երաշտ ամառն իւր տաք, անտանելի փոշի բարձրացնող քամիներով, իւր դաշտային մկներով — «չրթչրթներով». գետինը չորանում, ճագճգում է, մատղաշ բոյսերի արմատները բացուում են և խորշակի տաքութիւնից այրուում: Աշունը Սեպտեմբերից մինչև Նոյեմբերը, ըստ ամենայնի, բարեխառն է. անձրևներ են գալիս, դաշտերը նորից կանաչում են, օդը մաքրուում ու զարնան օդի բնաւորութիւն է ստանում, այնպէս որ կարելի է ասել, թէ այս կողմերի աշունն աւելի է նմանում զարնան, քան թէ բուն գարունը: Թէ հայ գիւղերից իւրաքանչիւրն ո՞րքան հող ունի և ունեցած հողի բնդհանուր քանակութիւնից ո՞րքանը յարմար է և ո՞րքանն անյարմար, այդ կարելի է տեսնել հետեւեալ աղլւսակից.

Ա Ղ Ի Ւ Ս Ա Կ

Գիւղերի անունները.		Հողի քանակութիւնն օրավարի հաշուով.			
		Յարմար.	Անյարմար.	2ա ¹ / ₂ .	Ընդհանուր.
1.	Մեծ- Սալա	7,776	402	303	8,481
2.	Սուլթան- Սալա	6,389	440 ք. ս.	36	6,425
3.	Թոփտի	15,778	272	610	16,660
4.	2ալթի	15,482	865	660	17,007
5.	Նիսուլթայ	5,389	720 ք. ս.	140	5,787-347 ք. ս.
6.	Աատարինաւան		447	20 27 ք. ս.	500 6,500

Նախիջևանի գիւղերի պարտականացուցիչ ծախքերի քանակութիւնը տուրուայ ընթացքում բաւականին մեծ է, որովհետեւ սովորական հարկերի հետ միասին նոքա հատուցանում են և վերոյիշեալ հողերի վճարը — «ВЫКУПЪ»-ը: Թոփտին, օրինակի համար, միայն հողավճար հատուցանում է տարին 18,355 ռուբլի, իսկ գիւղի բոլոր տարեկան ծախքերի համագումարը հասնում է 25,632 ռուբլի խոշոր գումարին, ասել է թէ իւրաքանչիւր թոփտեցի թէ արական և թէ իգական սեռի անհատ հատուցանում է տարին գիւղացու համար մի շատ զգալի գումար:

Գիւղերի պարտականացուցիչ ծախքերը, բացի հողավճարից, են համայնական ծախքերը — «ВОЛОСТНЫХЪ», հասարակական — «СЕМСКИХЪ», շինական — «СЕЛЬСКИХЪ» և ապահովագրական — «СТРАХОВЫХЪ»:

Այդ ծախքերը լրացնում են, տուրք հաւաքելով գիւղացիների տնատեղերից, խոշոր ու մանր անասուններից, լուծքից, տների արական և իգական անդամներից և հասարակական հողերի կապալադրամից: Հատուցանելիք հարկերի քանակութիւնը, բացի տնատեղերի տուրքից, որ ամեն տեղ ստացուում է «շուպաղայի» ամեն մի քառակուսի սաժենից $\frac{1}{2}$ կոպէկ, բոլոր գիւղերում միատեսակ ու հաւասար չէ: Մի գիւղում խոշոր անասունների՝ եզների, ձիերի և կովերի ամեն մի գլխից ստացուում է 50 կոպէկ, միւս գիւղում — 60 կոպէկ. մի գիւղում մանր անասունների՝ այծերի և ոչխարների ամեն մի գլխից

խից ստացուում է 20 կ. միւսում 25 կ. կամ 40 կ. մի գիւղում լուծքից ստացուում է 32 ռուբլի, միւսում—16: Սնպիսի գիւղ էլ կայ, ինչպէս Չալթիրը, որ լուծքից հարկ չի հատուցանում, այլ տների արական և իգական անդամներից, հաշուելով արական անդամի վերայ 3 ռուբլի, իգականի վերայ 1,50: Փոքր կամ Սուլթան-Սալա գիւղը լուծքի հաստատուն հարկ չունի, այլ հարկերի մեծ մասը հատուցանում է հասարակութեան պատկանած հողերի կապալադրամից, և միայն պակասորդը լրացնում է, լուծքի վերայ հարկ դնելով 1—5 ռուբլի կամ աւելի: Նախիջևանցուոց Ղրիմից բերած հագուստի տարազը քաղաքում արդէն իսպառ վերացել է, տեղի տալով եւրոպական տարազին, իսկ գիւղերում թէ և մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է, բայց արդէն արագապէս սկսել է վերանալ, տեղի տալով շրջապատող ռուս գիւղացիների հագնուելու ու կապուելու ձևին:

Քաղաքում այլ ևս չ'կայ կանանց գեղեցիկ աթլաս «վրայնոցը», որ, ինչպէս ցոյց է տալիս բառի նշանակութիւնը, հագնում էին զգեստի վերայից, չ'կայ աղջիկների ոսկիներով զարդարած «ֆէսերը», մարգարտազարդ «խուլանները»—գօտիներն արծաթեայ ճարմանդով, գահարագարդ «փերչամ-բաղին», «էթէկլու» երկու շար խոշոր ոսկիները, որ տէր-ողորմեայի պէս խաչաձև ձգում էին վրայնոցի վերայից, չ'կայ, վերջապէս, մարգարտահեռ «գերդանլիկը»—մանեակը և մարգարտաշար ականակուռ խաչը, որ ձգում էին վիզները: Հին տարագից քաղաքում ներկայումս մնացել է միայն «փօշին», որ մի մետաքսեայ հաստ նկարէն կտոր է, որին մի տեսակ գլխարկի ձև տալով, վարպետօրէն ասեղներով ամրացնելով ու մաղերը նորա տակ հաւաքելով, դնում կամ կապում են գլխներին Նախիջևանի պառաւները:

Գիւղերում տղամարդկանց սովորական զգեստն է «կապան», որ ձմեռը լինում է «բամբկուն», իսկ ամառն առանց բամբակի, մորթի գդակ, շալ գօտի, պաճուճաձև գուրպաններ և հայկական տրեխներ: Կանայք սովորաբար հագնում են գոյն-զգոյն պարզ ձևի շրջագգեստ-«վարի-քով», վերնագգեստ-«վերի-

քով» և գոգնոց, զլիսներին կապում են կամ փօշի կամ թաշկինակ, իսկ մէջքները պնդում են «խուլաններով»: Աղջիկները հագնուում են կանանց պէս, միայն այն զանազանութեամբ, որ նոքա փօշի չեն դնում զլիսներին, այլ ոսկիներով զարդարած ֆէսեր, որոնց տակից ընկնում, ծածանում են ուսերի վերայ հայկական ձևով մանրաթել հիւսած մագերը, և վզներին ձգում են ուլունքների և մանր ու խոշոր ոսկիների շարոցքներ:

Հալաւների տարազի հետ միասին փոխուել ու փոխուելու վերայ է և նախիջևանցւոց «խռիմի վարքով» ապրելու եղանակը: Այլ ևս չ'կայ գաղթականների նախկին կեանքի նահապետական պարզութիւնը, պակասել է հայկական հիւրասիրութիւնը, սէլն ու «մուհաբետը», որ ստիպում էր հայերին ոչ թէ միայն իւրեանց մերձաւոր ու հեռաւոր ազգականների, խրնամիների, այլ և դրացիների, տեո ու ճանաչի և մինչև իսկ «օխտն—օտար» մարդկանց հետ մօտ բարեկամութիւն ու գնալ-գալ անելու: Ներկայումս նախիջևանցւոց մէջ ամեն բան կրում է քաշուելու հեռանալու, իւր մէջ կենդրոնստնալու ձգտումն, ամեն բան ներկուում ու կնքուում է Եսականութեան դրոշմով:

Համեմատաբար դիմացկուն է եղել, անարատութեամբ է պահպանուել նախիջևանցւոց ընտանեկան կեանքն իւր ներքին կազմակերպութեամբ, իւր վարք ու բարքով, թէ և այդ վարք ու բարքի զծելից շատերն իսպառ կորցնելով իւրեանց ներքին խորհուրդը, այժմ լոկ անբովանդակ ծիսակատարութեան ու անդիտակցաբար կատարուող սովորութեան բնաւորութիւն են ստացել: Մեծ տօների ժամանակ նախիջևանցիք մինչև ցայսօր դեռ իւրեանց ծեր ու տարէց ազգականներին յարգանք մատուցանելու համար, նոցա տները «ձեռք պագնելու» են գնում. նոքա մինչև ցայսօր դեռ մի ուր և իցէ տեղ իւրեանց ազգական ու ծանօթ ծերերին պատահելիս կամ տեսնելիս, անհրաժեշտ պարտականութիւն են համարում իւրեանց համար նոցա ողջունելու, նոցա ձեռքերը համբուրելով: Պատիւ ու յարգանք մատուցանելու մտքով նախիջևանցիք իւրեանց ընտանեաց անդամներին զանազան պատուանուններ են տալիս. նոքա իւրեանց մեծ եղբօրը «աղա» են ասում, մեծ քրոջը—«ջիջա», տալին—

«փքէչ», տազրոջը — «չէչէբի», աներոջ և զոքանչի քրոջը — «խաթնա», եղբոր ու հօրեղբոր կնոջը և առհասարակ տան-տիկիներին — «եանկա», ծեր հօրեղբորը — «էմջե-բա», ծեր խր-նամիներին — «խնամի-մա», «խնամի-բա», ծեր եանկային — «եանկա-մա» և այլն:

«Աղա» բառը, բացի իւր բուն գործածութեան տեղից ու նշանակութիւնից, Նախիջևանում գործ է դրուում և ընդհանրապէս իբրեւ պատուանուն բոլոր ծերերի համար, լինին զոքա պատուաւոր մարդիկ, հարուստ թէ աղքատ: Այդ, ի հարկէ, նախիջևանցւոց նախկին նահապետական կեանքի մնացորդնե-րից է, երբ ծերերի խօսքը օրէնք էր հասարակութեան հա-մար, երբ ամեն մի ծեր մարդ առանձին պատիւ ու յարգանք էր վայելում իւր շրջապատողներից, և երբ, վերջապէս, ծերերի խորհրդով, տնօրինութեամբ էին կառավարուում ամբողջ հա-ռարակութեան գործերը:

Զատ հետաքրքրական է այդ «աղա» բառի գործածութեան ձևը նախիջևանցւոց բարբառում. նախիջևանցիք սովորաբար ամբողջապէս նորան երբէք չեն արտասանում, այլ միշտ հա-մարեա կրճատուած ձևով: Նոքա, օրինակի համար, չեն ասում Դրիգոր աղա, կամ Սարգիս աղա, այլ — Դրիգորն, Սարգիսն, և այլն և այլն: Դոյն կրճատման ձևին ենթարկուում են և շատ գործածական «անա», «մամա» և «բաբա» բառերը. առաջինից, ինչպէս «աղա» բառը, մնում է միայն ա տառը, որ կպցնում են գործածուած բառի վերջից, երկրորդից ու եր-րորդից — միայն առաջին *մա* և *բա* վանկերը, ինչպէս, օրի-նակի համար, Մեծա, այսինքն մեծ — անա, խաթնա, այս-ինքն խաթուն — անա, Տէր-բա, այսինքն տէր-բաբա, Հաճի-մա, այսինքն հաճի — մամա, և այլն և այլն: Համեմատաբար աւելի անարատութեամբ է պահպանուել և նախիջևանցւոց Ղրիմից բերած ուտել — խմելու ճաշակը, կերակուրների տեսակ-ները և ընդհանրապէս սէրը դէպի խմորեղէնը և իւղոտ կե-րեկրեղէնը, որ ընդհանուր է բոլոր հայութեան:

Արժանի են ուշադրութեան հետեւեալ հայանուն կերա-կուրները, որոնք իւրաքանչիւր նախիջևանցու խորտկացուցակի

մէջ անհրաժեշտ տեղ են բռնում. «Հաց—տապակ» — կաթի մէջ թրջած և իւղով, ձուով տապակած Հաց, «Միս-տապակ» — տապակած միս, «փորից» — փորը բրնձով խճողած և փուռ դրած գառն, «Ծալծուլ» — թել բաց արած, մէջը ձիթով տապակած սոխ դրած և ծալծլուած ու հիւսուած խմորեղէն, «Կլորակապուր» — մսի կլորակներով ապուր, «Գունդապուր» — խմորի գնդիկներով ապուր, «Կռթկռթապուր» — իւղով տապակած և չորացրած խմորիկներով ապուր, «Կաթնապուր» — ջրալի կաթնով, «Փշուկ-ապուր», «Էրշկիք», «Ապուխտ» և այլն:

Սոցանից էլ նամանաւանդ արժանի են ուշադրութեան վերջին երկուսը — էրշկիքը և ապուխտը, որոնք պատրաստուում են իբրև ձմեռուայ պաշար աշնանը, երբ սկսում են բանել ճարպի գործարարները և բազմաթիւ «օթառներ» են մորթում ու ճարպահան արած միսը շատ էժանանում է: Էրշկիքի կամ երշկի համար նախապէս պատրաստուում է աղիքը, այսինքն առնուում է կովի աղիքը և այնքան քերուում ու մաքրուում է, որ մնում է միայն բարակ, թափանցիկ մաշկը. յետոյ ճարպահան արած ոչխարի միսը մանրուում, ծեծուում է, մաքրուում է ջղերից ու մաշկերից, աղուում և համեմուում է չամանով, կինամոնով, միխակով, սև պղպեղով ու սխտորով, խճողուում է աղիքի մէջ և կախուում է չորանալու օդի մէջ: Ամեն երեկոյ բոլորաձև, ծայրերը միմեանց կապած երշկիներն առնուում են, գլտնակուում և միմեանց վերայ մի ծանր բանի տակ են դրուում, որ տափակուեն: Եւ այս այսպէս շարունակուում է, մինչև որ աղիքի մէջ խճողած միսը օդի մէջ եփուում-պատրաստուում է: Ապուխտը պատրաստում են ոչխարի սուկիններից, թիակներից և լեզուից: Ապուխտի կտորները սովորաբար առաջ լուանում, մաքրում են, յետոյ աղում, սրխտոր ու չաման անում վերան ու կախում օդի մէջ չորանալու: Նախիջլեանցւոց ընտանեկան վարք սւ բարքի մի քանի գծերի յաջող նկարագրութիւնը կարելի է տեսնել և հետեւեալ երգիծաբանական ոտանաւորաձև գրուածքում, որ շատ անգամ է իբրև «գիլներտիսմենտ» արտասանուել Նախիջլեանի Հայկական բեմից և որ հաւանականաբար շարագրուած է յայտնի Փա-

սուլեճեանի խմբից, որ 69—70 թուականներին Պօլսից Նախիջևան հրաւիրուած լինելով, թատրոնի է վերածել Իվան Մարկովիչ Պօպովի ցորենի ամբարը և մի ամբողջ սեզօն կանոնաւոր հայկական ներկայացումներ է տուել այդտեղ:

Մեր դռան քովը ժողովիլին չորս-հինգ եանկա,

Կուտին բոհրուն կուտ ու թստան խուրմա.—

Մէկը տիբոնչի, մէկալը ֆալչի,

Մէկալներն ալ—գալաջի, գալաջի,

Անվերջ անհատնում սալթը գալաջի:

Զարխատա տղաք վարժատուն կեշթան,

Համբանք չեն սովրենալ, վիրա կ'խաղան.

Մէկը—թռթռի, մէկալը—կոճի,

Մէկալներն ալ—գալաջի, գալաջի.

Անվերջ անհատնում սալթը գալաջի:

Զի-առապալով Ռասթով կեշթանք.

Գալու ատեն էգէր եօռուխով գտանք

Մէկ բօշ-բօղապ հայ առաքալի,—

Աշթըխ ճամբան . գալաջի, գալաջի,

Անվերջ անհատնում սալթը գալաջի:

Մենք այդ ոտանաւորը լսել ենք պ. Տիրան Դալֆայեանից, որ Փասուլեճեանի խմբից էր և խմբի հեռանալուց յետոյ էլ մնացել Ռուսաստանում և ուսուցչութեամբ էր պարապում: Յաւում ենք, որ մենք դորա չորրորդ տունը, որի մէջ նկարագրուած էր Նախիջևանի կանանց ջերմեռանդութեամբ եկեղեցի յաճախելը, բայց ժամասացութիւն լսելու ու աղօթելու փոխարէն նոցա «անկաջ անկաջի գալաջի անելու» դատապարտելի սովորութիւնը, չենք կարող մէջ բերել, որովհետև մոռացել ենք, չենք մտաբերում: Նոր-Նախիջևանցւոց նիստ ու կացի, կամ, ինչպէս ասում են ինքեանք Նախիջևանցիք «Ջանցան»-ի աւելի ընդարձակ նկարագրութիւնը կարելի է գտնել Ռ. Պատկանեանցի Նախիջևանի բարբառով զրուած հետաքրքրական երկերի մէջ:

Թէ քաղաքացիք և թէ զիւղացիք 'ի սկզբանէ անտի եղել են վերին աստիճանի հասարակ, պարզ նահապե-

տական կեանքով յապրող մարդիկ, աշխատասէր, խաղաղ և չափաւոր, բայց և նոյն ժամանակ վերին աստիճանի տղէտ ու գոհակ: Գրազէտ մարդկանց թիւը մատներով է հաշուում եղել, ազնուականների և աստիճանաւորների թիւը շատ սահմանափակ, նոյն իսկ հոգւոր դասը խարխափում է եղել խորին տգիտութեան ու խաւարի մէջ, թէև, 'ի հարկէ, այդ դէպքում քաղաքացւոց և գիւղացւոց մէջ մեծ զանազանութիւն է եղել: Քաղաքացիք ապրած լինելով քաղաքներում, շփուած լինելով զանազան ազգերի հետ և իւրեանց առւտրական գործերով այս ու այն կողմը գնացած լինելով, 'ի հարկէ, համեմատաբար աւելի զարգացած, աւելի աշխարհ տեսած են եղել, քան թէ գիւղացիք, որոնք իւրեանց կեանքի պայմաններով իսպառ մեկուսացած լինելով, միջոց ու հնարաւորութիւն չեն ունեցել փոքր 'ի շատէ իւրեանց մտաւոր կրթութեան հորիզոնն ընդլայնելու, զարգացնելու:

Մեր պատմական տեսութեան գլխում յիշուած Նիսուիթայի ձեռագիր հաւաքածուի մէջ մենք գտնում ենք մի ոտանաւորաձև գրուածք Թէոդոսիոյ հոգւոր դասի մասին, որ գրել է Տէր-Ստեփանոս Թոխաթեցի երէցը նոյն իսկ գաղթականութեան ժամանակները կամ դորանից մի փոքր առաջ: Թէև արժանաչիշատակ երէցը, ինչպէս երևում է, աշխատել է յիշել «Հայոց տան» հոգւորականների միայն լաւ կողմերը, աշխատել է գրուատել ու գովաբանել նոցա և իւր գրուածքն հէնց այդպէս էլ կոչել է «Գովասանութիւն Կաֆայու քահանայի վերայ», բայց նորա տողերի մէջ կարելի է կարդալ, տեսնել այն խորին տգիտութիւնը, որի մէջ ընկղմուած է եղել գաղթականների ամենայառաջագէմ, ամենակրթուած դասակարգը նոցա Ռուսաստան տեղափոխուելուց առաջ: Եւ եթէ այդպէս է եղել այն դասակարգը, որ պէտք է դէպի լոյս ու ճշմարտութիւն առաջնորդէր իւր հօտը, կարելի է դիւրեաւ գուշակել, թէ ինչ են եղել գաղթականների միւս դասակարգերը: Բաւական է այսքանը միայն ասել, որ Թոխաթից Թէոդոսիա եկած և տեղական քահանայական դասից սիրով հիւրընկալուած երէցը չի կարողացել իւր «Գովասանութեան» մէջ չ'յիշել, թէ քա-

Հանաներից ոմանք չափազանց երկրպագու են եղել «ըրախուն և գինոյն», ոմանք «խիստ պանպառակ, ծեր ու մասխարայ» են եղել, ոմանք էլ, փոխանակ իւրեանց սուրբ կոչման ծառայելու, պարապելու են եղել «ղույումճութեամբ» — ոսկերչութեամբ և ուրիշ արհեստներով: Բայց արժէ կարգալ բոլոր «Գովասանութիւնը»:

Տէր-Խաչատուր եպիսկոպոսն,
Որպէս Անտոն թաբալթի,
Պահող, հսկող ճգնաւորի,
Սուրբ ձերուկի, մաքուր հոգի:
Իսկ տէր Մովսէսն Ղրքեցի,
Եպիսկոպոսն գերպանծալի,
Խոնարհամիտ, հեղահոգի,
Հրու, հրնազանդ յամենայնի:

Եւ տէր Թորոս եպիսկոպոսն,
Որ զվանքն ունի Աստուածածնի.
Խոնարհ հոգով, սուրբ և արհի:
Եւ սիրեցեալ աչքս ամենի:
Տէր-Խաչատուր եպիսկոպոսն,
Որպէս եղբայր տէր-Թորոսին.
Քրիստոս իւրեանց մէջըն յայտնի,
Խաղաղ կենան յայսմ աշխարհի:
Տէր-Խաչատուրն սբ. Սարգիսին,
Խելօք, խիկար, նրման ծովին,
Զերկնից շրջանին գիտողի, —
Հացոց տումարն և հրոմի:

Իսկ տէր-Յակոբն բարձրակայ,
Որ մականուամբն է ալաճայ,
Յորժամ գողայ, զբերանն բանայ,
Չատ ոք վազեն, թէ կուկ կուտայ:

Ո՛վ տէր-Թորոս Պարթև ազգին
Նրման Սահակ հայրապետին,
Բարձր բոլոր մէջ ամենի,
Աւագ երէց Կաֆայ քաղբի:

Տէր Ովանէս դու շնորհալի,
Ուրախցընող ժողովրդի,
Քաղցր և անուշ ձայնդ գովելի,
Նրման փողոյ Պաբրիկի:

Տէր-Մըկըրտիչ դու անուանի,
Ի մէջ ամէն կարգաւորի,
Գըրոց հմուտ ամէն բանի,
Փէնէհէսի ես նրմանի:

Ո՛վ Տէր-Պետրոս դու գովելի,
Ձայնդ համեղ, փառքդ բարի,
Քաջ երաժիշտ, գեղ գովելի,
Նախաշ, ոսկող, քարտուղարի:
Տէր-Աբրահամ առատ հացի,
Թող քո սեղանդ շէն լինի.
Դու ես սիրուն ամէն ազգի,
Տաճկի, հոռմի և ֆրուանկի:

Աստուածատուր սբ. քահանայ,
Խիստ պանպառակ, ծեր, մասխարայ.
Եւ էլ անունդ է հակակայ,
Հիւսն ես նրման հայր Յովսէփայ:

Տէր-Օգսէնտն էր փափաքելի,
Սբ. և մաքուրք քան զաղաւնի.
Պօյ ու պօսուն ձեր ցանկալի,
Անաստասայ էք նրմանի:

Տէր-մղտեսի Աստուածատուր,
Սբ. Յակոբայ ես սպասաւոր,
Անունդ ահեղ և զօրաւոր,
Զարմանալի և փառաւոր:

Տէր Ստեփանոս դու նորընծայ,
Եւ սբ. խաչին կարգեալ ծառայ,
Հրախուռն, գինոյն տէր հան
մեր տայ,

Աստուած քո մուրատն տայ:

Տէր Խաչատուր դու նորընծայ,

Որդիդ լինի քո քահանայ.

Սբ. Սարգիսին դու ես ծառայ,
Ջտանարն և զգեստն մաքուր
պահեա:

Փոքրը Տէր-Աբրահամ, իմ սիրելի,
Նրման ես դու սուրբ տատրակի.

Սաղմոսասաց, սերտում արի,

Պատարագօղ սուրբ խորհրդի:

Քրունարցի Տէր-Մարգարէայ,
Մատղոս մանուկ դու քահանայ,

Տետր ալէլուք անձն քեզ կայ,

Սանբէթրօին դու ծառայեա:

Տէր-Օհանէս ձեր պատուական,

Անձամբըդ մեծ թօրախալան,

Սպիտակ ալեօք, որպէս օհան,

Որ գրեաց աւետարան:

Ո՛վ Տէր-Թումայ հեզ և բարի,

Եկար շինող և զուլումձի,

Պօյովդ երկան աննրմանի,

Աստուած ՚ի քո հոգիդ հանգչի:

Ո՛վ Տէր-Սարգիս դու գրագիր,

Կարճ ու բոլոր, լաւ և ընտիր,

Ըռախին, գինին ՚ի կուլ տայիր,

Հանգչի հոգիդ, փառաւորիր:

Ո՛վ իմ եղբայր Տէր-Աւետիք,

Փափկամարմին և կակըղիկ,

Կաշուն առնուլն ես գեղեցիկ,

Իւրեանց նոր հայրենիքում էլ գաթականները զեռ շատ

Տկճիկ, փոքրիկ և սրպըրկիկ:

Ո՛վ Տէր-Ներսէս չուտ և արի,

Որդի դու ձեր քահանայի,

Տըղայ գալով եղիր աչրի,

Մի համբեր տայ Աստուած քեզի:

Ով Տէր-Գրիգոր սուրբ ձերունի,

Քաղցրաբարբառ ըմպօղ գօթի.

Անուանակցի քո նրմանի,

Հրեշտակապետն է քո տեղի:

Գրիգոր դպիր հմուտ գրի,

Հնոց նորոց կտակարանի,

Ատենախօս մէջ ամենի,

Որ մականուամբ Մախմուր կոչի:

Քաջ Պարխուտար սեբաստացի,

Ճոխ է պաշտառ մէջ ամենի.

Դու ժամասէր հեզահոգի,

Մեղք և անցանք քո ջընջի:

Ջձեր այսմաւուրքն ետաք ընձի,

Որ զօրինական գրեցի.

Լոյս ծագեսցի մեր տաճարի,

Լուսով մտնունք յառազաստի:

Տէր-Ստեփանոսըս թօխատցի,

Նկի, հանգեայ ձեր քաղաքի,

Առ ոտն սուրբ Լուսաւորչի,

Ծովահայեաց սուրբ տաճարի:

Տունըն ձեր նրման Աբրահամի,

Սուրբ Սահակայ և Ակոբի,

Պանդխտասէր հանգիստ հիւրի,

Նժդէհ, զարիպ և օտարի:

Ես մեղաւորս ե եղկելի

Լոկ Ստեփանոս թօխաթեցի,

Հպարտ և լիրբ և փառասէր,

Այլ ամենայն աչպով ելի:

երկար ժամանակ մնում են նոյն տգիտութեան մէջ, որովհետեւ ոչ նոցա նոր բնակութեան տեղը, ոչ էլ հանգամանքներն են նպաստում նոցա շուտով լուսաւորուելու, կրթուելու: Նախիջլեանի շրջակայքը հին ժամանակները շրջապատուած էր ընդարձակ ամալի դաշտերով և կամ դադախների գիւղերով, որոնք ինքեանք էլ վերին աստիճանի գռնհիկ լինելով, ՚ի հարկէ, չէին կարող կրթիչ ազդեցութիւն ունենալ հայերի վերայ: Նախիջլեանում էլ չի կարելի լինում իսկոյն դպրոցներ հաստատել և գաղթականների մէջ կրթութիւն տարածել, որովհետեւ մի կողմից նիւթական միջոցների խիստ սղութիւն է լինում, միւս կողմից էլ կրթուած, դաստիարակուած մարդկանց պակասութիւն: Ախլա է, քաղաքի և գիւղերի հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը մտածում է այդ բանի մասին և աշխատում է մի մեծ դպրոց—«Համալսարան» բանալ, բայց չի յաջողում: Նա թէև կարողանում է քաղաքում մի փոքրիկ դպրոց բանալ հայերէն և ռուսերէն գրագիտութիւն սովորեցնելու համար և վանքում մի փոքրիկ վանական դպրոց է հաստատում հոգեւորականներ և եկեղեցական պաշտօնեաներ պատրաստելու համար, բայց դժբա էլ, նորա հեռանալուց յետոյ, շուտով փակուում են և ժողովրդի կրթութեան գործը մնում է երկար ժամանակ տգէտ քահանաների և տիրացուների ձեռքին, որոնք միայն պարզ հայերէն գրագիտութիւն և եկեղեցական փոխասացութիւն են սովորեցնում խալֆայական եղանակով:

Առաջին հայոց կանոնաւոր դպրոցները Նախիջլեանում հաստատուում են 1868 թուին, երբ երջանկայիշատակ Գէորգ կաթողիկոսը իւր դէպի Պետերբուրգ արած ճանապարհորդութեան ժամանակ մտնում է Նախիջլեան և մի քանի օր մնում է այդտեղ: Ուսումնասէր կաթողիկոսի հրամանով առաջին անգամ բացուում են քաղաքի ծխական դպրոցները, Ս. Խաչի ժառանգաւորաց դպրոցը և գիւղերի ծխական դպրոցները: Այնուհետև 1875 թուին հիմնարկուում է Նախիջլեանի հոգեւոր դպրոցը, որ 1881 թուին վերածուում է թեմական դպրանո-

ցի. 1881 թուին բացուում է Արհեստաւորաց դպրոցը քաղաքի հարիւրամեակը յաւելութացնելու համար. նոյն 1881 թուին բացուում են Գոգոյեան և Հռիփսիմեան օրիորդաց դպրոցները: Սակայն ՚ի նկատի առնելով, որ դեռ շատ ժամանակ է անցնում, մինչև որ այդ բոլոր դպրոցները կանոնաւորուում են, ՚ի նկատի առնելով, որ դռքա կանոնաւորուելուց յետոյ էլ դեռ շատ անգամ փոփոխական բաղդի են հանդիպում, դռքա չեն կարողանում հարկաւոր ազդեցութիւնն անել գաղթականների վերայ և հանել նոցա տգիտութեան սյն թանձր խաւարից, որի մէջ նոքա այնքան երկար ժամանակ մնացել էին: Ահա հէնց այդ իսկ պատճառով էլ մինչև ցայսօր դեռ բոլոր գիւղացիները և քաղաքի աղքատ դասակարգը յարատւում են տգիտութեան մէջ, զրկուած մնալով ժամանակիս հոգուն և հանգամանքներին համապատասխան կրթութիւնից:

Արդ է, քաղաքում ներկայումս գոյութիւն ունի արքունի միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներից աւարտած ու դուրս եկած մի ստուար դասակարգ, բայց դա բաղկացած է մեծամասնութեամբ առանց իդէալի, առանց մի որոշ սկզբունքի մարդկանցից, որոնք, բացի իւրեանց սեպհական շահերից, ոչինչ չեն հասկանում, ոչինչ չեն ուզում իմանալ, որոնք իւրեանց քթից հեռու չեն տեսնում... իսկ գործելու, անելու շատ բան կայ, որովհետև քաղաքում հայկական կեանքը մարելու վերայ, գիւղերին էլ ապագայում նոյն վիճակն է սպասում: Ժողովուրդն աղքատացել է և հէնց այդ պատճառով էլ քաղաքացիների մի ոտուար մասը թողել, շրջուել է շրջակայ գիւղերն ու քաղաքները և շատ հեռու չէ այն ժամանակը, որ քաղաքը բոլորովին դատարկուի իւր հայ տարրից. գիւղերին էլ, ՚ի հարկէ, աւելի հեռու ապագայում, նոյն վիճակն է պատրաստուում: Վարքի ու բարքի ապականութիւնը բոյն է դրել քաղաքի հայ Հասարակութեան զանազան խաւերում, մերձաւոր ամուսնութիւնները յաճախակի են տեղի ունենում, տարէցտարի աւելանում է խառն ամուսնութիւնների թիւը և ժողովրդի մանրանալուց, թուլամիտների, խենթերի, թլուատների թուի բազմանալուց, կամքի կորուկի և բարոյական ոյժե-

րի թուլանալուց կարելի է ակներև գուշակել, որ գաղթականներն արագօրէն այլասեռուում են: Գիւղերում նահապետականութիւնը հետզհետէ վերանում է և Ռոստովի փողոցներից «փողոցային կուլտուրան» լայն հոսանքներով տարածուում է գիւղերը և մտնում, բայն դնում գիւղացիների համեստ տնակներում ու խրճիթներում:

Նախիջևանցւոց խօսակցութեան լեզուն, որ Տաճկահայոց մեծ բարբառի ճիւղաւորութիւններից մէկն է և ունի Հայոց բարբառներին յատուկ բոլոր առաւելութիւններն ու պակասութիւնները, քաղաքում արդէն վերանալու վերայ է, որովհետև մատաղ սերունդն արդէն համարեան թէ չի խօսում Հայերէն, իսկ Հին սերնդի բերանում նա կորցրել է անկախ, ինքնուրոյն լեզուի բոլոր յատկութիւնները և դարձել է մի կոպիտ փողոցային «ժառգոն», որով ոչ մի կապակցական խօսակցութիւն չի կարող լինել, ոչ մի ընդարձակ վերացական միտք չի կարելի յայտնել: Նորա մէջ աւելի շատ թաթար և ռուս բառ կայ, քան թէ Հայերէն, նորա մէջ շատ ոճեր և մինչև անգամ ամբողջ նախադասութիւններ ռուս լեզուով են արտայայտուում, այնպէս որ օտար, անծանօթ և առհասարակ այդ ժառգոնին անընտել մարդիկ առաջին նուազ շատ անգամ կ'ըժուարանան հասկանալ, թէ իսկապէս ինչ լեզուով է կատարուում երկու նախիջևանցու մէջ եղած զրոյցը — ռուսերէն, թէ Հայերէն: Զատ հեռու գնացած չենք լինել ճշմարտութիւնից շատ չափազանցացրած չենք լինել, եթէ ասենք, թէ այժմուայ նախիջևանցւոց խօսակցութեան լեզուն մի թաթար և ռուս լեզուներից առնուած ու աղճատուած բառերի, ոճերի ու նախադասութիւնների խառնուրդ է կապուած Հայ շաղկապներով և օժանդակ բայերով, համեմուած սակաւաթիւ Հայ բայերով և գոյականներով: Գիւղացւոց լեզուն շնորհիւ նոցա մեկուսացած կեանքին և անխառն բնականութեան տեղերին համեմատաբար աւելի անարատ է մնացել, բայց գիւղերում ևս արդէն սկսել է խրամատուել լեզուի ինքնուրոյնութեան ցանկը և հետզհետէ քաղաքի ժառգոնի բնաւորութիւնն ընդունել:

Նախիջևանի բարբառի առանձնայատկութիւններից ար-

ժանի են առանձին ուշադրութեան ր տառի Հնչիւնաբանութիւնը և յ տառի յաճախ գործածութիւնը: Նախիջլանցու բերանում ր տառը երբէք չի Հնչուում իբրև մաքուր ր, այլ մերթ իբրև ժ, մերթ իբրև շ: Նախիջլանցին, օրինակի համար, չի ասում «երեք», այլ անպատճառ «իժեք», չի ասում «մարդ», այլ անպատճառ «մաշթ»: Յ տառը, բացի իւր սովորական գործածութեան տեղերից, գործ է ածուում և ա երբեմն և օ ձայնաւորներից յետոյ, լինին դոքա դրուած բառի սկզբում, միջում և թէ վերջում: Նախիջլանցիք չեն գրում «վաճառական», այլ «վայճայուական», չեն ասում «հօր», «մօր», այլ անպատճառ «հօյր» մօյր» և այլն:

Մեր ձեռքին գտնուում է պաշտօնական թղթի վերայ Հայերէն գրուած մի հին պարտամուրհակ, որի մէջ պարզ կերպով աչքի է ընկնում յ տառի յաճախ գործածութիւնը: «Ինը այմիս համարելով, գրուած է դորա մէջ, յայս թւովն հազար օւթըն հարուր տասն մէկէն այմիսեանըն սէկտէնբէրի քսան իժէքէն այս իմոյ հատուկ վէքսելայգրօվս պարտայկան եմ ես հատուցանել նախիջէվանցի վայճայուական Այդին Պարօնօվին ևս կամ ՚ի նմանէ օւմ որ հրամանեալ ելի տալ նմայ ռուստի քալայկան բող հաղար ռուպլի վէքսիլ տուվօղս եմ նախջեւականցի Լուսեղէն հաճիօվ պարտիմ»:

Բաղաձայների տառադարձութեան կանոնները ճիշդ համաձայն են արևմտեան Հայերի արտաբերութեան: Նախիջլանցու լսելիքը չի զանազանում Հայոց ելիք տեսակ բաղաձայների Հնչիւնաբանութեան նրբութիւնների տարբերութիւնը. նորա համար պ, բ, փ բաղաձայները մի տեսակ ձայն ունին, ինչպէս և մի տեսակ ձայն են հանում նորա օականջին և կ, դ և ք, տ, դ, և թ, ծ, ց և ձ, ճ, չ և ջ բաղաձայները և միւսները: Նախիջլանի բարբառը միատեսակութիւն չունի. նորա քերականական կանոնները զանազան գերդաստաններ զանազան տեսակ են գործ ածում: Մի ընտանիք, օրինակի համար, ասում է «տուրից», միւսը — «տուից», մինը — «սալով», միւսը — «սորամով», մինը — ասուիկը, աղուիկը, անուիկը, միւսը — աւ, ադ, ան, մինը — սվօր, դվօր, նվօր, միւսը — ասօր, ադօր,

անոր, և այլն և այլն: Այդ վերջին Հանգամանքը մեկնուում է նորանով, որ Ղրիմի գաղթականութեան մէջ եղել են Հայաստանի զանազան նահանգների, գաւառների, քաղաքների և առհասարակ զանազան տեղերի գաղթականներ: Մինչև ցայսօր դեռ Նախիջևանում յիշուում են Տրապիզոնցեան, Բայբուրդեան, Իդմալիցեան, Օրցեան, Ախալցեան, Քիրմանցեան, Թամանցեան և այլն ազգանուններով ընտանիքներ, որոնք, ՚ի Հարկէ, իւրեանց ազգանունները ոտացել են իւրեանց բնակութեան նախկին տեղերից: Նախիջևանի ժառգոնի տպագրուած օրինակներ չ'կան, որովհետև ով որ նախիջևանցիներից միտք է յղանում մի որ և իցէ բան գրելու Նախիջևանի բարբառով, նա անպատճառ գրում է, նախապէս մաքրելով նորան եկամուտ և օտար ոճերից և բառերից: Իբրև Նախիջևանի Հին, մաքուր բարբառի օրինակ կարող են ծառայել Հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի բարբառով գրուածները, նամանաւանդ նորա Հին Քերովրէ Պատկանեանցի Հայոց բարբառների Հաւաքածուների առաջին Հատորում տպագրուածները — «Չախու», «Արէվ—Մանուկին Հէքիաթը» «Էրէվան» «Պաց ազպար»:

Նախիջևանցիք ՚ի սկզբանէ անտի կառավարուել են Հոգևոր դատարանով և Հայկական Մագիստրատով, որոնք Հիմնուած են եղել այն արտօնութեան հրովարտակի Հիման վերայ, որ շնորհել է նոցա երջանկալիշատակ Եկատարինէ կայսերուհին 1779 թուին: Հոգևոր դատարանով կառավարուել են գաղթականների Հոգևոր գործերը, Մագիստրատով—նոցա աշխարհական գործերը: Հոգևոր դատարանը իւր առանձին կազմակերպութեամբ գոյութիւն է ունեցել մինչև 1836 թուականը, իսկ Մագիստրատը գործել է մինչև 1859—60 թուականները: Առաջինը, որ կազմակերպուած է եղել Յովսէփ Արղութեանի մշակած կանոնադրութեան Հիման վերայ, վերածուել է ներկայումս Նախիջևանում գոյութիւն ունեցող «Նախիջևանի Հայոց Հոգևոր կառավարութեան», երբ հրատարակուել է Հայոց եկեղեցու գործերը կառավարելու Համար մշակուած կայսերահաստատ «Պօթեմնիա»-ն, իսկ երկրորդը, որ բաղկացած է եղել Ոստիկանական, Դատաստանական և Քաղաքային կառավարու-

Թեան կամ «Գումի» մասերից, վերածուել է «ընդհանուր զրու-
թեան» հետզհետեւ և աստիճանաբար: Առաջ առնուել է գաղ-
թականներից նոցա իւրեանց համար առանձին տեղական ոս-
տիկանութիւն ունենալու արտօնութիւնը, յետոյ առանձին հայ-
կական դատարան և «քաղաքային դում» ունենալու իրաւուն-
քը: Քաղաքն ենթակուել է Ռոստովի ոստիկանութեան իրա-
ւասութեան, համարուելով նորա հինգերորդ և վեցերորդ ոստի-
կանական մասերը, իսկ գիւղերն ենթարկուել են նահանգական
ընդհանուր ոստիկանութեան հսկողութեան, կառավարուելով
«Ջասեղատեղներով» և «Ատամաններով»: Հայկական դատա-
րանն տեղի է տուել Աղէքսանդր երկրորդի հաստատած նոր
դատարաններին, իսկ հայկական քաղաքային դումին փոխա-
նակել է ներկայումս գոյութիւն ունեցող «դումա»-ն:

Նախիջևանն իւր գիւղերով սկզբից համարուել է Ազովի
նահանգի առաջ Տաղանրոգի գաւառի, յետոյ Ալեքսանդրովսկ
գաւառի քաղաք. յետոյ նա 1834 թուին իւր գիւղերով կազ-
մել է մի առանձին հայկական շրջան և համարուել է Վատա-
րինոսլաւ նահանգի Ռոստովի գաւառի քաղաքներից մէկը և,
վերջապէս, 1887 թուին նա մտել է «Գոնի զօրաց երկիր»
կոչուած նահանգի մէջ:

Թէև ՚ի սկզբանէ անտի ունեցած և վայելած արտօնու-
թիւններից զրկուելն ընդհանրապէս ազդել է գաղթականների
վերայ և նոքա այս ու այն միջոցին են դիմել պահպանելու
համար իւրեանց կայսերաշնորհ իրաւունքները, բայց այդ ար-
տօնութիւնների և ոչ մէկից զրկուելն այնպէս զգալի չի եղել
նոցա համար, ինչպէս զինուորագրութիւնից ազատ լինելու ար-
տօնութիւնից զրկուելը: Գաղթականներն այդ վերջին արտօ-
նութիւնը պահպանելու համար չ'շատանալով սովորական պաշ-
տօնական գրագրութեամբ և խնդրագրերով, մինչև անգամ
պատգամաւորութիւն են ուղարկել Պետերբուրգ և յիշեցրել
իրենց շնորհած Եկատարինէ կայսերուհու 1779 թուի հրովար-
տակի մասին, բայց, ՚ի հարկէ, ոչինչ չեն շահել, որովհետև
օրէնքն ընդհանուր էր և բացառութիւն չէր կարող լինել մի-
այն Նախիջևանի հայերի համար:

«Սալտաթ սուսելու» ազդեցութիւնը ժողովրդի վերայ այնքան զօրեղ է եղել, որ գաղթականները, որոնք վաղուց արդէն մոռացել են իւրեանց ուրախութիւններն ու վշտերն իւրեանց սեփական երգերով արտայայտել, մասնաւորապէս զինուորագրութեան մասին մի երգ են յօրինել, որի մէջ հետեւեալ կերպով են արտայայտում իւրեանց զգացմունքը զինուորակոչին ենթակուած նախիջեանցի հայ կտրիճները.

Քսան մէկս կոխեցի,

Հօյսս, մօյսս լացուցի.

Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,

Զի կար մեծի ազատում:

Տուարի պէս քշեցին,

Օչխարի պէս բարնեցին.

Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,

Քսան մէկ էր տարիքս:

Տարին, ստանօք խոթեցին,

Լանքերս, պօյերս չափեցին.

Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,

Քսան մէկ էր տարիքս:

Հայի չէքմանս հանեցին,

Սալտաթի շինել հագուցին.

Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,

Քսան մէկ էր տարիքս:

Հոսի կօշիկս հանեցին,

Սալտաթի կօշիկ հագուցին.

Հոսի գառուզս հանեցին,

Սալտաթի գառուզս հագուցին.

Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,

Քսան մէկ էր տարիքս:

Թութութ պողչով ուրիշ հաց,

Եփ պիտ՝ մոռնամ ճերմակ հաց.

Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,

Զի կար մեծի ազատում:

Քաղաքացւոց և գիւղացւոց յարաբերութիւնը, ինչպէս ամեն հայաբնակ տեղ, նախիջեանում էլ սկզբից սովորական բնաւորութիւնն է կրել, այսինքն քաղաքացիք գիւղացիներին իրենցից ստոր արարած համարելով, միշտ մի տեսակ արհամարհանք են տածել իւրեանց սրտում դէպի նոցա: Սակայն այդ արհամարհանքը, որ ուրիշ տեղերում միշտ միեւնոյն չափով է եղել, միեւնոյն սահմանի մէջ է պահուել և շատ տեղ էլ արդէն ժամանակի ընթացքում աւելի մեղմացել ու փափկացել է և համարեմ թէ սիրով և բարեկամութեան ու իրաւունքների հաւասարութեան աստիճանին է հասել, նախիջեանում, ընդհակառակը, գնալով աւելի սուր բնաւորութիւն է ստացել և հետզհետէ, կարելի է ասել, փոխուել է բացարձակ հակառակութեան, թշնամութեան և ատելութեան: Գորան նպաստել է և նախիջեանի ներքին կառավարութեան ձեւը, որ ընդ-

Հանրապէս աղայական լինելով, չի ճանաչել ոչ թէ միայն գիւղացւոց իրաւունքները, այլ և յաճախ արհամարհել է մինչև անգամ և քաղաքի ստորին դասակարգի — աղքատների իրաւունքները: 1779 թուի Հրովարտակի Հիման վերայ Հաստատուած Մագիստրատն իւր վարչական անձանց ընտրել է քաղաքացիների միջից, ընտրողական իրաւունքը տալով միայն պատուաւոր, նիւթականապէս անկախ մարդկանց, որ ասել է թէ ընտրողական իրաւունքը յատկացրել է աղաներին, որովհետև դոքս են եղել միայն նիւթականապէս ապահովուած անկախ մարդիկը: Հետզհետէ բանն այնտեղ է հասել, որ ընտրողական ժողովներին, որոնց մասնակցելու իրաւունք են ունեցել հաւասարապէս և՛ քաղաքացիք և՛ գիւղացիք, յաճախ գիւղացիք չեն էլ Հրաւիրուել և նոցա այդ «Մոքոցների» և՛ «եղոտ գլուխների», ինչպէս կոչոււմ են նոցա քաղաքացիք, ձայնը և քուէն բանի տեղ էլ ամենևին չի դրուել, շատ անգամ նոցա շահերն էլ ՚ի նկատի չեն առնուել: Գորա հետևանքն էլ այն է եղել, որ գաղթականների մէջ ժամանա կի ընթացքում կազմուել է երկու միմեանց հակառակ բանակ — քաղաքացւոց և գիւղացւոց, որոնք ձգտելով միմեանց վնասել, միմեանցից վրէժխնդիր լինել, դորանով անգիտակցաբար վնասել են և ընդհանուր շահերին: Առաջ է եկել, օրինակի համար, «Ջեմեստօնների» խնդիրը և յոյս է եղել իրաւունք ստանալու Նախիջևանից և նորա հայ գիւղերից նահանգական զեմստօյի մի առանձին ճիւղ հաստատելու —, գիւղացիք հակումն չեն ցոյց տուել և նախիջևանցիք ստիպուած են եղել միանալու Ռոստովի զեմեստօին: Հրատարակուել է ընդհանուր զինուորագրութեան կանոնադրութիւնը և Նախիջևանից և նորա հայ գիւղերից իշխանութեան կարգադրութեամբ կազմուել է մի զինուորագրական շրջան, բայց գիւղացիք դորանից անբաւական են մնացել և միշտ ձգտումն են ցոյց տուել բաժանուելու Նախիջևանից և միանալու Ռոստովի շրջանին, որովհետև կարծել և կարծում են, թէ քաղաքացիք այս կամ այն միջոցներով աշխատում են իւրեանց որդոց ազատել զինուոր գնալուց և գիւղացիներին զինուոր զրել տալ, և այլն և այլն:

Քաղաքացւոց և գիւղացւոց այս թշնամական յարաբերութեան արտայայտութիւնն, այս անհաշտութեան հոգին կրում է իւր մէջ հետևեալ երգը, որ յօրինել են գիւղացիք, ձգտելով նորա մէջ նկարագրել իւրեանց — գիւղացւոց և քաղաքացւոց կեանքի հակապատկերը:

Աֆֆէրիմ Նիսվիթացիք,

Թօփտեցիք, Չալմըրցիք,

Սուլթան ու Մեծ-Սալացիք,

Ի՞նչ են Նոր-Նախիջևանցիք:

Հնչտա, տըղաք, հնչտա, տըղաք,

Քէֆանինք մենք, քէֆանինք:

Խամիշ է մեր տուները՝

Սարաչի մենք չենք: տար.

Նացանը փակ դուռերը,

Մերը հիչ փակ չի լար:

Հնչտա, տղաք, հնչտա, տըղաք,

և այլն:

Մեր գործը օրախ, հարման,

Պանել ու թօփ անել,

Պաչիլ տուն, տուար, հալման,

Փառք մեզ տալ ու նստիլ:

Հնչտա, տըղաք, հնչտա, տըղաք,

և այլն:

Մենք չի կտինք ան ֆէնտէրը,

Սիրտերըս պաց. դուռերըս պաց,

Անհոգս է մեր օրերը,

Նացանը տէրտ ու լաց:

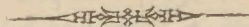
Հնչտա, տըղաք, հնչտա, տըղաք,

Քէֆանինք մենք, քէֆանինք: ¹⁾

Ներկայումս թէև Նախկին ատելութիւնն այլ ևս չի երևում երկու հասարակութեան մէջ և մնացել է միայն քաղաքացիների արտաքին ծաղրական և արհամարական յարաբերութիւնը դէպի գիւղացիները, բայց դորա, այդ ատելութեան տեղն այժմ բռնել է անտարբերութիւնը, ամեն բան ոչնչացնող մեռելաչին անտարբերութիւնը դէպի միմեանց շահերը: Կարելի է համարենա առանց սխալուելու ասել, որ դժուար է գտնել մի ուրիշ հայ գիւղական և քաղաքային հասարակութիւն, որ այնպէս անտարբեր լինին դէպի միմեանց բարոյական և նիւթական շահերը, որքան Նախիջևանի քաղաքի և գիւղերի հասարակութիւններն են: Կան շատ մարդիկ, որոնք իւրեանց ամբողջ կեանքն անցկացնելով քաղաքում, ոչ մի անգամ նեղութիւն չեն կրել այցելելու իւրեանց քաղաքի շրջակայքում գտնուած հայ գիւղերը, կան շատերը, որոնք այնքան հետաքրքիր չեն եղել իւ-

¹⁾ Այս երգն առաջին անգամ տպագրուել է Ռ. պատկանեանցի երգարանի Բ. տետրակում:

րեանց համարիւն գիւղացիների վիճակին ու դրութեան, որ ոչ մի տեղեկութիւն չունին հայ գիւղերի մասին: Նախիջևանի Ռարեգործական ընկերութիւնները հոգում են միայն իւրեանց կարօտեալների մասին և այդպէս էլ հէնց կազմել են իւրեանց կանոնադրութիւնները, հարուստները կտակ են անում միայն քաղաքացւոց համար, դպրոցներում թոշակներ են հաստատում միայն քաղաքացւոց համար, և այլն և այլն: Եւ եթէ քաղաքն իւր հարուստ անհատներով, իւր թեմական դպրանոցով, իւր հարուստ Եկեղեցական հոգաբարձութեամբ, իւր հարուստ բարեգործական հաստատութիւններով, իւր ինտելիգենտ ոտուար դասակարգով այդպէս է, 'ի հարկէ, ինչ կարելի է սպասել ու պահանջել խեղճ, տգէտ, կոշտ ու կոպիտ, հեռատեսութեան պայմանները չ'հասկացող, շրջապատող հանգամանքներին անտեղեակ գիւղացիներից... գիւղացի աղքատը, կարօտեալը, որքն ու այրին, հիւանդն ու անկեալը մնում են անխնամ, նոցա մտաւոր յառաջագիւմութեան վերայ մտածող չ'կայ, նոցա առաջնորդող, բարի խորհուրդ, խրատ տուող չ'կայ: Մահլայական կռիւները, քահանայական խռովութիւնները, եկեղեցու կամ դպրոցի այս կամ այն թաղում շինուելու անընդհատ վիճաբանութիւնները, անհաշտ կուսակցութիւնների մրցողութիւնները զրգռելով ռամիկ ամբոխի միայն վատ բնագոյումները, ջլատում են գիւղացիների ամենալաւ, ամենաթարմ ոյժերը, սպառում են նոցա մտաւոր ու բարոյական կորովը և քայքայում նոցա համայնական կեանքը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՍԱՅՈՑ ԸՍԵԼԻՔՆԵՐ ¹⁾

1.

Աղէքսանդրապօլում ամպը որոտալու ժամանակ երեխայքը,
մէջքը պատին քսելով, արտասանում են.

Ամպը գողաց
Մուկը ճռռաց,
Մալրամ խաթուն
Թախտը նստաւ:

2.

Ղազախի Ուզունթալա գիւղում:

Ա՛ կնանիք,
Եկէք, գնանք Ձըրթմակը,
Ձըրթմակայ ճամփէն դէօրն ա,
Ալա քօլի խնձեօրն ա,
Խնձեօրը կճեմ ծուլ անեմ,
Զիզի հարսին կուլ անեմ,
Պատրիք անեմ պատ քցեմ,
Սաղրուն (ձիու գաւակը) նի ըլեմ (հեծնեմ) չափ քցեմ:

3.

Դարալագեազի խաչիկ գիւղում, ցուրտ եղանակին, երբ
արևը թագնուած է ամպերի յետև, երեխայքը կամենալով
տաքանալ, աշխատում են դուրս կանչել արեգակին:

¹⁾ Տես «Ազգագրական Հանդէս», գիրք VII և VIII:

Արև, արև, եկ, եկ,
 Զիզի քարին վեր եկ,
 Հորն ընկնեմ, ձորն ընկնեմ,
 Կարմրագիգիկ դուրս ընկնեմ,
 Քու հէր, քու մէր եկել ա,
 Թուր ու թուանք բերել ա,
 Գոմշու ոտին տուել ա,
 Դռան տակին հորել ա,
 Մուկն եկել ա, հանել ա,
 Կատուն ետնէն վազել ա:

4.

Նոյնը Ջարուրի խանլըխլար գիւղում:

Արև, արև, եարի,
 Դաչա բաբադ էկիրի,
 Ոսկի թանան պիրիրի,
 Ծառը տակը գրիրի,
 Աքլեօրն էկէ՝ կճրճէ,
 Կոր քեալն էկէ կոխրճէ,
 Տէրտէրն էկի օխնիրի,
 Տիրօխնին էկէ՝ լացիրի
 Կնեաց խօրնը մօրը ճիւր տաչ իկեաց,
 Սողսողիկ, գողգողիկ,
 Մէ տաք արև տու տաքնամ:

5.

Նոյն խանլըխլար գիւղում և Հին-Նախիջևանում աղքատ
 գերդաստանի մասին ասում են:

Կար մէ իրիկ,
 Կար մէ կնիկ,
 Զինեցին թաղկէ տնիկ,
 Ալին գիգան մէ կոր պլիկ,
 Էն էլ տուին ծամունի,
 Ծամունն եկաւ մուկը տարաւ,
 Զքեաթ, շքեաթ, մուկն ի շքեաթ
 Զարկին մկան պոչը կրրին:

6.

Դարալագեաղի բնիկ հայերի մէջ ցուրտ եղանակին:
 Ցուրտ ա, ցուրտ ա,
 Սօլլէն քիւրդ ա,
 Տէր տէրը հայ ա,
 Զուալի թայ ա:

7.

Նոյն տեղում զկրտոցը կտրելու համար:

Քեռին եկաւ պակր,
 Սև պտուկը շալակը.
 Պտուկն բնկաւ, կտորվաւ,
 Զկրտիկը կտորվաւ:

8.

Երևանում եթէ երկուսը իրար կենաց խմելով, ուշադրու-
 թեան չեն առնում ուրիշներին, այդպիսիների մասին ասում են:

Սաղաթը խմեց Մաղաթին,
 Մաղաթը խմեց Սաղաթին,
 Մեռնեմ ձեր անկարգ աղաթին:

9.

Երևանի շրջակայ գիւղերում աղջկունք ասում են:

Հայ, հարայ անգս } ներքին ծնօտ.
 Կոտրուեց տանգս }

Մէկ պառաւ աղջիկ

Ընգել ա ճանկս.

Ծեծում եմ, լալիս ա,

Կանչում եմ գալիս ա,

Սիրում եմ խօսում չի:

10.

Հին Նախիջևանում նոր նշանուած երիտասարդի համար
 ասում են:

Փեսայ, փեսայ, փստացնեմ,

Դռան տակը նստացնեմ,

Մի ճոթ հացով կշտացնեմ,

Մի թաս գինով գժուացնեմ,

Երկու բարձով քնացնեմ:

11.

Դարալագեազի հին և նոր հայերի մէջ պտտւում է մի անէկզոտ մի քահանայի ու նորա տիրացուի մասին, որ հրաւիրուած են եղել մի աղքատ հիւանդ կնոջ ճաշակելու և քահանան շարականի երգեցողութեամբ հասկացրել է տիրացուին, որ պառաւ հիւանդի կացինը գողանայ:

Ք Ա Հ Ա Ն Ա Ն

Մոնթիկ, մոնթիկ,
Առջի քոնթիկ,
Նայիր պառւի գլխատակին,
Կացինն առ դիր կռնատակիդ,
Ողորմեա քո ստեղծուածոց
Յուսով ի քեզ ննջեցելոց:

Պ Ա Ռ Ա Ի

Տէր տէր, տէր քահանայ
Փորդ մտնի սև սատանայ
Առ քո օրհնանքն ու յետ գնա,
Թող մեր կացինը մեզ մնայ,
Ողորմեա քո ստեղծուածոց,
Յուսով ի քեզ ննջեցելոց:

12.

Նոյնը Դարալագեազի նոր հայերի բարբառով:

Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ

Ինդա կացին,

Դռան տակին,

Վերու, կոխա

Մէջ տոպրակին:

Տ Ի Ր Ա Յ Ո Ւ

Պոճն երկան է անիրաւի,

Չի պարտկուէր

Ս'էջ տոպրակին:

Ք Ա Հ Ա Ն Ա Ց

Վէրու, տար,
 Զարկ ընդա քարին,
 Պոճը կոտրա
 Մէջ տոպրակին,

13.

Նոյն Հայերի մէջ Հարսն սկեսուրի Հետ կռուելուց յետոյ:

Կեսուր ինձի զրկիրի,
 Անթրոցով մրկիրի,
 Կեթամ՝ խանին դատ կանեմ,
 Ճօշ տունը վերան կանեմ,
 Փստիկ տունը շէն կանեմ:

14.

Դարալագեազի Էրզափին գիւղում, երեխայոց խմբից ճա-
 նապարհ գնալու առաջ ընկնողների Համար ասում են:

Առջին, առջին
 Գէօյարչին (աղանի)
 Դաչադ (մօրդ) բռնի
 Կոր չարչին:

Իսկ յետ մնացողների Համար ասում են:

Իտին, իտին,
 Իտմը կծի,
 Խարիր մանգաղ
 Դաչուդ կցին:

15.

Դարալագեազի Քարազլուխ գիւղում աղջկունք վերվեր
 Թռչկոտելով երգում են:

Խըշ, խըշ, իգդա (փշատ) խըշ,
 Իգդա բըզըմ բաղդա խըշ,
 Ես խսանի (հիւսնի) Թոռն եմ,
 Կիր Մարանի խարսն եմ,
 Կինդս ընկաւ բըլըխտօր, (անյաշտ բառ)
 Պտիսի, հայ պտիսի:

Ալ արբշում կծիսի,
 Գեղի ըռէս խէրիկս ի,
 Տայք տանտիկին մէրիկս ի,
 Քեարվան զռան քեռիս ի:

16.

Նոյն տեղը երեխայք միմեանց խարդախութիւնը տեսնելով:

Սատանայ, հայ սատանայ
 Պոչիդ, տակը տիտանայ
 Քանի զարկեմ խառտանայ,
 Աղջիկներուն մօտանայ,
 Պառաւներին զատանայ:

17.

Ջարուրի Ուլիանորաշէն գիւղում խաղին չմասնակցող երե-
 խային բարկացնելու համար ընկերները ասում են:

Զրուպօ, զրուպօ, զրուպ անեմ,
 Ճախսկ թալեմ՝ խրրկ անեմ:

Իսկ չմասնակցող երեխան պատասխանում է.

Ընկերս պէ,

Կորկոտս կէ:

18.

Դարալագեագի Ազատակ և միւս գիւղերում:

Ա.

Էս քշեր մէ երազ եմ տըսէ,
 Ղամբար գեօլերն եմ լողցէ,
 Մէ կուց աւազ եմ կողցէ,
 Տէր տէր, մեղայ Աստըծու:

Բ.

Խաւերը մտան կեօրծի խորը,
 Աղուէսն է կերաւ խարսի փորը:

Գ.

Եարէք էթանք ինձի,
 Մէ փարա տանք բրնձի,
 Ես քէ թալեմ, դու ինձի:

Դ.

Հալայ, հալայ, բալլարի,
Ալդըմ սալամ բալլարի.
Ես լուսնակ, դու արև:

Ե.

Չաղանայ չաղչաղանայ,
Մալէ, մալէ, դարկէ դարկէ,
Սև սամաթեռ օղն ու կօճակ,
Մէ բողոճակ թեխ վեր դուռը:

19.

Նոյն գիւղերում կորուստ որոնող երեխայքն ասում են:

Սատանայ, սատանայ,
Ինչ կիտեր ես՝ եարի կիսենք,
Չատը քեզի, քիչն ուր է.
Սատանայ, սատանայ,
Ջարկեմ, պոչիդ տակը փետանայ:

20.

Նոյնը Ալէքսանդրապօլում:

Սատանայ,
Պօչիդ տակը բանըմ կայ,
Կէսն ընձի, կէսը քեզի:

Նոյնը Ջամախի:

Սըտանայ, մտմտանայ,
Մին զադիկ ամ կորցրալ,
Նաչիգը քիթի, ինձի տուր:

21.

Երևանի կողմերում երգում են.

Հէքեաթ, հէքեաթ, պապս ա,
Ղաշլա քուռակ տակս ա,
Հեճնեմ, էթամ էրևան,
Էրևանայ կուտ բերեմ.
Կուտը տամ հաւերին,
Հաւերն ինձի ձուձու տայ,

Ձուձուն տանեմ դարփինին,
 Դարփինն ինձի շղփինկ տաչ, (անկոթ դանակ)
 Զղփինկ տանեմ, հարսներին,
 հարսներն ինձի գաթաչ տան,
 Գաթէն տանեմ չոբանին,
 Չոբանն ինձի գառը տաչ,
 Գառը տանեմ Աստըծուն,
 Աստուած ինձ մի աղբէր տաչ,
 Աղբէր, աղբէր, ջան աղբէր,
 Դու բերդի գլխին՝ աղբէր,
 Ես բերդի տակին՝ աղբէր,
 Չալ չալ կովերն ինչ էլան,
 Նախրատափին գիւմ էլան,
 Մերաչ, մերաչ, դիշերն արի կաթ կթի,
 Կաթը դրի կրակին,
 Ման եկաչ չալ տօրակին,
 Այ գալըմ աղբէրակին,
 Դու իմ աղբօրն ի՞նչ արիբ,
 Քէ դնեմ իշի քուռակին,

22.

Դաւալու գիւղում, գարնանը, երեխայքը խմբովին գաշտ
 զբօսանքի գնալու ժամանակ ասում են.

Չա, չա, չալթուկ չա,
 Չալթուկ փռեմ չորանաչ,
 Տամ հաւերին կուրանաչ,
 Հաւերն ինձի ձուձու տան,
 Ձուձուն տանեմ դարբնին,
 Դարբինն ինձի շղփինկ տաչ,
 Զղփինկ տանեմ հարսին,
 Հարսն ինձի գաթաչ տաչ,
 Գաթէն տանեմ չոբանին,
 Չոբանն ինձի գառը տաչ,
 Գառը տանեմ Աստըծուն,
 Աստուած ինձի աղբէր տաչ,
 Աղբէր, աղբէր, ջան աղբէր,

Ջանս քէ զուրբան աղբէր,

Դու բերդի գլխին աղբէր,

Ես բերդի տակին աղբէր,

Բերդը պուցին, աղբէր,

Գինին թափեցին, աղբէր:

23.

Ղազախի Ուզունթալա գիւղում:

Հէփիաթ, Հէփիաթ էս պապս,

Ղաշղա քուռակ էս տակս,

Գնացի ձուլաւէր,

Տեսայ մի հլիվեր (ալւոր)

Մտայ մի ճաղաց,

Միջին մի կտաղած,

Մի հաց ունէր մկան կերած,

Մի հարսն ունէր թոնրի էրած.

Լինգը քաշեց կոճերն աղաց:

24.

Ալէքսանդրապոլում.

Հէփիաթ, Հէփիաթ պապս,

Ղաշղա քուռակ տակս,

Հեճնեմ, էրթամ երևան,

Կինի խմեմ, գիրանամ.

Հաւերիս կուտ ու ջուր տամ,

Հաւերս ինձի հաւկիթ տան,

Հաւկիթը տանեմ խառատին տամ,

Խառատն ինձի շուի տայ,

Ջուրն տանեմ չոբնին տամ,

Չոբանն ինձի գառ տայ,

Գառը տանեմ Ասծուն տամ,

Աստուած ինձի աղբէր տայ,

Ողբէր, աղբէր, ջան աղբէր,

Դու բերդի պատին աղբէր,

Ես բերդի տակին աղբէր,

Ջաքար մաղեմ, կեր աղբէր:

25.

Չարուրի Ուլիա Նորաշէն գիւղում խմբուած երեխայքը
Հանելուկները ասած վերջացրած, այլևս չեն գտնում, ասում են.
Խանելիւք, խանմանելիւք,
Քեզի խանեմ մէ բալաք ձմերուկ: (գոչնգգոչն):

26.

Նոյն գիւղում, գարնանը, առաջին անգամ ամպը որոտա-
լիս, երեխայքն աչքերը դէպի երկինք, ձեռքերը լայն բանում
են և ասում երեք անգամ:

«Մեր ծծումի (խնոցի) կարագը էդ ղըդաչ ընի»:

Կամ պատի քարը կըծելով՝ ասում են երեք անգամ:

«Իմ ատամները քեզ պէս պինդ ըլի, քար»:

Կամ մէջքը պատին երեք անգամ դիպցնելով ասում են:

«Պատ, իմ մէջքի թուլութիւնը տամ քեզի,

Քու մէջքի պնդութիւնը տու ընծի»:

27.

Նոյն տեղում կարճահասակ՝ մարդուն երեխայք ծաղրում են.

«Ակլի (Յակոբ) կաքաւ,

Վեարդի՞ տափար, (Թագնուար)

Փետով զարկեմ,

Փիտուր թափար:

28.

Նոյն տեղում ընդունելով, որ կաչաղակի (զաջըլայ) կարկա-
ջելը նշան է հիւր գալուն, երեխայքն ասում են:

Ղաջըլայ, բարով էկար, խազար բարի

Թէ խէր ես, քելի, մէյն էլ եարի,

Թէ շառ ես, ոտդ կոտրուի, էլ մի եարի:

29.

Նոյն տեղում աղջկունք, մի ոտի վերայ պինտ պտտուե-
լով ու փէշերը քամուն տալով, յանկարծ նստում են գետնին և
ասում:

Անթրան (անուն).

Պատէն թռամ,

Ինգեամ, մեռամ:

30.

Նոյն տեղում:

Ուաշան (անուն).

Թումաշան. (անուն)

Գնացին, պոլորին բերին քեանս մէ շան

Վեճու էր տըսէ էդ Թումաշան:

31.

Ալէքսանդրապօլում աղջկունք վեր վեր թռչկոտալով:

Ելաչ էրդիկ, վեր վեր ընկաչ,

Խաչքը կոտրաւ, ես նես ընկաչ,

Գլորեցաչ, Թնդիր ընկաչ,

Օխտը պուտուկ տօլմա կերաչ,

Էլի ըսի՝ չկշտացաչ:

32.

Նոյն քաղաքում կարապետ անունով մարդուն ծաղրելու:

կարապետ,

կարմիր վարպետ,

Ջան վարդապետ,

Իշու կարպետ:

33.

Նոյն տեղում աղջիկները թռչկոտալով երգում են միասին:

Զփիկ, գփիկ գարն է,

Ալուան ծաղիկն առնէ,

Իմ տալը տախտակումն է,

Կանանչ կապան գլխուն է,

Բերանն առած լեղի է,

Բերնես թափածն գինի է,

Գինի, գինի լաջերուն,

Վարդ մանուշակ հարսներուն.

Տանձ ու խնձոր աղջրկներուն,

Քթոցմ աղբ մանչերուն:

34.

Նոյն տեղը խաղացող խումբը ցրուելու ժամանակ:

Ծտի բուն, ծտի բուն,
 Երբ պտի մթնի գնանք տուն,
 Գնանք տեսնանք հարսը քուն,
 Կեսուրը կշտին, քոփակ շուն:

35.

Նոյն քաղաքում աղջկունք գնդակ խաղալու ժամանակ:
 Մէկ, երկուս, տասնըվեց,
 Ես էլ ըսի տասնըվեց,
 Դուն էլ ըսիր տասնըվեց,
 Ձես հաւատաց, հա՛րբէ տես:

36.

Նոյն տեղում երեխայքը թռչկոսալով:
 Մէկ, էրկուս, յերկընաս,
 Յերեկ, չորս, չորնաս,
 Հինգ, վեց, վերնաս,
 Օխտը, ութը ուր կերթաս,
 Իննը, տասը տուն կերթամ:

37.

Ղազախի Ուզունթալա գիւղում «չիլգի» կոչուած խաղի
 ժամանակ:

Սըրմի (կապոյտ) վիլա, (օղականման փաթթած թել)
 Կուռդ թիլ ա,
 Ընկերը հետուկ, (ընկերիդ նման)
 Աչքիդ ծետուկ.
 Ընկերիդ ճաթէն կտրես,
 Բաբինանց Չատինի կօլօլ աչքն ուտես:

38.

Նոյն գիւղում:

Ա.

Սյբ, բէն,
 Տաշտին դմփեմ,
 Օխտը պաղարճ խըտըտեմ,
 Գնամ գեղը պտտեմ,
 Դամ կլեօխդ դմփեմ:

Բ.

Հրէս կկեայ փաւը,
Թակուրճակիս զլաւը:

39.

Նոյն գիւղում, երբ երեկոյեան դէմ, եկեղեցու զանգերը
զարկում են, որպէս զի իմացնեն ժողովրդին վաղուայ տօնը,
երեխայքը ուրախութեամբ թռչկոտում են և ասում:

Եզուց կիրակի,
Էրմանի բեազի,
Չալ հաւը ծրտեց,
Ձուն քամակից շարտեց:

40.

Չամախու գիւղերում երկ երկու կամ խմբովին ձայնով եր-
գում են ու ծափ տալի.

—Արա հօ, քո մար հօր ա,
«Արա հօ, քեացալ ա Չաքի,
—Արա հօ, հինչ կրպիրի,
«Արա հօ, զար ու զարբար,
—Արա հօ, ինձ էլ կտան.
«Արա հօ, պա ի՞նչ չըմ տալ:

41.

Նոյն տեղում թւի շարժումը նմանեցնելով ճախարակին
ասում են.

Տըզ, վըզ չխարակ,
Ես հաստ մանեմ
Դու պերակ:

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԵՐ

Ա.

Բասենի գիւղերում գութան վարելիս հօտաղները երգում են:

Խըլլսուն (առաւօտ) թթու թան,
Կէս օրին ոսպէ վոիկ (ապուր)
Իրիգուան աւելուկի աղցան,
Դէհ, հողովել արա,
Մուխսի (մահտեսի) գութան:

Բ.

Նոյնը Ղազարի գիւղերում:

«Մաճկալը մաճին,

Դիւռն ընկաճին,

Ճիտ անեմ (գրկեմ) մաճկալի բաջին,

Հորիքը պտտեմ

Մաճկալի բաջին խտրտեմ:

ԱՊԱՆՈՎՈՒԹԻՒՆ «ԽԱՐԲՈՒՄ» ՅԱՒԻՅ

Ջարուրի Ուլիանորաշէն գիւղում ով կամենում է խարբուխով չվարակուել, ապում է խարբուխով հիւանդին.

Ճաղցէն եմ իկեալի,

Կլոխս արոտ է:

Հիւանդը հարցնում է.

— Դաւան (ուղտը) քանի՞ ոտէն կլլի.

— Չորս, պատասխանում է առողջը.

— Խազ ու խարբուղս քեզ խէտ փոխս

շարունակում է հիւանդը:

Ե Ր Ե խ Ա Ն Յ խ Ա Ղ Ե Ր

1. Մ Ա Տ Խ Փ Ո Ւ Կ

Ա.

Դարալագեագի նոր հայերի մէջ աղջկունք ժողովում են և իւրեանց միջից ջուկում են մի գլուխ, որ կոչւում է պապ: Ապա բոլորն էլ իւրեանց ձեռի ցուցամատը դնում են մի տեղ և պապն իւր աջ ձեռքի ցուցամատը կարգով դիպցնում է նորանց մատերին և արտասանում է այս խօսքերը:

Ուկուլ, դուկուլ, դինագէ

Ջամիլ, մամէլ պիպագէ,

· · · · ·

Դանակ սրեմ,

Սև խաւու վիզը կտրեմ:

Վերջին խօսքը որի մատին ընկաւ, մատը բռնում են և աղջկան ծեծում են, մինչև խոստովանի թէ որ տղային պէտք է ուզէ:

Յ.

Մատխիոսկ Հին Նախիջևանում:

Ովի, վանի, կապիտան,
Չեմի, կոմի, զապիտան,
Լատտան, բիտտան,
Ռոզ, բուզ,
Քէրվա, իզդա,
Կոկին կնեազ:

Գ.

Նոյն խաղը Երևանում և Դաւալու գիւղում:

Աքլոր դիքլոր,
Չարուզ, չամբար,
Ոսկէ դամբար,
Հայի հուզի,
Թուրքի թագի,
Պոմբլա պզի,
Եալալի,
Ղըլըջ, մըլըջ,
Դօլդուր բիստի,
Աբասի:

Դ.

Նոյն խաղը Դարալագեւազի Ազատակ գիւղում:

Ուկուլ, տուկուլ,
Չարէ, չըմբէ,
Հաւթէ կոճակ,
Մէ պողոճակ.
Դանակ սրի,
Սև խաւի վիզը կտրի:

Ե.

Կարբի գիւղում Բայազէթի գաղթականների մէջ:

Ակկէ, գուկկէ Օմրզա,
Մախտէ կոճակ կոկոզա,
Լուսու մտաւ քարվազա,
Ճուկ պողոճակ ճանին ճուկ:

Զ.

Նոյն խաղը երևանում:
 Ատատէ, բատատէ Ջամշուլակին
 Ջամամ շուլ, Մի դամբուլ:

Է.

Նոյն խաղը Ալէքսանդրապօլում.

Ա.

Հատիկ, հատիկ, հալուատիկ, Կուտ ուտեմ, կուտման ուտեմ,
 Չալ խնձորիկ, փշատիք, Աւագ դռան պաճիկ անեմ. (պարկեմ):

Բ.

Ալըմ, ալըմ, աֆանայ Արը գեազար կորխընդայ
 Գեալդը, չըխտը քեափանայ Ալըմ, սալըմ սալա բունի
 Սուլէյմանըն սուչինայ, Չա'ք շունի:
 Բինդմ հալաւ բոյնընդայ

2.

Թ Ի Զ Մ Ա Թ Ի Զ

Ա.

Պարալագեազի Նոր հայերի մէջ աղջկունք բաժանում են երկերկու ընկեր և ապա երկու ընկեր իրար դէմ նստած, լայնացնում են մատերը և չորս ձեռքը իրար վերայ տնկում: Ապա միւս աղջկունք թռնում են այդ ձեռքերի վրայից այնպէս զգուշ, որ չգիպչի ոչ ոտերը, ոչ էլ շորի ծայրը: Եթէ գիպչի, գիպչողն իւր ընկերով փոխարինում է նստողներին: Առաջին թռչողն ասում է հետևեալ երգից մի-մի խօսք և միւսները իւրեանց թռչելու ժամանակ կրկնում են առաջինի ասածը:

Ըսմըլլէ, հայ ըսմըլլէ, Գեօթն խիար իւստիւնա,
 Ըսմըլլէ բաբէ տաչա, Աթայ մաթայ դայմասըն,
 Բաբէ տատր խաւէլա Թառլը դոյան տիւշմասն,
 Խաւէլա խըղմաթ էլա, Այ հաւալայ հաւալայ,
 Խղմաթի բաշ իւստիւնա Բեօրքն գեօթը, դաւալա:
 Բաշն դուար իւստիւնա,

3. Ա Ր Թ Ո Ւ Ր Մ Ա

Ալէքսանդրապօլում տղայ երեխայք արթուրմա խաղալիս
մինը կռանում է, միւսները նորա վրայից թռնում են: Առա-
ջինն ասում է հետեւեալ երգի մի մի տողը և միւսները թռու-
չելիս կրկնում են:

Կտի կտի մաստանայ,

Կտիկմ գեալդի բոստանայ,

Բոստանչի դէօյդի, դէօյդի,

Դէօյդի, կըչ կըռլդի,

Թանով ապուր թէյրանի,

Կարպետը ծակ ջէյրանի,

Գնացի մի մարագ,

Գտայ կճուճ մի կարագ,

Զարկի պատին կտրեցի,

Կանթը էրդիկ թաբեցի,

Աթակ մաթակ հէջ բակմագ,

Թառլի կոչին դիւշըմագ,

Ուլն էլաւ սարը,

Քար կերաւ, քացախ խմեց,

Արին շոեց, պանիր թափեց,

Կօղմ կօրէկ էի ցաներ,

Հաւքերն էին կերեր

Գնացի բերդի դուռը,

Գտայ մի նուռը.

Կէսը հոտած էր, կէսն անուշ,

Չապղայ դնել թռնել հէյրանի,

Չապղայ տանել հէյրանի:

Բ.

Նոյն խաղը Մշու դաղթականներու մէջ:

Մամուլլա, ջան մամուլլա,

Մամուլլա կու բաւէ տա

Կուբաւէտա տոմահոլէ,

Տղմահոլէ ճանճէ մնճէ,

Ճանճէ մնճէ, կոնճէ,

Բաբաս եկաւ ճիկլ մնկլ

Արտմը կօրէկ եմ ցանել

Զիֆրի հաւերն իկերան,

Աթակ մաթակ հէջ դագման

Տիրուն սիրուն նախսորուր:

Գ.

Նոյնը Ղազախի Ուղունթալա գիւղում:

Ըսմըլէկ, ջան ըսմըլէկ,

Ըսմըլէկ բաւէ կալէ,

Բաւէ կալէ չար հաւալ է

Չար հաւալ կըսմաթ էլա.

Կըսմաթմ բաշխստիւնայ,

Բաշմ դուար իւստիւնայ

Տիվիս տիվիս կաւանօ,

Ա ղըռճօ ղըռճօ ղէվանօ:

4. Ա Լ Ի Ս — Պ Ա Լ Ի Ս

Ա.

Դարալագեազի Էրդափին գիւղում երկու, երեք չորս կամ աւելի աղջկունք միասին խաղալիս, մինը նորանցից ձեռքի բռնում թագցնում է, որ և է մի առարկայ (մատնոց, թել, մրգեղէն և այլն) և բոլորն էլ բուռները սեղմած դնում են միասին: Մինը, որ կանխապէս հեռացած է, մօտենում է և և իւր ձեռքը կարգով դնելով ընկերների ձեռքի վերայ, ասում է մի մի խօսք ոտանաւորից, որի վերջին խօսքը եթէ վերջանայ առարկան պահող ձեռքի վերայ, այն ժամանակ զտնողը իւրեան կվերցնի առարկան, իսկ եթէ չգտնի, ինքը կտայ այդպիսի մի առարկայ:

Ալիս, պալիս

Ժամտան

Քելի, եարի,

Դուռը բաց:

Բ.

Նոյն խաղը Դարալագեազի Այնազուր գիւղում:

Հստում Ընդում,

Վեր տամ ըստում

Քարէ տնդում,

Գտնեմ ըստում:

5. Ո Տ Խ Փ Ո Ւ Կ

Ա.

Դարալագեազի Արփա գիւղում մի քանի տղայք բոլոր ի շուրջ նստում են և ոտները ձգում շրջանի կէդրոնը: Մինը հետեւեալ ոտանաւորից մի մի տող իւրաքանչիւր ոտի վերայ արտասանում է և վերջին տողը որի ոտին վերջացաւ, նա պէտք է դուրս գայ շրջանից: Այդպէս մէկ մէկ հանելով մնում է վերջինը, որին կանգնեցնելով մէջ տեղ հարհրում են ոտերով:

Մօթալ մօթալ,

Քէչրան ղուլի,

Թարսի մօթալ,

Նամարասի,

Դին աթար,

Լակոտ գցի,

Դամար ղաթար,

Էս դուս գցի.

Հէչրան ղուլի,

Բ.

Կամ այսպէս:

Հոսպան, գետապան,

Իսու, երրթըլ.

Սու իչ, կուրթըլ,

Աղ գցեմ,

Բողոճ գցեմ,

Վեր նաղարայ,

Չըխ կըրաղայ:

Գ.

Նոյն խաղը Ղաղախի Ուզունթալայ ղիւղում:

Բիրան բիրան,

Իքեան իքեան,

Արվաղը խան,

Հէօքմաղ,

Դեօքմաղ,

Հարայ ղըր,

Գեօմիւր,

Գեօթըր:

6. Թ Ը Ռ Ք Ն Ճ Ղ Ի Կ

Ա.

Դարալագեաղի Էրզափին, Քարագլուխ և այլ դրացի գիւղերում փոքրիկ աղջկունք, բռնելով իրար ձեռքերի մօրթը, բարձրացնում են միմեանց ձեռքերը և երգում:

Ճիւ, ճիւ,

Ագուճիւ,

Ագուան գնաց Երուսաղէմ,

Բուրդ բիրից,

Բամբակ չիբրից,

Հալ արաց,

Հալուար չարաց,

Թը՛ռ... ճնճղիկ:

Վերջին խօսքի վերայ բարձրացնում են ձեռքերը և ուլ լաւ չէ ասում, նորան տալիս են «լոպուղ» այսինքն ձեռքով կամաց զարկում են ուռցրած երեսին:

Բ.

Նոյն խաղը Ալէքսանդրապօլում, առանց ծեծի:

1.

Միօ միօ

Փիշօ, փիշօ,

Ո՛ւմ կատուն ես,

—Ալաբազի.

Ի՞նչ կուգես,

—Չիր ու չամիչ,

Ո՛ւմ կտանես,

—Իմ ձագերուն,

Փիշտան կորի:

2.

Ճիւ, ճիւ ճիտոնա,	Հեճնեմ էրթամ Հնդստան,
Հարսին տարան բատոնա,	Քեզի բերեմ մատնատան,
Ես պարոնին տղան եմ,	Մատդ դնես փոկստան
Թագաւորին փեսան եմ,	Բու դաղլարը հաբ (բոլորը)
Պարոն աղբար դուրս արի,	բոստան:
ձիդ ու ջորիդ ինձի տուր.	

7. Պ Ո Ւ Տ (Կ Ա Կ Ա 2)

Չարուրի Ուլիա Նորաշէն գիւղում երկու աղջիկ մէջք մէջքի տուած բռնում են միմեանց ձեռք և երրորդ աղջիկը կանգնելով նորանց ձեռքերի վերայ ծափ է տալի և երգում է.

Պուտ ձեր էքին,	Էքի ջրեմ,
Պուտ մեր էքին,	Էքի քաղեմ.
Պուտ ձեր էքին,	Կալկուճ (վարսակապ) կարեմ,
Պուտ մեր էքին,	Օրոճ (ապակէ կոճակ) շարեմ:

Երգողին ձեռքերի վերայ պտտցնում են: Եթէ նա սխալուեց, այն ժամանակ ձեռք կբռնի երկու աղջիկներէց նորա հետ նա, որի ընտուլթիւնը որոշւում է քարէ վիճակով, այսինքն քարի մի կողմը թաց, միւս կողմը չոր, քարը ձգում են վերև, որ ընտրած կողմը վերի կողմը լինի, ընտրողը կբռնի ձեռքը:

8.

Ալէքսանդրապօլում երկու աղջիկ, մէջք մէջքի տուած, միմեանց փոփոխակի բարձրացնում են և տակինը հարցնում է ու պատասխան ստանում:

—Տակդ ի՞նչ կայ.	—Վրէդ ի՞նչ կայ
«Նօրղան դօշակ.	«Աստղ ու լուսնեակ:

9. Զ Ա Ն Գ Ա Կ

Չարուրի Ուլիա Նորաշէն գիւղում երկու տղայ կամ երկու աղջիկ, մէջք մէջքի տուած, երեք անգամ փոփոխակի իրար բարձրացնում են մէջքի վերայ և տակինը հարցնում է

«զայգանգ», վրայինը պատասխանում է «պամբեաք»: Իւրաքանչիւրը երեք անգամ բարձրացնելով և ասելով, վերջապէս տակինը հարցնում է և ստանում է պատասխան.

— Էդ վեճաւ ի ելէ տնիսը, — Չամիչ, փշատ.

«Նս եմ.

— Իմ պեաժինը կպախէս.

— Ի՞նչ ես ուզելի.

«Կպախեմ.

«Քար քշերք:

— Դէ ար տար:

— Ի՞նչ ես քշուելի.

Այդ բոլոր խօսքերի ժամանակ հեծածը մնում է անշարժ և միայն վերջին խօսքից յետոյ իջնում է և մի ըողպէից յետոյ նորից հեծնում է և տակինից հարց ստանալով ինքը պատասխանում է:

— Էդ վեճաւ ի ելէ տնիսը,

— Իմ պեաժին փշատը պէրի՞ր

«Նս եմ, քար քշերք եմ պէ-

«Կատուն տարաւ:

րէ, առ տար.

Այս խօսքի վերայ՝ տակինը վրայինին կատու ընդունելով, սկսում են միմեանց զգզգել:

10. Մ Ա Լ Ե Ա Ք Ս Ի Մ Ա

Ալէքսանդրապօլում աղջկունք երկու բաժին լինելով, միմեանց ձեռք բռնած, բաժինը բաժնի դէմ կանգնում է և իրար հարց ու պատասխաններ են տալի:

— Մալեմքսիմա,

— Վեարա վեարա քիմ էրիշայ

«Մեալքի դուդայ

«Հոռոմսիմայ (տալով մինի անունը)

— Փերոշայ.

գեալդի բու զաթլար:

«Փերդին դիւշայ.

Յիշած անունը սըընթաց վազելով՝ եթէ դէմի բաժնի շղթան կարողացաւ կտրել, իւր ցանկացածին տանում է իւր բաժինը, ապա եթէ չկտրեց, ինքը մնում է միւս բաժնում:

11. Չ Ը Խ Կ Ը Ր

Ալէքսանդրապօլում խաղացողները երկու խմբի են բաժանում և իւրաքանչիւրի պարագլուխները իրար հարց ու պատասխաններ են տալի:

— Խնամի Խորան.

« Ի՞նչ է:

— Հաւերս կորան, ձեր տունն է.

« Մեր տունն է:

— Քշէ, քշէ գալ.

« Քշեմ, քշեմ, չի գալ:

Տաք տաք ապուռ վրէն լից գալ.

« Լըլեմ, լըլեմ չի գալ:

Մախաթ կոխէ թող գալ.

« Կոխեմ, կոխեմ չի գալ:

— Հաւերս քանի հաւկիթ են ածէ,

Սյս անուան վերայ երկու բաժինն էլ խառնուելով իրար թռչկոտում են և ծափահարում և մի քանի անգամ ասում են « չըխկըր, չըխկըր, Ստեփան »:

12. ԱՂՈՐԹԻ, ԿԱՄ ՃՈՃ

Առաստաղից, ծառից կամ այլ յարմար տեղից թոկ կախելով մէջը նստում են և ճօճւում: խաղը կոչւում է Ղաղախում և Երեւանի կողմերում Ճլորթի, Քասենում Ճօճք, Գարալագեազի նոր հայերի մէջ Համշիւ կամ քըշկօ, իսկ հին հայերի մէջ քիւվանջի:

Աղորթի ընկնելու համար խմբւում են աղջկունք կամ տղայք կամ երկուսն էլ խառն: Երբեմն ճօճողի ոտերին զարկելով պահանջում են, որ նա իր սրտի ընտրածի անունն ասի: Աղորթի ժամանակ երգում են:

Ա.

Երեւանի կողմերում:

Չու, չու, չուանդի,

Իմ աղբերը Գեանջայ ա,

Գեանջի խանի դռանն ա,

Սամուր քիւրքը կռանն ա,

Փետէ փետէ մարդիկը,

Երկաթէ կնանիքը,

Փունջ մանիշակ աղջկերքը

Վարդ ու խնձոր տղէրքը:

Բ.

Հին Նախիջևանում:

Քիւ, քիւ, քիւվանջայ,

Իմ աղբերը Գեանջայ,

Գեանջու խանի դռանը,

Կանանչ կապէն կռանը:

Գ.

Ղաղախի Ուղունթալայ գիւղում:

Ձիր, չիր, չիջանջայ,

Իմ աղբէրս Գեանջայ,

Գեանջու զալի դռանն ա,

Թաւլայ քաշեմ ձիանն ա,

Կալի կտալը կեցին, (հագած)

Ոկալ քցի ծալքին,

Ծալքը զումշով լիքը,

Տիւռը թուս կեօմշով լիքը

Փուղառ փուղառ (կարճ,

անշնորհ) մարդիկը,

Ոսկէ քեաքիւլ տղէրքը.

Փունջ մանիշակ աղջկէրքը:

Դ.

Ճլորթի բաղի,

Չիմշիրի թաղի,

Չիմշիրը փուլ կհայ

Տակովը ճիւր կեայ:

Հ Ա Ն Ե Լ Ո Ւ Կ Ն Ե Ր

Ա.

Ղաղախի Ուղունթալայ գիւղում:

Ծիծեռնակ

Սէ սւտանայ

Բարձր տանն ա:

Մ ո Ր Ի

Ես լալազարն եմ,

Խոտ խոտի խառնեմ,

Գիտես թէ դառն եմ,

Կարմիրն խիար եմ:

Արեգակ եւ լուսին

Սար ու լար,

Էրգեան ու լար,

Երկու կաքաւ գնալ ու գալի:

Ս ա Ղ Ը

Նլալա, վալալա,

Տար խաղ արած,

Պիր կախ արած:

Պղինձը եւ կասկարինքը

Սրաբը չոքեց,

Ասլանը նի ըլաւ:

Մ ա Տ Ն Ե Ր

Իմ հօրանց տասը եղը,

Տասն էլ զաշղայ:

Մ կ Ր ա Տ Ը

Մի կով իմ հօրանք,

Մատերս կոխեմ քամակը,

Արուճ (որոճ) է անում:

Ոսայնահորի ոսաւախակները

Մի ձորում երկու աղուէս

Ճունը են դնում:

Հրացան եւ գնդակ,
Կովը պառանջեց
Հորթը փախաւ:

—
Կամներ

Փէտէ կիւշ
Քարէ բրդիւշ:

—
Դրգալ

Օլ կընկղիկ,
Ձալ կընկղիկ,
Քանի բռնեմ,
Տար, կընկղիկ:

—
Ածելի

Ասլանը նի ըլաւ,
Անհամբարքը վեր բերեց:

—
Երկինքն ու աստղեր
Գոմշի կաշին չի ծալուիլ,
Աւազը չի համբրուիլ:

—
Գլխարկ

Վեր առնես՝ կղարտակուի,
Վեր դնես՝ կլցուի:

—
Ասեղն ու թելը
Լըպըստեմ՝ ծակդ նիտամ:

—
Կաշաղակ

Խոջան եկաւ,
Կաղը ետքին:

Ծիածան

Հստի չոքեմ,
Դաղստան ճիւր խմեմ:

—
Միսֆ

Հստիանց քէ նի թողեմ:

—
Ոսերը եւ ոսնամանները
Կոթաւորը մաշոււմ է,
Ձուածեղը չի մաշոււմ:

—
Հրացան

Երկաթ է մեռել,
Փետէ գերեզման:

—
Գինի (եռացող)

Տափի տակին բուղան գողոււմ ա:

—
Ոջիլ

Սարից ընկնի, չի ջարդուիլ,
Ըղունկներից կջարդուի:

—
Նուռը

Փստի թորոն,
Չեղջով լիքը:

—
Վիլա եւ վիհիք
Ինքը կգնաց վազէ վազ,
Դօտիկ ունի հարիւր գազ:

—
Մեղու

Պղնաչ, կգնաչ, իզ չունի,
Մ'եր ունի ու հէր չունի:

Ճրագի լոյս
Բռնեմ բռնովս մին,
Բաց թողնեմ տանովս մին:

Ա չ ֆ

Սև սալայ, սիպտակ սալայ,
Խաթունը միջին կճլվլայ:

Ձիու ոտերի հետք
Հստեղից Երևան,
Մանր քրեղան:

Արեւի շողը
Էստեղ պուպուզ,
Էնդեղ պուպուզ,
Կտրովը գուս:

Աճկողից
Ցերեկն աղայ,
Գիշերը նեօքար:

Օ ձ ր
Մսէ շամփուր տափի տակը:

Ոս եւ գուլպա
Կոկկիկս բրդբրդոտդ:

Մասուր
Սև սիրէգ, կարմիր պուլիկ:

Հաւկիթ
Դուրսը արծաթ
Մէջը ոսկի:

Խնոցի
Իմ հօրանց մի եզր,
Պորտը քամակին:

Մուկը
Հողէ լուլայ,
Մսէ գիւլլայ:

Մոռ
Կանանչ հինեմ,
Կարմիր թել տամ,
Սև կտրեմ:

Սաջ ¹⁾
Եզր չուլեմ,
Չուլն ուտեմ:

Իլիկ եւ ուս
Հունը մոռաց,
Դունչը ուռաւ:
Ջրաղացի փռուան

Մի ոտ,
Երեսուն թև:

Ջրաղացի փար
Երկու սար,
Կրճուճ են իրար:

Բահով վար
Ցետ չետ զնաս,
Առաջդ սևանայ:

Ջրաղաց
Տրտինգ կանի եամաճ եամաճ,

¹⁾ Բոյ, որի վրայ սարուճը հաց են թխում:

Աշխարհ կուտի կամաց կամաց:	Էն թեխը դար,
—	Մէջ տեղը անգադար:
Մրջիւնի բուն	—
Մի գոմ ունեմ մի խորում	Տրեխ
խոտ չի տանիլ.	Մի քիթ ունի, քառսուն աչք:
Հագար գլուխ ոչխար կտանի:	—
—	Չորքան
Բ.	Ամառը կպաղի, ձմեռը կբացուի:
Պարալագեազի գիւղերում:	—
Ծծում	Մորթե գսակ
Հետ ինձի կերթայ կիկայ	Զինքը մի թիզ, մրուսը խազար:
Մօր բոյին բարև կտայ:	—
—	Անուն
Պուլպա	Քեզի դրիմ, կպաւ:
Առատունը ոտերս ճխտեմ մէջը:	—
—	Թոնդիր եւ ծուխ
Ջրաղաց	Կարմիր ծովը նետը կբռայ,
Ջուրը կապեն տակը կկատողորի:	Սև կովը դուռը:
—	—
Գեսն իւր ջրով, ափերով	
Էս թեխը դար,	

Թ Ա Փ Մ Ա Զ Ա

Երեխայքը ազատ ժամանակ, գլխաւորապէս տօն օր կամ երեկոյեան խմբում են և առաջարկում միմեանց յանդով վերջացած հարց ու պատասխաններ, շատ անգամ սրամիտբովանդակութեամբ: Հարցերին կամ ուղղակի անպատրաստից պատասխանում են կամ հարցը կրկնում են և հարց առաջարկողը պատասխանում է: Պարալագեազի նոր հայերի բարբառով կոչում է թափմաջա այսինքն գտնելիք և դա շատ յաճախ հեղինակում է իսկոյն, առանց նախապատրաստութեան, հակառակ հանելուկների, որոնք մի անգամ ընդ միշտ հեղինակուած են:

Ա.

Հարուրի Ուլիա Նորաշէն գիւղում:

—Ասը՝ ճաղչի ականատը լինքը ճան. —Հայ՝ ասիր քսան.

«Մկները պերնիդ մրմնջան. «Դայա բաբադ փսփսան:

—Հայ՝ ասիր Յնգիջայ, (գիւղ —Հայ՝ ասիր ջուայ, (կարաս).
Հարուրում) «Էջու պէս բըռայ:

«Ուտես մի գուռոտ (բորոտ) ջիւջա:

—Հայ՝ ասիր եախնջա.
«Ուտես շան փաչա:

«Ուտես վարլըպետին խետին:

—Հայ՝ ասիր նարդիվան. —Հայ՝ ասիր երթանք իւր.
«Քէ տանեմ մի կեխտոտ խուր:

«Բողկ ուտես կայնես գիվան:

—Հայ՝ ասիր էրգիս, —Հայ՝ ասիր երթանք ցախի.
«Ուտիս հաւի միս: «Ես կոլոնեմ, տիւ խի փախի:

Բ.

Ուզունթալայ գիւղում, ուր չէ կոչում թափմաջա:

—Ասա՝ իմ հօրանց տան եղը. —Ասա՝ պատի տակին սուր կացին,

«Մեզ պահապան Սրուէղը (վանք «Փորիդ կտամ էս քացին:

գիւղի մօտ):

—Ասա՝ մին, երկու, չորս, —Ասա՝ ապի.
«Ձին սարում կապի, յետնէն

«Թուանքդ առ՝ գնա չորս: տապտապի:

—Ասա՝ մեծ գէլ, փստիկ աղուէս. —Ասա՝ ջորի,
«Ես վրայ պրծնեմ, դու կորի:

«Մեղր ու կարագ մէջը թաղուէս:

—Ասա՝ տասնուհինգ. —Ասա՝ կիւթան
«Ես եզ ուտեմ դու թան:

«Աչքդ դնեմ երկաթէ լինգ:

—Ասա՝ մեր տան մէջը մի թռ. —Ասա՝ յերինջ.
«Ես հաց ուտեմ դու քերինջ

րոն (թոնդիր)

«Թորնի մէջը մի մերոն (ծնի խոզ.) —Ասա՝ մարդ.

- «Մարդը բռնեց մի չարթ (կա- —Ասա՛ խոզ.
չաղակ): —
—Ասա՛ մորի.
Արի գլուխս քորի: —
—Ասա՛ մարագ.
«Ես սեր ուտեմ, դու կարագ: —
—Ասա՛ տասր.
«Ուտես թանով սպասր: —
—Ասա՛ քսան.
Պապդ գնայ Խորասան: —
—Ասա՛ իրեք.
«Երեսիդ քաշեմ սիրէգ: —
- Ասա՛ խոզ.
«Ճակատիդ դնեմ իճի պոզ: —
—Ասա՛ դուռը.
«Դու շլոր կեր, ես նուռը: —
Ասա՛ սապուն.
«Ես քեզ դնեմ հաւաքուն: —
—Ասա՛ ձեռքինս դանակ ա.
«Ինչ որ ասեմ հանաք ա: —
—Ասա՛ չիւթն ու կիւթան ճա-
լումն ա.
«Հարսն ու աղջիկ Ուզուլթան.
լումն ա:

ԱՐԱԳԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ուզուլթալայ.

1

Ուլն ըլաւ ուռի ծառը,
Ուլ պոչոյը ուռ յոլորեց.
Ուռի պէս յոլորած ուռով
Ուլ ձեռովը դիւռ յոլորեց:

2

Ծառի ճուտի ճիտը ծուռ:

3

Ըստեղ նօթատուճ,
Ընտեղ ձիթատուճ,
Չալ ծառին չալ ծտաճուտ:

4

Սեռն ի վեր գնամ, սերն ուտեմ,
Ցանն ի վեր գնամ, սէրն ուտեմ:

5

Փոկակապ Ակոփ ապի,
Ինձ համար մի փոկ կապի,
Ես քէ ասեմ փոկակապ Ակոփ ապի:

6

Եղդի սախկալ թափալ չափիչ:

Բ.

Էրդափին (Գարալագեազ).

1

Էրկըթէ Էրդսկալ:

2

Ձուկը մուկը մէկ տապակ,
Ձուկը ուտեմ մուկը թալեմ:

Գ.

Ուլիա Նորաշէն (Ղարուր).
Տանձ գլղեօրեմ, տանձ ուտեմ,
Բողկ գլղեօրեմ տանձ ուտեմ:

Դ.

Ղամախի.
Ճորին էնա ճրին ձորում.
Հայ ճորատէր, հայ ջրատէր,
Ճորուն ճիւլը ճուռել ա:

Ե.

Ալէքսանդրապոլ.

1

Մեր դուռը կայ բանցր, բանցր,
Ծանդր ծանդր տանձի ծառ,
Ձեր դուռն էլ կայ բանցր, բանցր
Ծանդր ծանդր տանձի ծառ:

2

Բեռի, ալի (էլի, (կրկին) առ ադ
ալըրէն:

3

Թըրըփ, թըրըփ, փէտի փեթակ
Դըմկի դանակ:

Ա Ղ Օ Թ Ք Ն Ե Ր

Ա.

Վախ բռնելու աղօթք էրդափինում (Դարալագիագ).

Որդի դաբալաբգիկ,
Հէր կիլաս, հէր կվախնաս.
Ասաց, կլամ, կվախնամ,
Գիշերուայ գիշութենէն,
Ցերեկուայ փորձութենէն:
Ասաց, մի լա, մի վախնա,
Ձէ դու խովիւ ես Քրիստոսին,
Գնա եկեղեցին, գիրեն
Ձինջիլ դիր վիզնը գողուն,
Կապա ձեռնը դեռն,
Անօրէն ետև պատին
Թամք զօձուն՝

Չուր գաջ բարի լուս Քրիստոսին:

Քրիստոսի գալուս,

Չար խափանոս,

Էկեղեցի պախպանեցի,

Որ պախեցիր տէրնը խաչին,

Կուսը յերին

Գերեզմանը Քրիստոսին,

Մեռած մարմինը մութը գիշերին,

Դուռը բացինք անմահութենին,

Մեր Տէրն էրէւէցաւ,

Ձէն տուեց չորս կողմը ցաւ,

Չորս կողմը աշխարհ թնդաց.

Որն արդար էր՝ դա խնդաց,

Որ մեղաւոր, քզուռ (քանզ ուռ)
դողաց.

Մարիամ չոքաւ վրը ուր ծնկան,

Արցունքով զուր ծունկ լուաց,

Ասաց, Տէր, մի տանիր մեղաւորս
մեղաց,

Քու չաւազան ա մկրտած,

Քու խաչին ա դիպուցած:

Բ.

Դարալագեալի Ազատակ գիւղում պառաւ կինը իւր զըլ-
խածածկի (լաչակ) մի ծայրը տալիս է վախեցած երեխայի
ձեռքը, միւսն ինքը բռնած՝ երեք անգամ մօտեցնում է երե-
խայի սրտին և հետեւեալ աղօթքներէն մինն ալտասանում:
Կամ բամբակից պատրույկ է ոլորում երկարութեամբ երեխայի
զօտիկը մինչև նորա քիթը և աղօթելուց յետոյ այրում է նորան:

1

Սուրբ Դանիէլ, մեղաց քեզ,

Բաւ որ մտաւ նեղ տապան,

Կապեց ինձ. առիւծ,

Գէլը կծաւոր,

Օձը թունաւոր,

Կարիճը խիթաւոր,

Ձին ձիաւոր,

Ութը մատով,

Երկու բոթով,

Սողուննի ձիան ծարով,

Աստուածազնի քաղցրիկ կաթով

Կալած կենաս ընդ գալուստ Քր-
րիստոսի:

2

Թագաչ հացի հոտ եկաւ,

Քելէք տեսէք դոր էկաւ,

Հետ էկաւ իրեք ձիաւոր,

Մէկն ի կանանչ կապաւոր,

Մէկն Յիսուս, մէկն ի Քրիստոս,

Մէկն ընձանոց Ասուարածին,

Էլաւ սարով, իջաւ ձորով,

Էդ դոր կըթաք խազար բարով.

Կէթան դուռն ի յերին,

Մարիամ նստեց գէմ խաչաքարին.

Աստուած տուեց Յիսուսի որդին,

Էլ չվախենայ սիրտն ի փորին.

Զինջիլ թալի բոլոր պատին:

3

Մեր տէրը մէ խուր,

Տեղիկը մսուր,

Հացիկը զարի,

Թանիկը թթու,

Քթելը պոչատ,

Մարգիկը պարի,

Կնիկը չարի,

Յիսուս Քրիստոս Աստուած:

4

Յոյս ունիմ յուսիս.

Ասուած ունիմ մտիս.

Ածամէր գէմ երեսիս.

Գաբրէլ խրեշտակ վըր աչ թևիս

Ոչ վախենամ, ոչ զարգնդիմ,

Ունչու գալուստն Քրիստոսի:

5

Ուսին ուսին

Զսուրբ կուսին,

Ընկոյ էկաւ Քրիստոս որդին,

Խրեղէն խաչը վըր թևին.

Երեք բևեռ կար վըր խաչին:

Մէկը սիրտն ի սատանային,

Մէկն ամէն չար խափանի,

Մէկը չվախենայ սիրտն ի փորին:

Գ.

Ալէքսանդրապօլում նորաճնունդ մանկան փաթեթելուց յետոյ տատմայրն առնում է նորան իւր գիրկը և թուրը կամ թաթակիշը ձեռքն առած, կամ երեսայի վերայ մի հաց-լաւաշ սփռած, տանում է դուրս և զէմքը զէպի արեւելք՝ տատմայրը եօթն անգամ տեառնակնքում է իւր երեսը և յետոյ արտասանում է այս աղօթքը.

1

Երկիր աշխարին խաղաղութէն,	Կապելոց արձակութէն,
Թագաւորաց հաշտութէն,	Ամենան փափոց լիութէն,
Քրիստոնէից ապատութէն,	Մենձերուն արքայութէն,
Ծախորթութան մարդկանց աջո-	Ջահիլներուն արեւշատութէն:
ղութէն,	

Սորան կրկնում է տուն մտնելիս և ապա երրորդ անգամ մանկամօր առաջ կանգնած:

2

Վերոյիշեալ աղօթքից անմիջապէս յետոյ տատմայրը ասում է հետևեալը:

Պօղոս Պետրոս, հօր կերթաս,	Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:
Դուռը կերթամ հիւնդի,	Էս տունը տուն է,
Էրդիկ կերթամ ծնդկանի,	Քրիստոս մէջը քուն է,
Ոչ վախենայ սիրտը փորին.	Կաւազանը դռան փաղիչ,
Օսկոռը տեղը չթնգայ,	Սուռչալը էրդեց ծածկոց,
Իսն էկաւ Իսուս որդին,	Տէր մեր Իսուս Քրիստոս,
Սուռչալեցին Քրիստոսին.	Ասործոյ աչը, Քրիստոսայ խաչը.
Հէրն աչեց, որդին խաչեց,	Վրէն եղնի, ամէն.

3

Ընդունելով որ իբրև թէ հրեշտակները մանուկ Քրիստոսին բերել տունը են սուրբ կոյս Մարիամին և ասել են սուորև յիշեալ խօսքերը, Ալէքսանդրապօլում տատմայրը այդ խօսքերը հարց ու պատասխանով երեք անգամ կրկնում է և իւրաքանչիւր կրկնութեան ժամանակ մանկանը զիպցնում է մօր ծնկներին:

—Մարիամ, ես եմ ծանդը թէ դու. հարցնում է տատմայրը.

«Տու ծանդը, ես թեթև. պատասխանում է մայրը:

4

Անդրանիկ ծննդի ժամանակ նոր ազատուած կնոջ փորի ցաւը կտրելու համար՝ տատմայրը թուրը աջ ձեռքով եօթն անգամ մանգաղի նման անց է կացնում իւր ձախ ձեռքի տակով՝ կնոջ փորի վերայ և ամէն մի անցկացնելու ժամանակ հարց և պատասխանով ասում է հետևեալը:

— Ահա, ես կքաղեմ.

«Ի՞նչ կքաղես.

— Հեղինէի (ազատուածի անունը) սանջուն կքաղեմ:

Դ.

Ա Ղ Օ Թ Ք

Վախ չափելու համար:

Թաւրիզից գաղթած հայերի մէջ պառաւ կանայք երեխայի վախը չափելու ժամանակ, տէրունական աղօթքից յետոյ ասում են հետևեալը:

Եկաւ, եկաւ երեք ձիաւոր,

Մէկը Իսոս, մէկ Քրիստոս,

Մէկը մայր Աստուածածին,

Ելաւ սարով, էջաւ ձորով,

Ուր էս էթում,

Դուռը խիւանդին,

Մի վախացիր սերտը փորին,

Ժնջել (շղթայ) քցեմ բարձր բոլոր,

Տէր (մինչև) դատաստանը գալը.

Բարեխօս մայր Աստածածին,

Թաթոս առաքել,

Օհանէս Մկրիչ

Զօրաւոր սուրբ Գէորգ,

Զօրաւոր սուր Սարգիս,

Օգնական պախապան ըլէս,

Տասներկու առաքել,

Օգնական պախապան ըլէս.

Չարից, փորձանքից ազատես,

Աստած օղորմի Գրիգոր լուսաւորչայ ասկին,

Աստած օղորմի Կողանդայ թագաւորին,

Կուշտը խաչով,

Կուշտը մանիշակով,

Ամէն:

Ե.

Զ Ա Ր Ն Ի Ա Թ

Զարուրի Ուլիա Նորաշէն գիւղում հիւանդ կամ վեր թըռչող երեխային աղօթում են այսպէս: Փոքր ալիւրի խմոր քրտում են հիւանդի մարմնի զանազան մասերին և շինելով նո-

րանից եօթը գնդակ, որ կոչւում է *Բլօլույ*, իւրաքանչիւրը մեծ առեղով եօթը տեղ ծակում են և ամէն մի առեղ զարկելիս ասում են:

Չար աշկը չար փուշ,

Չար նիւթը չար փուշ:

Ապա բոլոր գնդակները ձգում են վառ թոնրի մէջ և եթէ նորանցից մէկն ու մէկը տրաքի, հիւանդի լաւանալու նշան է:

Զ.

«ԳԻԼԿԱՊ» ԱՂՕԹՔ

Ղիրակի Հոռոմ գիւղում, որպէս զի դաշտում գիշերը մնացած անասունին դալլը չվնասի, անասունի տէրը գիմում է գէլկապ անողի օգնութեան: Մազից հիւսած թուկով աղօթարարը կապում է շէրեփը սիւնին զլուխ ի վայր և երեք անգամ իւր մտքում կրկնում է հետևեալը:

Գէլ, գէլ,

Սուրբ Սարգսի ձիու ձարով (վզի

Բերանդ Խնչը կապեմ,

մազ)

Ութ մատով, երկու բթով

Մաշրամ Ասվաճաճնայ կլխու ծամով:

Է.

ԻԻՂՆ ԱՌԱՏԱՅՆԵԼՈՒ ՀԱՐ

Ուլիա Նորաշէն գիւղում, ով կամենում է որ իւր կովերի իւղն առատ լինի, Համբարձման նախընթաց երեկոյին, որ կոչւում է *Կաթնաւի իրիկու*, նա մի պղուղ առած, լուռ և անձայն, հարցնողին առանց պատասխանելու, գնում է առու և պղուղի բերանը միշտ գէպի առուէն բռնած: Պղուղը լցնում է ջրով առուից և գնում է ուղղակի թուրքի հանգըստարան, ուր երեք անգամ ասում է:

Մօլիա ուհմաթ, Բրզըմ աւ. «Երանելի մօլա, մեր տունը դայ ղօնաղ գեալըբ.

հիւր է

Եաղըմըզ կուրթուլուբ,

Եկել, մեր իւղը վերջացել է.

Դուր, բըզայ բիր ազ եաղ վեր: Վեր կաց մի փոքր իւղ տուր մեզ»:

Այսինքն.

Ը.

ԱԶՐԵՒ ԲԵՐԵԼՈՒ ՀՆԱՐ

1

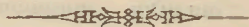
Սպառնալի գաղթականների մէջ երաշտ տարին անձրև
բերելու նպատակով խրտուիլակ են ման ածում, որ նորանցում
կոչում է «թաքեամ» և դռնէ դուռ պտտցնելով երգում են:

Թաքեամ, թաքեամ եկել ա,	Բրինձ տուէք փլաւ անենք,
Ձեր դռանը չոքել ա.	Ձու տուէք ձուածեղ անենք,
Եղ տուէք պորտը քսենք,	Ջուր տուէք լողացնենք:

2

Ղափանի գիւղերում անձրև բերելու նպատակով մի կին,
շէրեփը ձեռքում, թարս նստացնում են իշու վերայ, իշու գը-
լուխը թանով սպիտակացնում են: Ապա այդ իշու տիկինը ամ-
բոխի հետ շրջակայում է գիւղի մէջ, տնէ տուն և երգում է
հետևեալը:

Գեօղի, գեօղի գեօրդըմի,	Կազմալաղըմ չխարդտըմ,
Գեօղիս սալամ վերդըմի,	Գըզըլ կաչսչ գիբըննան
Գեօղի գեղաննան սոնդըայ	Գըզըլ գիւնը չխարդտըմ:
Գըզըլ գիւնի գեօրդննի,	

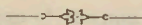

Ս Ա Ս Ն Ա Յ Ծ Ռ Ե Ր

(Արարատեան բարբառով)

ԳՐԻ ԱՌԱԻ

Ա Ր Տ Ա Շ Ի Ս Ա Ր Ե Ղ Ե Ա Ն

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հայ-ժողովրդական-դիւցազնական նոր վեպի — Սասնայ ծռերի-
զանազան վարիանսներն արդէն յայտնի են ընթերցող նասարակու-
րեանը: Սակայն սոյն վեպն Մարասեան բարբառով՝ առաջին ան-
գամն է լոյս աշխարհ գալիս:

Մենք այս վարիանսը գրի ենք տուել Ս. Էջմիածնում (1899,
յունվար). պատմել է վանքի ագարակի ծառաներից մէկը, Ասասու-
րենց Մէրէլը, Դովրի *) գիւղացի, մօտ 35 տարեկան: Մկրտիչը սովորել
է իւր համադիւղացի ծերունիներից, որոնք զաղբած են եղել Տան-
կասանից (Ղըզըլ-Ղայա). ուրեմն եւ, պէտք է ընդունել, հայ ժողովր-
դական վեպը ասնկահայերից է անցել ռուսահայերին: Պէտք էր սպա-
սել, որ վերոյիշեալ Մկրտիչը պատկեր ոչ թէ Մարասեան բարբառով,
այլ իւր բուն հայրենիքի-Ղըզըլ-Ղայայի բարբառով. բայց նա, ինչ-
պէս եւ նրա համադիւղացիները, քողել են իրենց բուն բարբառը եւ
խօսում են Մարասեան բարբառով, Երզնկայի բնակիչների լեզուի
ազդեցութեան տակ ընկնելով:

Վերոյիշեալ Մկրտչի սովորական զբաղմունքն երկրագործութիւնն
է. բայց ձմեռ ժամանակ ծառայութիւն է անում:

Ա. Գ. Ա.

*) Դովրին գտնւում է Էջմիածնի գաւառում, կից է Քանաքեռի
անդին:

Ա.

ՍՈՆԵՍՈՐ ԵՒ ԲԱՂԻՍՈՐ

Սկիզբըն մի կուսպաշտի թաքաւոր ա ընում. թաքաւորին էրկու տղայ ա ընում. մէկի անունը՝ Սանասար, մէկինը՝ Բաղասար: Ամա էդ կուսպաշտի կնիկը քրիստոնէի ախչիկ էր, Աստուած էր հաւատում: Վէագիրը չօլլամիշ արաւ ¹⁾ թաքաւորին, թէ՛ «Ինչ գիտում ես, որ քո կնիկը քրիստոնէի աղչիկ ա մենք լսելով, որ Սանասարին էլ, Բաղասարին էլ դարցնում ա դրբի ²⁾ աստուածպաշտութիւն»: Էդ կուսպաշտ թաքաւորն ասում ա, «Թէ ես ճիստ ³⁾ իմանամ որ իմ կնիկը կռքերին չի հաւատում, Աստուած ա պաշտում, չառաջ ⁴⁾ տղերքս կը սըպանեմ, ետոյ՝ կնիկս»: Յիմացաւ թաքաւորը էս մարթից էն մարթից, որ կնիկը Աստուած ա պաշտում, տղերքանց էլ բանից հանել ա. ⁵⁾ ճիստն իմացաւ թաքաւորը: Իրիկունն եկաւ տուն, տղէքուն ասաւ, թէ «Պէտք ա էթանք իմ կռքերուն, իմ չաստուածներուն երկրպագութուն անէք»: Կնիկը իսկը հասկացաւ, որ պէտք է տղէքուն տանի զոհի կըռքերի դէմ: Որ քընեցին՝ կնիկը քշերը ⁶⁾ սորունցրեց իրա տղերքուն, թէ «Ուաւաւ քընից կը ելնէք, եփօր ձեր հէյը կ'տանի ձեզ զոհի՝ ձեր գիւղը, ⁷⁾ ձեր նետ ու անեղը ձեր վերարկուի տակին կը պահէք. էն վախտը, որ ձեր հէյը կ'ասի թէ եկէք կռքերին երկրպագութուն արէք, ասէք թէ թաքաւոր, մենի չենք իմանում, դու մի երկրպագութուն արա, որ տեսնենք թէ ինչպէս ես անըմ, որ մենք էլ անենք: Թապաւորն էն ժամանակ, որ չոքերը տուեց գետինը, որ իր կուռքը համփուրէր՝ տղերքը պըռզով տուեցին, հօրը սըպանեցին ըտեղ:

Եփօր սպանեցին՝ երկու ախպէրով փախան, էտ քաղաքիցը: Էկան մի չօլ, եաբան ⁸⁾ տեղի, սկսեցին էրկու ախպէր խորհուրդ արեցին, թէ մեզի մի շինութուն շիքենք ⁹⁾ ըստեղ: Պերեյին մենծ-մենծ քարափներ, ու շէլլինգ են շինում իրանց: Եփօր էդ շինութիւն շիկեցին պըծան, մէկ կեղ ¹⁰⁾ շիքեցին: Էս անքամը պնացին իրանց մէջը որ պերեցին, մէրն ասաւ. «Կնացէք ձեր քեռու մօտ, որ իմ ախպէրն ա, պերէք ըստեղ, որ հաստատուի կեղը»: Կնացին իրանց քեռիքը ազգատոհմով առան էկան: Եփօր որ քեռին էկաւ հասաւ ըտեղ՝ քեռուն եախալամիշ արան, թէ «Քեռի-Թորոս, մեր կեղին անուն դիր»: Ասաւ, որ տեսաւ մենծ-մենծ քարեր են պերէ, ասաւ. «Էս

¹⁾ Մատնութիւն արաւ: ²⁾ Դիպի: ³⁾ Ճիշտ: ⁴⁾ Առաջ, սկզբում: ⁵⁾ Ճանապարհից հանել է, խաբել է: ⁶⁾ Գիշերը: ⁷⁾ Երկաթէ գէնք է, ծայրը երկաթէ գնդով, որով հարուածում էին թշնամուն: ⁸⁾ Ամայի: ⁹⁾ Ջինենք: ¹⁰⁾ Գիւղ:

Սասուն ա, էս ի՜նչ քարեր էք դրրէ, սասուն¹⁾ քարեր ա, ըտու հըմար մնաց (Սասուն) էդ քաղաքի անունը: Ըտեղ եփօր ժողովան մի քսան — եռսուն տուն, կեղ էլան իրանց հըմա՝ Քեռի Թորոսը պերեց բրիստոնէի աղջիկներ առաւ մէկը Բաղդասարին, մէկը Սանասարին, պըսակեց: Իրանց հըմա քըհանայ օծեցին, Սանասարին էլ դրին թաբալոր Սասունայ մէջ:

Բ.

ՈՐԼԸՂ ԵՒ ԻՇԽԱՆ

Մէկ տարի էրկու տարի մնաց, Սանասարի կնիկը պառկաւ, էրկու տղայ պերեց: Քըհանէն պերեցին, կնքեցին, մէկի անունը դրեցին Իշխան, մէկինը՝ Որլաղ:

Ժամանակ ընցաւ արանքիցը՝ շատ ժամանակ: Էդ տղերքը դարցան²⁾ ամէնքը քսան տարեկան: Ըտոնց հէրը, Սանասայը, վախճանուաւ: Բաղդասարն էլ վախճանուաւ:

Շրլաղն ու Իշխանը յաւ ձիանք ունէին: Ծովասար կար՝ կ'էթալին ընտեղ սեհր անելու³⁾: Էն ժամանակն էլ Բաղդասարայ խալիֆայ կար, էն էլ կռապաշտ էր. ընդուր ժողովուրթն էլ գալում էր Ծովասար լալլաղ⁴⁾:

Եփօր Իշխանն ու Շրլաղը կնացին սեհր անելու Ծովասար, կնացին կռապաշտերու մէկի չադրի դուռը, դիւան որ ըտեղ մի գեղեցիկ ախշիկ կայ: Շրլաղն ասաւ, թէ «Իշխան, ես պէտք է էս ախշիկն առնեմ, որ չառնեմ կը մահանամ»:

Իշխանն ասաւ. «Մենք քրիստոնեայ ենք, մեզի կը սնգի կանք էդ կռապաշտի ախշիկն ուզենք»:

Շրլաղը պատասխանեց, թէ, «Որ մենք կռապաշտերուց չ'տանինք հայցնենք, թեքենք մեր հաւատի վըրէն, ինչո՞վ պէտք է մեր Սասունը հաստատենք թէ մենք մեր սուրբ Աստուածը կանչելով մեր թրի զօւով մենք պէտք է կռապաշտները դարցնենք, Սասուն քաղաքը շիկենք»:

Ասաւ «Դու գինաս, ախպէր»:

Կնացին էդ մարթու ախշիկն էլ ուզեցին, էդ մարդն էլ իր ջանի

1) Ահագին, սարսափելի: 2) Դարձան: 3) Զբօսնելու: 4) Շալլաղ, ամաբանոց:

երկիւղիցը տուեց: Էնպէս խօսք տուեցին, որ ամսից ետ կան էդ ախչիկը տանեն, քանի որ էլը չի քոչէ կնացէ Բաղդատը: Էդ ախչիկն էլ, դու մի ասա, Բաղդատոյ խալիֆի խետ նշան դրուած ա ըլնում: Ըտեղ խօսք տալում են՝ իրարու, եղ են դառնում գլում են Սասուն: Էդ իրանց արած գործը Քեռի-Թորոսին պատմում են: Քեռի-Թորոսը պատասխանում ա, թէ «ձատ լաւ էք արէ, համա շուտով ձեր գործը աւարտէք գնացէք էդ ախչիկը պերէք, որ էլը ¹⁾ չը քոչի էթայ, Բաղդատոյ խալիֆէն էլ կառնի էդ ախչիկը ձեր ծեռնից: Դու էլ, քաղաքն անտէր ա մնացել, դու էլ պըտի ըլիս թաքաւոր. գնա ամուսնացիր արի, որ ըլիս», — քանի որ ազաբ ²⁾ մարդը չեն անում էն վախտը:

Էդ մարդիքը թամբիր ³⁾ արեցին իրանց հըմար, գնացին դըբայ էդ ախչիկը, Ծովասար, քանի որ էդ Ծովասարը Բաղդատոյ խալիֆի ձեռին էր, ընտուր հպատակին էր: Գնացին հասան էն չաղըրը, բարև տուեցին, նստան: Թէ. «Ինչի՞ էկ էկել»:

Թէ. «Էկեր ենք մեր հախլուն ⁴⁾ տանինք»:

Էդ մարդն ասաւ, թէ հըմիկ դուք կպեր էք իմ եախէն՝ Ժամանակին էլ դուք ընձի տիրապըտէք, որ Բաղդատոյ խալիֆէն իմ քոբը կ'էրեցընայ ⁵⁾, իմ ախչիկը ընդուր նշանածն ա»:

Իշխանն Սբաղին ասում ա, թէ. «Չունքի Բաղդատոյ խալիֆէն նշան դրած ա, արի ձեռ քաշի էթանք բալքի ախչկայ սիրտը էն թաքաւորին ա»:

Սբաղն ասում ա. «Անհնար ա, ես պըտի էս ախչիկը տանեմ, Բաղդատոյ խալիֆի ձեռից ինչ կալում ա՝ թօ անիս»:

Էս էրկու ախպրով վեր են ունում իրանց հախլուն ու լթում: Եիօր որ տանում են հասցնում Սասուն՝ Քեռի-Թորոսը քհանայ ա պերում, ախչկան մկրտում են, հայացնում, պսակում ա էդ ախչիկը Աբլաղի վերէն: Պսակը որ պըծնում է՝ բերում են Սբաղին անում են թաքաւոր:

Զօռ արաւ էդ. Ծովասար Բաղդատու խալիֆու ձեռից տուաւ, էլը սըպանեց, չը թողաւ որ լաչաղ կան ընտեղ, թէ. «Բաղդատ որտեղ ա, Ծովասար որտեղ ա, չեմ տայ ծեղի, գնացէք»:

Էնպէս սովորութիւն ին ⁶⁾ էրած էրկու ախպրով, — էն մալըսի իրեք ամսին կէթին լաչաղ էդ Ծովասար: Ուրիշ մէկ մարդ էլ չեն տանի իրանց խետ. իրանց ձիանքը կը խեծնին, կ'էթալին. մէկը բօղ էր, մէկը՝ կարմիր. խրեղէն ձիանք ին, ծովից դուս էկած ձիանք ին:

¹⁾ Քոչը: ²⁾ Ամուրի, չամուսնացած: ³⁾ Պատրաստութիւն տեսան իրանց համար: ⁴⁾ Հօսրը: ⁵⁾ Երմատս կայրի: ⁶⁾ Անց. տնկատարի յոգն. 3-րդ գէմքը — էին:

Եփօր Բաղդատայ խալիֆէն լսեց թէ էդ մարդիկը իրեք ամիս զնում են լայլալ, Ծովասար, ասաւ, Քաղաքն անտէր ա մնում, գնամ առ ու եսիր ¹⁾ անեմ պերեմ):

Ին ժամանակը, որ Բաղդատայ ղօշունը ժողովեց պերաւ Սասունայ չորս բոլորն առաւ ու կայնաւ՝ մարդ ճամբեց քեռի-Թորոսին, թէ «Եա ²⁾ իմ ղանիմը ³⁾ տուր, որ կայ ինձ խետ կռուի, եա էլ չէ՝ քաղաքդ առ ու եսիր կանեմ կը տանեմ):

Քեռի Թորոսն ասաւ. «Ղանիմ չը կայ, որ տամ ինքը զիգայ իրա Աստուածը, ինչ կարայ թօ անի»:

Լցուաւ ղօշունը Սասնայ մէջ: Ինչքան էդ ու որդ կար՝ լամեն բան առ ու եսիր արաւ կնաց:

Էդ քշեր օովասարին Իշխսնն էրազ տեսաւ: Էրազի միչին տեսաւ, որ աշխարհ լուս էր ու արե էր, Սասուն՝ մութն ու խաւար:

Ձէն տուեց Աբլազին, վեր խանեց, թէ. «Վեր, ես մի զարձանալու էրազ եմ տեսեր»: Էրազը պատմեց ախպօրը, թէ, «Ես տեսայ, աշխարհ լուս էր, արե, Սասուն՝ մութն էր, խաւար»:

Ասաւ. «Աղպէր, ես էլ եմ էդ էրազը տեսէ»:

Ասաւ. «Մեր ազգին տուովի ա, մեր ձիանքն իմաստուն ին, որ մեր ապըր նեղութեան մէջ ըլնի՝ ձիանքն իրանք իրանց մըսըրքի տակը կը քանդեն. վեկաց տես»:

Իշխսնն էլաւ տեսաւ, որ իրանց ձիանքը ամէնքը մի չոքի չափ քանդել են մըսըրներու տակը:

Ղուաւտը որ լուսը պացուաւ՝ ձիանքը հեծան, էկան հասան Սասուն: Որ էկա՝ հասան Սասուն, տեսան որ քաղաքին մարդ չը կայ, բիրազի առ ու եսիր արած տարած են: Դէս ման էկան, դէն ման էկան, տեսան, որ մէկ ֆորից մին նըւոց ա գալիս մարդու: Ձին քշեցին ղնացին ֆորի վրէն կայնան, տեսան, որ մի պառաւ օղլուշաղ ⁴⁾ ա, ղօշունի ձիանքի հետ էկել ընկէ էդ ֆորը: Ֆորից դուս պերեցին պառաւին. հարցւին, թէ. «Էս քաղաքի մարդը ո՛ր ա, պանաւ»:

Պառաւը պատասխանեց, թէ. «Ոչ, Իշխսնն ըլնի, ոչ Աբլազը, ոչ էլ իրանց թաքաւորութունը. կնացին էն կռապաշտի էն լիբբ ախիկը պերեցին, Բաղդատայ խալիֆի նշանածը, իրանք էլ քաղաքին չը մնացին. Բաղդատայ խալիֆէն իմացաւ որ իրանք քաղաքին չեն՝ էկաւ էն մէկ օղլուշաղի հըմար քաղաքը առ ու եսիր արաւ կնաց»:

Ասաւ. «Պառաւ, ո՞ր կողմովը տարաւ»:

¹⁾ Մեար և գերութիւն: ²⁾ Կամ... կամ: ³⁾ Հակառակորդ մարդիկ: ⁴⁾ Կինարմատ:

Թէ՛ «էս կողմովը տարաւ»:

Ղօշուկի իզը ¹⁾ առան ու կնացին: Կնացին, մէկ օր, էրկու օր ճանապարհ կնացին, տեսան որ մէկ տիւզգեահ տեղ ²⁾ Բաղդատայ խալիֆէն ղօշուկը չադր ա տուեր. ուտում են, խմում են, քէֆ են անում իրանց հրմար, հալայ չեն հասել Բաղդատ:

Էդ մարդիկն էլ մօտեցան ղօշուկին, իջան ձիանքուց, ձիանքոցը բըխովեցին, իրանց հրմար դինջըցան, հւց կերան, մինչև արևը մտաւ: Նփօ որ արևը մտաւ, էկաւ գիշերը, Սբլաղն ասաւ. «Ի՛շխան, դու մի ձիանքուն մուղաթ արա, էս էթամ մի ղօշուկի մէջը պըտըտուիմ գամ»:

Իր նետ ու անեղը, գիւրզը վէ կալաւ կնաց ղօշուկի մէջ սկսեց պըտըտուիլ: Տեսաւ, որ ղօշուկի մարդ, մէկը ձի ա քորըմ, մէկը քներ ա, մէկը հաց ա ուտում, մէկը ուրախութուն ա անըմ. ըտուր էլ չեն ճանաչում, ղօշուկն ա: Ման-կալով կնաց հասաւ Բաղդատայ խալիֆի չադրին: Իշկեց, տեսաւ որ Բաղդատայ խալիֆէն ու իր կնիկը սադրինջ ³⁾ են խաղում:

Նո դարձաւ էկաւ Իշխանի կուշտը: Միասին էրկու ախպէր իրանց ձիանքի կշտին քնեցին, ղօշուկից զրադ: Լուսը որ բացուաւ՝ ասաւ թէ. «Ի՛շխան, դու գնա ղօշուկի ցածի եանը, էս կնամ վերի եանը, սկսենք ղօշուկը ջարդել»:

Նփօր կնացին ղօշուկի ամէնքը մ: Եանը կայնան, սկսեցին, ինչպէս որ իրանց նախնեաց մէջի սովորութուն էր, — Իշխանը աղօթք արաւ կանչեց. «Օրհնեալ բարերար, կամքն օրհնեալ, էն Սրարողին, կանչենք սարերու սրբեր, ձորերու կոյս Մայր Աստուածածին, դու ըլիս օգնական — պահապան այս Իշխանին»: Սբլաղն էլ ղօշուկի էն հանին կանչեց, աղօթք արաւ. «Օրհնեալ բարերար, կամքն օրհնեալ՝ էն Սրարողին, կանչենք, սարերու սրբեր, ձորերու կոյս Մայր — Աստուածածին. դու օգնական պահապան ըլես էս Բլաղին»:

Սկսեցին ղօշուկը ջարդել: Թէ իրանք ամէնքը մի չիցուն ջան թրով սրով են սըպանում՝ ձիանքն է իրանց բերնով, ոտներովը հաւուր ջան են սըպանում: Վերջը էն ղօշուկը էնպէս ջարդեցին, որ Բաղդատայ խալիֆէն մէ չորս ձիաւորով անջախ փախաւ պըծաւ:

Նոով էդ երկու աղպէր, եփօր ջարդեցին ղօշուկը պըծան, էկան իրար սլատահան: Յաջքըները արուն լցուած. քանի որ էնքան մարդ ջարդեր են, ձիանքն էլ արունի միջին կորեր են, — իրար չը ճանանցեցին: Իշխանը ձին քշեց Սբլաղի վրէն, ասաց. «Քո մէրը, քո կնիկը...»

¹⁾ Հետք: ²⁾ Դաշտ: ³⁾ Զախմատ. ուրիշ վարիանտներում այս խաղը այլ տեսակ խաղ է:

մագեար ինչքան ուժով մարդ ես դու, որ չես սրպանուէ ես չես փախչի»:

Ասաւ. «Քեզնից փախնող տղայ չը կայ ըստեղ. ձեռնէդ ինչ կալում ա՛րա», մէկ գիւրդ իշխանն Աբլաղին տուեց. որ տուեց՝ Աբլաղն հէնց իմացաւ սարն էկաւ իր վրէն: Ասաւ. «Էս կայ չ'կայ, մեր ջընսիցն ա. ազնանց ¹⁾ ջնսիցն ա (զրա հըմար են ասում ընդոնց ջընսին - «Սասունայ ծներ»):

Աբլաղն ասում ա. «Սրէն ²⁾ իմն ա»:

«Քեզնից փախնող տղայ չը կայ, ասում ա, արի»:

Աբլաղը բարկացաւ, ձիուն մէ գանգու տուեց, ձինն ու չինքը թափով կնաց գիւրդով տուեց իշխանին: Իշխանն ալբըհալը ³⁾ ձիուցն ընկաւ: Յիշաւ որ վիզը կտրէր: Ասաւ. «Աստուած, դու իմ կլօխը կտրեցիր, բա Աբլաղի՛ կլօխը ոնց պըտի կտրես. հըմի Աբլաղը կը գայ»:

«Դու ինչ մարդ ես, ասում ա, որ Աբլաղին ճանաչում ես»:

«Ես նրա փոքր եխպարն եմ»:

Աբլաղը տեսնում ճանաչում ա, որ իրա աղպէրն ա:

«Ցունդ քանդուի, Աբլաղն ասում ա իշխանին, էն գիւրզը որ դու տուեցիր ինձ՝ չիմացայ որ մեր ազգիցն իր, էնքան ա, որ արունը աչքերս լցուեր էր, քէ չը ճանաչեցի»:

Վեր ա ունում ախպօրը, հեծնում են ձիանքը, իրանց եսիրն էլ ետ են դարձնում իրանց գեղը Սասուն, էդ եսիրի հետ էլ պերում ա Աբլաղը իրա կնկանը: Գալում են գեղը: Ե՛ք առ ժամանակ արանքից յընցնում ա: Աբլաղն ընկնում մեռնում ա: Աբլաղը որ ընկնում մեռնում ա՝ ըզրա կնիկը էրեխով ա ըլնում: Էս անգամը, որ Աբլաղը մեռնում ա, իշխանը իր ձինը հեծնում ա, ասում ա Քեռի-Թորոսին. «Դու գինաս քաղաքը, ես էթում իմ ճգնութուն անելու սարը, անտառները: Իրը մի փոքրաւոր ծառայ վերցնում ա հետը, ձինը հեծնում ա ու էթում, էթում սարը ճգնութուն անելու:

Գ.

Փ Ը Ռ Ն Ի Կ—Ո Ր Բ Ի Կ

Էդ օդուլշաղը, Աբլաղի կնիկը, ժամանակին ազատում ա ու մէկ տղայ ա պերում: Քըհանէն պերում են կնքում են էդ տղին: Տէրաէրը հարցնում ա, թէ. «Քեռի-Թորոս, տղի անունն ինչ դնենք»:

¹⁾ Ազնանց ցեղից: Ազնանց ցեղից, նոյնն է թէ գլխացազն: Պատմողը բացատրեց, թէ աշդպէս էր կոչւում այդ ցեղը նրա համար, որ իւր սերունդները պարթև, հսկայ, հին, միւսնոյն ժամանակ աստուածային ծագումն ունեցող, և թէ—թիւրքերէն ազնաւոր նշ. է դև, հոգի առնող հրեշտակ, որից և ազնանց: ²⁾ Հերթ: ³⁾ Իսկոյն:

«Քանի որ հէթըմ ա, հէր չունի, ախպէր չունի, հրօխպէր չունի ըստեղ՝ շատ դառնութիւնով պըտի անցնի ըտուր ժամանակը. հենց անունը դնենք Դառնիկ—Ուրբիկ:

Որ կնքում են պրծնում են, Քեռի-Թորոսը մօրից էրեխէն ճըղսում ¹⁾ ա, չունքի էդ կնկայ միտքը ծուռն էր, Բաղդատայ խալէֆին էր միտքը: Քեռի-Թորոսը վախում էր, որ տղին վնասէր էդ կնիկը, չունքի, որ մենծանայ՝ էլ ետ պըտի էթայ Բաղդատայ խալէֆի խնտ կռիւ անի, ազնանց ջընսիցն էր, ուժով պըտի ուէր:

Էն րուպէին Քեռի-Թորոսը մարդ ա զրկում գիւղի մէջը, թէ տեսէք ղն օղլուշաղն ա թագայ ազատուէ էրեխայ պերէ, նրա մարդին զ'անչէք կայ:

Եթըմ են տեսնում, որ մի քեասիւք մարդի կնիկը ազատուեր ա, էրեխէն էլ մեռեր ա: Ղ'անչում պերում են էդ մարդին Քեռի-Թորոսի կուշար: «Էս տղէն, ասում ա, տար թօ քո կնիկը պահէ. քեասիւք մարդ ես, քեզի հաց կը տամ, փող կը տամ, լիովի քո վարձը կը տամ: Թէ էրեխին մի պան պատահի՝ քեզի տարաղաջից ²⁾ կախ կ'տամ»:

Էդ մարդը վեր ա ունում էրեխին տանում ա տալում իրա օղուշաղին: Պաշպանում է օղլուշաղը էդ տղին չում մի հինգ տարի: Հինգ տարին որ թըմում է՝ բերում սաղ-սալամաթ տալում ա էրեխին Քեռի-Թորոսին: Քեռի-Թորոսը տղին սկսում ա պաշպանել:

Տղէն ըլում ա տաս, տասներհինգ տարեկան:

Ռփօր որ տաս, տասներհինգ տարեկան ա ըլլում տղէն՝ էլ ետ Բաղդատայ խալիֆէն լսում ա, որ Աբլաղը մեռեր ա, Իշխանն է զընացէ սարերը ճգնութուն անելու: «Քաղաքին մարդ չը կայ, ասում ա, կնսանք առ ու եսիր անենք առնենք ու կանք»: Թուղթ ա զրում իր խողի մըչին, ինչքան որ ռեաթ ³⁾ ունի իրա թրի տըկին, հրամայում ա, թէ անունը ինչքան որցեղէն կայ փէտ պոնող, պէտք ա կայ»: Էնքան զօշուն ա ժողովում, էնքան, որ աստղին հէսաք կըլլի, զօշունին հէսաք չիլի: Ղօշունը վեր ա ունում ու գալում Սասունայ չարս կողմը առնում նստում: Քեռի-Թորոսին ջուղաք ա ճամփում, թէ «Մարդ ունիս՝ ուղարկէ կռիւ անենք, թէ չէ՝ քաղաքը առ ու եսիր պըտի անեմ՝ առնեմ էթամ»:

Քեռի-Թորոսը ջուղաք ա անում, թէ «Աբլաղը մեռեր ա, Իշխանն է գնացէ սարերը ճգնութուն անելու. մէ տասներհինգ օր ժամանակ տայ ընձի, իմ հարսի ձեռը ոտը տեսնեմ ⁴⁾ ու տամ առնի էթայ»:

¹⁾ Ջոկում, անջատում է: ²⁾ Ասխաղան: ³⁾ Ժողովուրդ, հպատակ:

⁴⁾ Պատրաստութիւն տեսնեմ հարսի համար:

էդ բանին ճաղատալ խալիֆէն շատ ուրախութեամբ ընդունում ա:

Սասունայ չորս բոլոր բաղան ¹⁾ ա ըլլում, չորս հատ էլ զարգէա՜ն ²⁾ ա ըլլում: Քեռի-Թորոսը դեարգէահները խողիլ տուեց, որ քաղաքի մէջը մարդ չը մննի զօշուկի միջից, փեղաւանգութիւն ³⁾ անի: Խողեց դարգէահները:

Դառնիկ—Որբիկը էլաւ, տեսաւ որ քաղաքի մարդիկը թօփուն-թօփուն էլած ⁴⁾ զրսահ ⁵⁾ ին անում: Ո՛ր թօփունի մօտը կնաց՝ էն թօփունը քանդուաւ, չը կայնան որ էդ տղէն բան հասկընէր, ընդուր հըմար, որ չին զըմիշ անում ⁶⁾, չունքի ազնանց ջընս էր, թասիբով էր կ'էրթար կռիւ կ'էնէր, կամաւոր չէր տալ, որ իրա մէրը տանին. ասում են՝ տանք էս օղուշաղը թօ տանի, մեզնից ռազ ըլի:

Գնաց տեսաւ, որ էրկու էրեխայ ճան են խաղում: Գնաց ըզոնց ճաներուցը փախցրեց: Էն էրեխեքու մէկը աղաչեց ըզուր, թէ իմ ճանը տուր: Մէ սիլլաց տուեց էդ ըրեխին, էրեխի վիզը ծռուաւ: Սաւ. «Որ էդքան ուժ ունիս՝ դուշմանն էկէ քաղաքի չորս կողմն առեր ա, մօրդ հըմա ուզում ա քաղաքը առ ու եսիր անի»:

Գնաց Քեռի-Թորոսի կուշտը: Քեռի-Թորոսին ասաւ. «Քեռի-Թորոս, էսպէս առարկայ կայ, դու ընձի չէս ասըմ»:

Սաւ. «Ո՛րդի, սուտ ա, սուտ ա, մի հաւատայ»:

«Ի՛նչ, աստղին, խողին, քարին հէսաք կայ, զօշուկին հէսաք չ'կայ»:

«Ո՛րդի, ասում ա, արի էդ դանջըը տանք թօ առնի էթայ, մեր եախից ձեռ քաշի»:

Սսում ա. «Հնար չը կայ, քեռի, քանի որ ես սաղ եմ՝ իմ մէրը չեմ տալ տանի: Եփօր ընձի սըպանեն՝ նոր թօ իմ մէրը տանեն»:

Ինչ իլլաջ ու ճար անում ա Քեռի-Թորոսը, տեսնում ա որ ճար չը կայ՝ «Ո՛րդի, ասում ա, դու գիտաս, կռիւ անում ես արա»:

Սսում ա. «Բա իմ հէրը որ մեռաւ, բա գիւրգ, նետ, անեղ, ձինը, թուրը ուր ա իմ հօր սարքը»:

«Քո հօր սարքը, ասում ա, որդի, էն, ինչ որ թուրն ա, դիւրզն ա, նետ ու անեղն ա, քօղն ⁷⁾ ա, բէանէավարին ⁸⁾ ա, էդ սարքը բոլորը մէրդ յօրէ մի օթաղի մէջ, դուռը փակէ, պալնին էլ իրա կշտին: Էն ինչ որ ձինն ա, գոմի մըջին ա. ընդուր եմը ⁹⁾ ջուրը երթըկից են տալում, մարդ չի կարում մօտ էթալ: (Սաւ. դնա մօրիցդ ուզէ. թէ կը տայ՝ դուն էլ գնա կռիւ արա»:

¹⁾ Պարխալ: ²⁾ Դարպաս: ³⁾ Առևանգութիւն, պռնկութիւն: ⁴⁾ Խուճը-խուճը ժողովուած: ⁵⁾ Խորհուրդ: ⁶⁾ Խղճալ: ⁷⁾ Թագ: ⁸⁾ Ծիրանին: ⁹⁾ Կերը:

Տղեն ուզեց էթալ, «Ո՛րդի, ասաւ, ըղենցութենով քո մէրը քեզի գատ չի տայ, քանի որ էն լսէ որ Բաղդատի խալիֆէն էկեր ա, հըմի էն ուրախցեր ա: Կ'էթաս, ասաւ, մօրդ կասես, շո՛ւ հօր սարքը տու. դուշմանն էկէ դուռն առէ. էթամ կռիւ անեմ, դուշմանի ջուղաբը տամ»: Ինի, ասաւ, քեզի կանիձէ, սարքն է չի տայ: Էփօր որ կանիձէ, սարքն էլ չ'տայ՝ դու կասես. Մ'էրիկ, չունքի ըտենց ա, թաւէն վէ կալ կնա գետի ափից մի թաւաջ աւազ պէ, եղը քանդէ լից թաւէն, դիր կրակի վըրէն, թօ աւազը եղի մըջին կարմրի ես պառկեմ, դու լից իմ պերանը, թող իմ ջիգեարս խաշուի. մեռնեմ, որ չ'տեսնիմ որ դուշմանը քէ տանըմ ա, նոր քէ առնեն տանեն»: Ինի, ասաւ, որ պերեց աւազը կարմրցից եղով, կպերէ որ թաւով լըցնէ քո պերանը, դու ասա, թէ «Մ'էրիկ, թաւով լցնես՝ կը թափի վրէս, չի թափի պերանս. ձեռովդ վեր կալ աւազի տըկից ու լից պ'րանս, որ շուտ մեռնիմ»: Եփօր որ մէրդ ձեռը կ'տայ աւազի մէջի, որ շուտ վերնի, որ իր ձեռն էլ չ'էրեցի, լցնայ պերանդ որ դու շուտ մեռնիս, դու ընդուր ձեռը պինդ պունէ: Ին որ կասայ «Շաման, ձեռս էրեցաւ», դու ասա «պայնիքները տուր, որ ձեռդ թողում»:

Քեռի-Թորոսն էդ չուսումը տուեց տղին, ու տղէն էլ կնաց դըբայ մէրը: Որ կնաց մօր կուշտը, «Մ'էրիկ, ասաւ, շուտ արա եկ իմ հօր սարքը տուր որ դուշմանը էկեր ա դուռն առեր ա»:

«Հա հա հա, ասաւ. ինքն է չը մեռնի, իրա անուռն է. հալա չի գօրացէ՝ չորանում ա»:

«Դէհ, ասում ա, մէրիկ, չունքի դաչիլ ¹⁾ չես, գնա թաւէն վեր կալ գետի զլաղից աւազ լից առ արի, եղն էլ քանդի դիր կրակի վըրէն, լաւ եռցրու, աւազով լցրու իմ պերանը որ ես մեռնեմ, քեզի տանեն՝ իմ աչքը չը տեսնի»:

«Ըտենց ասա, հա, որդի գօրանաս դու»: Վեր ա ունում թաւէն ու էթում գետի զրաղից աւազը լցնում պերում ա, եղն է քանդում լըցնում վրէն ու դնում օջաղի վրէն, կրակը վառում ու կարմրցնում ա: Բերում, որ թաւէն շոճէ տղի պերանը՝ «Վա՛յ, ասաւ, ըղենց չ'է. լաւ, մէրիկ. ըղենց չի լցուի պերանս»:

«Բա ի՞նչ անեմ»:

«Ձեռովդ վեր կալ. այբըհայը լից պերանս»:

Թաւէն դնում գետինը, ձեռը տալում ա աւազի մէջը, որ լըցնայ տղի պերանը, ջըհաննամը թէ ձեռս կ'էրեցի, չէ էս կը մեռնի, ես կէթամ Բաղդատայ խալիֆին կառնեմ:

Դառնիկ—Որքիկը մօր ձեռը աւազի մըջին պունում ա:

¹⁾ Համաձայն:

«Աման, ասում ա. իմ ձեռն էրեցաւ Ասծու սիրուն»:

«Զէ, ասում ա, քանի որ իմ հօր սարքի տեղը չես ասէ ու բալ-նիքները չես տըւէ՝ ես ձեռը չեմ թողայ»:

Հանում ա պալնիքները տալում ա տղին:

Էթում ա սարքի դուռը բանում ա: Ձեռը քցում ա, գիւրզը չի կարում գետնից վեր ունի. նետ ու անելը նմանապէստ:

Էթում Քեռի-Թորոսի կուշտը, ասում ա. «պալնիքները առեր եմ, հէսա դուռն է բացեր եմ, մէ վեց — օխտ մարդ ճամբէ, ասում ա, թող էթան ինչքան սարք կա՛ց բոլորը պերեն ըստեղ»:

Վեց — օխտը մարդ Քեռի-Թորոսը ճամբում ա Լթան սարքը պերելու. Սարքը պերում են քցում Քեռի-Թորոսի դէմ: Պերում ա քօղը տղէն դնում ա կօխը, լջնում ա աչքերը: Բէանէավարին հագնում է՝ գետինը քաշ՝ էթում է թուրը ղընից ¹⁾ չի կարում քաշի: Վերջապէս ամենասարքը տղին չէ չարմարում, քանի որ տղէն ջահիլ էր:

Քեռի-Թորոսն ասում ա. «Պերէք, ասում ա, տղին ճամբենք՝ վանահայրի կուշտը, որ բնակում է Բանձրիկ Մարաթիկ Աստուածաճին»:

Քեռի-Թորոսը վերնում տղին տանում վանահայրի կուշտը. ընկնում վանահայրի ոտը. «Օխտ օր, ասում ա, մեզի ժամանակ է մնացէ, որ Բաղդատաց կռապաշտի թագաւորը մեր քաղաքը առ ու եսիր անէ տանէ. էս օխտը օրը, ասում ա, որ քշեր ու ցերիկ աղօթք-պատարագ անես, որ տղէն Աստըծու շնորհով լցուի Լթայ դուշմանի ջուղաքը տայ»:

Սկսում է վանահայրը յացով արտասուով եօթն օր պատարագ անել, Աստուած աղաչել, Աստուած փառաբանել, որ տղէն սուրբ շնորհով լցուի: Եփօր օխտը օրը թըմըմալ՝ Քեռի-Թորոսն Լկաւ վանահայրից շնորհակալ էլաւ, տղին վեր կալաւ ու տուրաւ:

Գնաց քօղը դրեց, կայնեց ճակիլի օրթըլղին, բէանէավարին հագաւ, հալա մի թիզ կարճ էկաւ: Ջըզմէքը ²⁾ հագաւ, անջախ որ ոտները մտաւ. գիւրզը մէ ձեռով պանցրեց հասնելու գիւմին, ինչպէս մի չըբուղ ³⁾, թուրը նմանապէս ղընից քաշեց, նետ ու անեղը, վերջապէստ հօր սարքերը տղին հալա պակաս էր մնում, չէր աւելանում:

Գնաց տղէն ձիու դուռը պացաւ: Ձինը խրխնջաց ու էկաւ տղի վրէէն: Տղէն «Օրհնեալ բարերարն» ասաւ ու ձիու գլխին մի իւմբրուխ տուեց: Ձիու քէֆը գլխուցը թափաւ: Ձինը տղի գառքը ⁴⁾ ճանանչեց: Ձինը դուս քաշեց. գեամը տուեց դրեց կօխը, թամքը վրէն, դուլան դուլխունը ⁵⁾ քաշեց, ձինը պերեց հօրը սարքի կուշտը: Նո-

¹⁾ Պատեանից: ²⁾ Կօշիկ: ³⁾ Ձեռնափայտ: ⁴⁾ Ոչժ, գօրութիւն

(⁵⁾ Ձիու փորքաշը:

րից քօյը դրեց կոխը, բէանէավարին հագաւ, ջրգմէքը քաշեց ոնները, թուրը կապեց վրէն, նետ ու անեղը գիւղը, ու հեծաւ իր ձին: Քեռի-Թորոսն ասաւ. «Գնացէք տարգեահի մէ զանաղը ¹⁾ պաց արէք, թող դուս կաչ, էլ ետ խօղէք: Չահիլ տղայ ա, հըմի կը սը պանին, ըտո՛ց ջընսից էդ մինն ա մնացէ, կ'վերջանայ, մեր ետխէն է կը պրծնի:

Գնացին ըդոնք, որ տարգեահը բանան:

Ձին ութ—ին—տաս տարի կանաւկ, յոռ ²⁾ ձի. տղէն մէ զան. գու խփեց ձիուն, ձինը հաւալամիշ ըլաւ ³⁾: Ինքը գիւղը տուեց բէադանը մէ եանը իջըցրեց ընկաւ զօշունի մէջ, գնաց զօշունի մէկ էաթակին ⁴⁾ կայնաւ ու սկսեց. «Օրհնեալ Բարերար, կամքն օրհնեալ էն Արարողին, զանչենք ստերու սրբեր, ձորերու կոչս Մաչր Աստուածածին, Դու օգնական պահապան ըլես այս Դառնիկ—Որբիկին»: Ղանչեց իջա Աստուածն ու ընկաւ զօշունի մէջ: Սկսեց էդ զօշունը ջարդիլ: Ինչքան որ յինքը ջարդում էր՝ զօշունը հաստաւում էր, շատանում էր: Դէ, ինքը ջահիլ տղայ, կռիւ չէ տեսէ, անփորձուիլ մարդ: Օրը տարաժամեց, իրիկուան մթանը ձինը քշեց ու էկաւ բէադանի տակին կայնաւ. «Քեռի-Թորոս, ասաւ, մինդ եկէք ըստեղ կայնէք, ես իշկեմ ձեզի, որ իմ սիրտն է ուրախանայ, ես կըռուիմ, դուշմանի ջուղաբը տամ»:

«Ո՛րդի, ասաւ, թարգը արա էդ բանից, թօ էս զանջըղը առնի էթայ»:

«Ձիլլի, Քեռի-Թորոս, ասաւ, քանի որ ես սաղ եմ, չեմ թողնի դուշմանն էս քաղաքը մննի: Ասաւ. բա մեր ցեղից սկի հօրօխպէր, ախպէր չկայ, որ կայ ընծի օգնութուն անի»:

Ասաւ. «Ո՛րդի, քեզ մէկ հօրօխպէր ունիս, Իշխան անունաւոր. կնացէ Ծովասար ճգնութուն ա անըմ էս քառասուն տարի»:

Տղէն ասաւ. «Ամբէլի հրն ա»:

Թէ. «Էդ է, էն էրևող սարն ա, քշէ գնա»:

Չուքի քշեր էր, քշեքը կռիւ չեն անի, պըտի հանգստանաւ առատօտը ըլլեն նոր կռիւ անեն, տղէն ձինը քշեց դըբայ հօրօխպէրը ու կնաց:

Ելի Իշխանն էրազին տեսաւ, որ յաշխարք լուս ու արեւ էր, Սասունն՝ մութն ու խաւար: Նէօքարին ⁵⁾ ասաւ, «Տղայ, զնա տես ձինն իր մըսըրքի տակը քանդում ա»:

Տղէն կնաց տեսաւ, որ ձինը էնպէստ ա մըսըրքի տակը քանդում, որ նալներուց ⁶⁾ կրակ ա ըլնում: «Այ հայ, ասաւ, Արլաղը մե-

¹⁾ Փեղկ: ²⁾ Գիծ: ³⁾ Կատաղեց, զայրացաւ: ⁴⁾ Կողմը: ⁵⁾ Ծառայ: ⁶⁾ Պայտ:

ուաւ, ես է էկեր եմ ըստեղ, էն քաֆրն էկեր ա էլի առ ու եսիր անի տանի: Տղէն, ասաւ, մէ վեր իշկի դուռը, գալող չը կնչ»:

Տղէն իշկեց, տեսաւ, որ հեռուից մէ ձիաւոր դալում ա. էկաւ ասաւ, թէ. «Վալլահ, հեռուանց մէ ձիաւոր դալում ա»:

Ասաւ. «Արի ընկի իմ թւերու տակ, ընձի հանէ դուս», (ճերացեր էր, ոչո՛րից ընկեր էր)

Զըմ ըտոնց ըլլելը տղէն էկաւ զաղի ¹⁾ դուռ: Իշկեց Խշխանը, տեսաւ, որ էսի իրա ախպոր ձինն է: Սկսեց լալով հարցմունք անել (ողբ ա անըմ). «Ձին Աբլաղին ա, դուն Աբլաղը չես: Քօլն Աբլաղին ա, դուն Աբլաղը չես. բէանէավարին Աբլաղինն ա, դու Աբլաղը չես: Թուրն Աբլաղինն ա, դուն Աբլաղը չես. գիւրզը Աբլաղինն ա, դուն Աբլաղը չես»:

Սկսում ա տղէն, թէ. «Ձինն Աբլաղինն ա, ես Աբլաղը չեմ քօղն Աբլաղինն ա, ես Աբլաղը չեմ. բէանէավարին Աբլաղինն ա, ես Աբլաղը չեմ, Թուրն Աբլաղինն ա, ես Աբլաղը չեմ, գիւրզն Աբլաղինն ա, ես Աբլաղը չեմ: Ես Աբլաղի Դառնիկ — Որբիկն եմ»:

Յիմանում ա. որ աղպօր տղէն ա: Լալով տղին ձիուց վեր ա պերում ու տանում զաղի մէջ: Ըտեղ տղին հարցմունք է անըմ, թէ. «Ընչի՞ հըմար ես էկէ»:

«Զօրօսպէր, դուշմանն էկէ դուռն առեր ա. էկեր եմ քեզի հաւար եմ անում, որ կաս ընձի օգնութիւն անես»:

«Ո՛րդի, ասում ա, ընձնից քեզի օգնութիւն չիլի, էս քառասուն տարի ա իմ ձեռքս սուր ու թուր չեմ առէ, Աստըծու խէտ էլ լնալէս պայծան իմ արէ, որ էլ ըստուց ետ էլ չառնեմ, քանի որ չեմ մահացէ»:

Տեսնում ա որ հօրօսպէրից օգնութիւն չը կայ: Զորբորը հանում են քնում էգ էրի մըջին:

Յառաւուռը որ քնից վէր են կէնում, ասում է. «Տղան, գնա բող ձին քաշէ. թող տղէն հեծնի էթաց. կարմիր ձին (տղի ձին) նիշացեր ա»:

Ըթըմ ա բող ձին թամբում, սարքում և քաշըմ դուս:

Տղէն ըլլում հօրօսպօր ձեռը համբուրում, հօրօսպէրն է օրհնում, տղէն է հեծնում ձին: «Գնա, որդի, Ոստուած քո խիտ ըլլի, ղօչաղ լի, դուշմանից մ' վախեցի, քանի որ սաղ ես կուլ կանես, մինչև իրիկուն սուր ու թուր կը պանցնես, ղօշունի մըջին չես մնաց, քնուկ տեղը ջանկարձ քեզի կը պանեն խաբեբայութենով. որ արեւ կը մննի՝ ձինդ կը քշես կըլես մի սարի գլխի, սաքինադ կանես ²⁾», օջաղ

¹⁾ Զաղաց նշանակում է այր, ճգնարան: ²⁾ Կը հանգստանաւ:

կրլես, չես քնի, չունքի ձիուդ իզը ¹⁾ կ'բռնեն կ'կան, քնած տեղդ քեզի նետ ու անեղով կտան»:

Տղէն ձինը քշեց ըտուց: Քիչ էրիցը հեռացաւ, ասաւ. «Իմ ձին լաւ էր, էս ղօլայի ²⁾ ա, սաքի թէ ինձ օգնութուն արաւ»: Բարկանալով ձիուն մէ զանգու տուեց: Ձինը էնպէստ հաւալամիշ էլաւ, որ իր մտքովն ասաւ տանեմ Սև ծովի, Սպիտակ ծովի արանքը քցեմ ³⁾: Տղէն տեսաւ, որ էս ձին հաւալամիշ էլաւ, պըտի տանի սարից ձորից զցէ սըպանէ: Ձրուն էրկու անկըջի արանքին մէ իւմրուղ տուեց ⁴⁾: Ձինն Աստըծու հրամանքով լէզու էլաւ ասաւ. «Տըղայ, գնա ղուրբան էղի էն իւմբրուղին. քէֆը գլխիցս թափաւ, թէ չէ՝ քեզի Սև ծովի, Սիպտակ ծովի արանքը կը քցի. թէ՛ քո ձիու նման օխտը ձի իմ դանաղը չիլի»:

Ասաւ. «Բօզ ձի, գլխիդ արեւիդ մեռնեմ. ես չիմացայ որ էդ հունարը քեզի ունիր. եթէ չիմանի՝ էն զանգուն քեզի չի տայ: Դէ քշա, ասա, Աստըծու հրամանքովն ա. թէ դու հարուր մարդ սըպանես, ես հազարը կը սըպանեմ բերնով, ոտներով»:

Տղէն քշեց կնաց ղօշունի աթագին ⁵⁾ կայնաւ: Սկսեց ըտեղ «Ռհնեալ բարեաւրն» ասիլ. «Օրհնեալ բարերար, կամքն օրհնեալ, էն Արարողին, ղանչենք-սարերու սրբեր, ձորերու կոյս Մայր-Աստուածածին, դու օգնական, պահպան ըլես էս Դառնիկ-Որբիկին»: Ընկաւ ղօշունի մէջ: Սկսեց ղօշունը ջարդիլ Զումի լրիկուն որն էր ինքը սրով թրով, գըրգով, նետով, անեղով ջարդում էր, էրկու էնքան էլ ձինն իր ոտներովն, իր պերնովը սըպանում էր: Արեւը որ մտաւ՝ տղէն քշեց իր ձինը կնաց մէկ սարի կլխի իջաւ: Ձինը թողեց արածալի, բէանէափարը քաշեց գլխին ու քնաւ. նեղացուկ, խամ տղայ:

Բաղդատայ խալիֆէն հրամայեց իր ղօշունի մարդիկին. «Այ գիտի, ասաւ, Լդ տղէն խամ տղայ է, էգի նեղացեր ա, հըմի որտեղ իջեր ա՝ պառկէ քներ ա: Ըտու ձիու իզը պռնէք կնացէք. ըտու ձիու ղոնաղները գութանի նման քանդած կըլի Ինչ մարդ. ասաւ, որ ընդու սպանէ, գլխիւր ինձ պերի, ասաւ, անունն իմը ըլի, երկիրն իրը ըլի»:

Իզը պռնին ու կնացին: Կնացին տեսան, որ տղ'ն բէանէափարին գլխին քաշէ քներ ա: Սկսին որ տղին նետ ու անեղով տան, չորս բոլորն առան: Տղէն նեղացուկ, ջարդուկ՝ քնի մէջ խաբար չեղաւ: Բօզ ձին Փրոռացնում ա չորս բոլոր, ամէն ղէանին ⁶⁾ մի հա-

1) Հետք: 2) Վատ: 3) Պատմողը բացատրեց, որ Ստամբուլի ծովն է, այդ հովի, որի ջրի մի կողմը սպիտակ է, միւս կողմը՝ սև: 4) Բռնունքով զարեծց: 5) Մէկ ծայրին: 6) Անգամ:

րուր ջան ջարդում, գալում տղի վրէն կայնում, որ նետ ու անեղով չը տան տղին:

Իշխանի նէօքարը կնաց տեսաւ, որ կարմիր ձինը մըսրքի տակին քանդում ա: Էկաւ ասաւ. «Խալֆայ. կարմիր ձինը էնպէստ ա մըսրքի տակին քանդում, հըմի յէրը մեր գլխին կիջացնի»:

Ասաւ. «Վայ, վայ, տղէն նեղութենի մըջի ա. եա իմ քներ ա, ինչ ա. ձինը թամբէ կնա դուս»:

Ձինը թամբեց քաշաւ:

Ասեց. «Ո՛րի, իմ ձեռից պունէ տար հեծըցրու ձին»:

Հեծաւ ձին, ղանչեց լրա Աստուածն, ընկաւ ճամբայ: Ձինը քշեց, տեսաւ, որ ճամբի մէջ մէ քարդու էրկար ծառ կայ: Ասաւ. «Մէ փորձեմ, ձինն էրկու գլօխ քշեմ, ձինը տաքացնեմ, գամ, ասաւ, էն թափի խետ էս ծառը խըտոտեմ քօքըխան անեմ, թէ կարացի՝ կէթամ տղի հաւարին. թէ չը կարացի՝ չեմ էթայ: Ձինը քշեց ու թափի խետ ծառը քօրըխան արաւ: Ծառը դրից ուսին ու ձինը քըշեց գնաց: Քնաց տեսաւ, որ ղօշունը իրար քամակի ըլլում են՝ ղըբայ սարը: Հարցրեց էդ ղօշունի մարդիկին, թէ. «Ո՛ւր էք ըսենց ըլլում էդ սարի»:

Թէ. «Քաղպատայ խալիֆի ղուշմանը փախել ա էս սարի գլօխը, ըլլենք բալքի սըպանենք» (ըղոնք էլ չեն ճանանչում, հէնց են իմանում ղօշունի մարդ ա). Ձինը քշեց կնաց հասաւ Դառնիկ Որբիկին: Տեսաւ որ տղէն քներ ա, բօզ ձինը արուն—քրտնքի մըջի ա, ղօշունն էկէ ժողուէ չորս բոլորը առեր ա, ձինը ֆըռռում է չորս բոլորից մի 300—400 սըպանում ա, գալում տղի վրէն կայնում. որ էլի դալումին՝ ձինն է եդ ջարդում ա ղօշումին, տղէն է քներ ա: Էդ ղօշունի մարդիկի մըջիցը ծառը պարզեց, տղին բրթեց, Տղէն օյանմիշ էլաւ ¹⁾ տեսաւ, որ ղօշունը չորս բոլորը առեր ա:

Տղէն էլաւ հեծաւ ձինը: Ձինը քշեց գարբով ղօշունի մըջից էլաւ ղրադ: Հօրօխպէրն էկաւ տղի կուշտ: Ասաւ. «Տըղայ, ասաւ, էս քառասուն տարի ա ես սուր թուր չեմ բանցրէ, էլ չեմ բանցնի, Աստուծն ըխտագրութիւն եմ արէ. ես էս ծառով կը ժողուեմ կը պերեմ, ղու թուրով կտրա, հնձի. ես կը ծորեմ, ղու ծոր քրփի: Վերչապէստ էդ ղօշունը էնպէստ ջարդեցին, որ խաբրպերը կտրեցին, Քաղպատայ խալիֆին էլ սաղ պունեցին. «Ո՛րդի, ասաւ. արի դու էս մարդի գլօխը կտրէ, վերջացրու, ըստուց քէ խաթայ կը կայ»:

«Չէ, ասաւ, կ'տանեմ իմ մօրը ղուլլուղ կանի, ցան կը պերէ, ջուր կը պերէ, մոխիր կը թափէ, — ղուլլուղ կանէ»:

Հօրօխպօրը մնաս—պարով արաւ ու կնաց իր ճգնութենին, յէրի մէջը:

¹⁾ Զարթնեց.

Տղէն առաւ էկաւ Բաղդատայ խալըֆին:

Քեռի-Թորոսն էկաւ, ուրախացաւ, փաթթաւ տղի վիզը, էրեսները պաչեց, թէ. «Ո՛րդի, արի դու ըտու կլօխն է կտրէ»:

«Ձէ, ասաւ, ես պերեր եմ որ տանեմ իմ մօրը զոլլուդ անէ»:

Ասաւ. «Ո՛րդի, ըզուց քէ վնաս կըգայ»:

«Էս ի՞նչ ա, որ ըստուց վնաս ըլի»:

«Դէ, դու գինաս, ո՛րդի. քո մեղքը քո վիզն ըլի»:

Տարաւ Բաղդատայ խալըֆին զրեց մօր կուշտը:

Մնաց մէկ ժամանակ: Բաղդատայ խալըֆէն ինչպէս մարդ ու կնիկ ըլէին. (տղէն չէր հասկանում): Համա ինչ վախտ տղէն իրանց տունը գնալու էր ըլում՝ Քեռի-Թորոսը ետնից պահապան էր դնում, որ չը սըպանեն: Տեսաւ, որ մէրը տըկտըկում է, նիւթը կախ է¹⁾:

Թէ. «Մէրիկ, ընչի ես ըտէնց տխուր»:

Դսաւ. « Ի՞նչ անեմ, որդի, ասաւ. քանի ըղորմածիկ հէրդ սաղ էր՝ սաղրանջ ինք խալում, ուրախանում ինք. հըմի սաղրանջ խալող չը կայ. ընկեր ա միտս, ընդուր հըմար քէֆս խարաբ ա:

Ասաւ. «Մէրիկ, ես էլ սաղրանջ կը խաղանք, արի խաղանք»:

Սկսին սաղրանջ խաղալ: Հա տղէն մօրը տարաւ. «Վա՛յ, Դառնիկ-Որբիկ, ասաւ, դու ընձի տանըմ ես, իմ քէֆս դհա ա խարար ընում. ես քեզի տանեմ, որ ծիծաղամ»:

Թող թողեց իրան, մէրը տարաւ: Ասաւ. «Դէ ծըծաղամ»:

Ասում ա. «Ի՞նչ ծըծաղամ. պէ ոտը ձեռդ կապեմ, որվրէդ ծեծաղամ»:

Ասաւ. «Հըէն ա ճոպանը²⁾, պէ կապի»:

Ասաւ. «Ճոպանը քեզի կը դիմանայ»:

«Պեր գուլթանի պընատով³⁾ կապէ սանից, ես կ'ախտուեմ, վըրէս ծըծաղայ»:

Էն պահապաններն էլ թագուն թամաշայ են անում, տեսնին տղի կլխին ինչ օջին կը խաղան:

Պերին տղին պընատով լաւ փաթթին սընից: Որ փաթթեցին պրծան՝ ասաւ. «Բաղդատայ խալըֆաց, դէ արի թուրը քաշի տղի կլօխը կտրէ»:

Որ ըտէնց ասաւ՝ տղէն թափ տըւաւ իրեն, պընատէն կտրաւ ու տղէն յարձըկուաւ:

«Սա, մէրիկ, մէագետար դու ընձի սպանելու իր պերէ»:

«Ձէ, որդի, իս զաստու դէնց արի. քու ուժն ի փորձում: Բա Դառնիկ-Որբիկ, դու ընչով կ'ախտուես»:

«Պերէք իմ նետ ու անեղի լարը իմ ձեռիս բըթները ետեանց կապէք, ես կ'ախտուեմ»:

1) Դէմքը կախ է, ունքերը ժողոված: 2) Հաստ պարանոց: 3) Զղթուց:

Պերին Բաղդատայ խալիֆի հետ պինդ կապեցին տղի բրթները քամակից:

Ասաւ. «Դէ՛, Բաղդատայ խալիֆայ, թուրը քաշի, սրպանի»:

Տղէն փորձեց, չկարցաւ ո՛ր լարը կտրէր: Էն ժամանակ Բաղդատայ խալիֆէն պերում էր, տղէն ճըչում էր, բանձրանում, էլ թուրը չէր դիպնում տղիին, տղիէն փախնում էր:

Էդ պահապանները հաւարը քցին Քեռի-Թորոսին, թէ. «Նրի, որ տղին կը սըսանեն հըմի»:

Էկան հաւան, տղին ըղոնց ձեռնից առան. սուան տղի բրթները չարձրեցին: Ասաւ. «Ո՛րպի էն օրը որ ես քէ ասումի թէ ըտուր կոխ կտրէ, ըտուց քեզ փորձանք կը դնէ»: Տղի բրթները որ չարձրեց՝ տղէն թուրը քաշեց Բաղդատայ խալիֆի դոխը կտրեց: Ջամգալը տարաւ ջուկ տեղ ֆորեց, միւշն դոխը չկրանց շլմի տըղին ֆորեց:

Մնաց մէ ութ - ին—տաս օր արանին ընցաւ. Քեռի-Թորոսն էթում էր ժամ. տեսաւ որ մէ լացի ձէն ա կալում: Կնաց տեսաւ օթըխի փանջարից իշկեց, որ Դառնիկ-Որբիկի մէրը Բաղդատայ խալիֆի կոխը հաներ ա, մօրուքը խինաց ա դրէ, չ'աչքերը դիզ ա դրէ, օրնաւոր կարդարեր ա ու դրէ փէշը, նստէ գովասանք ա անըմ.— «Էն սուրը որ քաշին քեզի՝ քաշէին Դառնիկ Որբիկին, էն թուրը, որ քէ տուեցին՝ տին Դառնիկ-Որբիկին, էն գերեզմանն ինչ քէ կապէցին, կապէին Դառնիկ-Որբիկին»: Քեռի-Թորոսը աչգ պսները լսելով էլ ժամ չը կնաց՝ ետ դարձաւ գնաց Դառնիկ-Որբիկին ասաւ. «Դառնիկ-Որբիկ, արի մի տես մէրդ ինչ լաւ գովասանք ա անըմ: Դառնիկ-Որբիկն ու Քեռի-Թորոսն էկան իրար խետ, էկան տեսան, որ ինչպէս որ Քեռի-Թորոսը լսեց, էնպէս էլ, էդ լսեց.

«Էն սուրը, որ քաշին քեզի՝ քաշին Դառնիկ-Որբիկին. էն թուրը, որ քէ տուեցին՝ տին Դառնիկ-Որբիկին. էն գերեզմանն ինչ քէ կապեցին՝ կապէին Դառնիկ Որբիկին:

Ար ներս մտան՝ կոխը կոխեց փեշի տակը: Ար տղէն մտաւ, ասաւ.

«Ա՛ղէ, մի վէ կաց տեղիցդ մի ջուր տու խմեմ :

Ար էլաւ՝ Բաղդատայ խալիֆի դոխն ընկաւ ցածր թրջխալովի: «Ա՛ղէ, ասաւ, էդ ինչ ա, որ փեշիցդ վեր ընկաւ»:

Ասաւ. «Սկի, որդի. էն շան կոխն էր, կատուները հաներ են խողի մըչից ես ուզի տաների որ խորի խողի մըչի, ամաթու գրի փեշիս տակը, թօ չը տեսնեն շան կոխը»:

Ասաւ. «հա էն ինչ գովասանք իր անըմ, թէ էն սուրը, էն թուրը... Քաշեց թուրն ու մօր կոխը կտրեց: Տարան թաղեցին:

Նփօր մօրը սպանեց, Քեռի-Թորոսը սկսեց թէ. «Ո՛րդի, պէ քէ կարգենք, մեր թագաւորութիւնը խանգարուեր ա – արի, որդի, քէ քրիստոնէի աղչիկ աւնենք. կուպաշտի աղչիկ որ ուզենք՝ մեր կլօխն զալմաղալի կ'ընկնի: Ինացին իրանց սերունդից, իրանց ազգից մէ ախչիկ ուզին ու պսակեցին Դառնիկ-Որբիկին: Պսակեցին, մէ էրկու տարի անցաւ, Դառնիկ-Որբիկը մեռաւ:

Գ

Գ Լ Ի Ի Թ

Դառնիկ-Որբիկը որ մեռաւ, ընդուր կնիկն էլ էրեխով էր մնացէ. պառկաւ մէկ տղայ պերեց: Պերեցին կնքեցին, անունը դրին Դաւիթ: Սկսեցին Դաւիթին պահել, քանի որ մէրը քրիստոնեայ էր իրանց ազգիցն էր՝ պահում էր: Պահեցին, աղէն էլաւ մէ տաս տասնհինգ տարեկան տղայ: Սկսեց Քեռի-Թորոսը տղին կարգալ տալ. չը սորուաւ, ծուռ էր «Ծուռ Դաւիթ», ին ասում: Սկսեց փեշակի տալ, թէ թօ էթայ փեշակ սրուի բալբի, ինչ փեշակի տուեց, վերջը մէկը կլօխ չհանեց: Թէ. «Դաւիթ, որ ըտունց ա՛րի գնա նախըութիւն աբա, էս գեղի նախիրը պահի»:

Վէ կալաւ էդ գեղի նախիրը ու տարաւ պահեց: Մէ քանի օրից ետը զնաց վարբընի կուշտը, մէ լաւ մէշի՝¹⁾ չօմախ տարաւ ըն տուր կուշտը, ասաւ. «Էրկու փութ էրկաթ ըստու կլօխը պըտի հազ ցընես»: Ու դնում էր ուսին, նախիրը տանում էր պահում էր: Հոռնի քաղաքի դրաղն էլ մէ Դագոխ անունաւոր կեզ կար. ըտոնց նախրչին էլ տաւարը պերում էր ըտու խետ արածացնում ին: Հօլ՝²⁾ ին խաղում իրանց հըմար: Դաւիթը ընդուր թամբահ էր անըմ, թէ Բսնու իրան օրը. տաւարդ էս եանը կը պերես, որ հօլ խաղանք: Մէկ օր էն Դագոխայ նախրչին շատ ետ պերեց նախիրը՝ որ էկաւ հասաւ՝ հարցրեց թէ. «Գոռումսաղ, ընչի՞ էսքան ետըցար. մէ չօմախ կտամ կը մահանաս»:

Թը. «Վալլահ, մեր կեղէն մէ իշխան մարդ էր մեռէ. ասի բալբի հարիսէն հասնի, սլատարագը տուս կայ, ուտեմ կամ. տեսայ, որ ետնում ա՛նախիրը քշի էկայ»:

1) Անտառի: 2) Ըստ պատմողի այդ խաղի էութիւնը հետեւեալն է. — իւրաքանչիւրը մի փայտէ գունդ է դնում գետին և դագաճակով զարկում, ով շատ հեռացնէ, գունդը՝ կը հեծնի վրային:

Ասաւ. «Ի՛է դու նախրին լաւ մուղաթ արա, ես էթամ ձեր կեղից հարիսաց պերեմ»։ Էլաւ Դաւիթը կնաց Կազովս։ Հարցրեց մարդրկից, թէ՛ պատարագատունը ¹⁾ Դրն ա։ Նշան տուեցին Դաւիթին, Դաւիթը կնաց էտ ննջեցելի տունը։ Մենձ, մարդաչափ պըտուկներ դրած են թոնրան վրէն, հարիսաց են էփում։

Ըսաւ. «Բաջի, Աստուած ննջեցելի հոգին լուսաւորի, մէ քիչ հարիսաց տուէք ուտեմ էթամ, դարիբ մարդ եմ»։

«Պերեցի՛ն մէկաման լցրեցին դրին դէմը։ Դաւիթն էր, հաբանը ²⁾ մըրքից յարձկեց, հացը հանեց ու նստաւ ուտելու։ Էդ մէ ամանը կիրաւ։ Ասաւ. «Բաջի, Աստուած հոգին լուսաւորաց, մէ աման էլ տուէք, չը կշտացայ»։ Մէ աման էլ լցրին տուեցին։ Կերաւ, պրծաւ, ասաւ։

«Բաջի, մէ աման էլ տուէք, չը կշտացայ»։

«Ջըլսկումն ուտես. հըմէն դու կերար, բա էս պատարագի մարդիկ քան թնջ ուտեն»։

Դաւիթը աւանցի խօսելու էլաւ հաբանը՝ կապեց մէջքն ու չօմախը եաւաշ անցկացրեց հարիսի պտուկի կանթն ու դրեց չուսին. մէ աման էլ եդ կար, էն եղն էլ առաւ ձեռքը ու քէլեց. «Ա ջանըմ, տարաւ հարիսէն», հաւարը գցեցին։ Մարդիկից մէկը ասաւ. «Աստու. նայ ծուռ Դաւիթն ա, կը ջարդէ մեզ, գործ չունիք»։ Հարիսէն վէ կալաւ էկաւ հասաւ նախըրչուն։

«Արի շնկեր, Աստուած ննջեցելի հոգին լուսաւորի, ինչքան հարիսաց կայ՝ պերեր եմ»։

Նստան էտ մարդի խեօ. էդ մարդը քիչ կերաւ, ետ քաշուաւ. ինքը բոլորը կերաւ. Կերաւ պրծաւ ու պտուկը բերեց դրեց մի մենձ քարի վրայ, իր չօմախով տուեց պտուկին, ասաւ. «Առէք ձեր պըտուկը, Աստուած ննջեցելի հոգին լուսաւորի», կտորները կնաց։ Շտով էլան հօլ խաղացին։ Դաւիթը իր հօլը տուեց, մէ ձորի պերնի լ.ր. էնպէս տուեց. որ հօլը կնաց. մէ ծակ կար, ընկաւ էն ծակի մէջ։ Կնաց ինչ, իլլաջ արաւ՝ տեսաւ որ խոր ա էն ծակը. էն ընգերն ասաւ. «Արի ջանըմ, մէ հօլ էլ կը շիկենք»։

„Չէ, ասաւ. ես իմ հօլը պըտի էս ծակից հանեմ, չեմ թողի. Ասաւ. տու նախիրը մուղաթ արա»։ Գնաց իրան ցեղից մէ ութ—ին—տաս տղայ պերեց, մէ հատ էլ սէլի ճոպան պերեց. որ կապէ իր թեւերու տակը, մտնէ էդ ծակը Որ էկան հասան ծակի վրէն՝ ճոպանը կապեց ղովթաաւրիկից ու կախեցին էդ ֆորի մէջ։ Որ մտաւ ի դ ֆորի մէջը՝ գնաց հօլը գտաւ։ Տեսաւ որ ըտեղ մի ձի կայ, հրեղէն

¹⁾ Ննջեցելի տունը. ²⁾ Ոչխարի կաշուց շինած պարկ, որի մէջ, հացը չի չորանում արեւի տակ։

ձի: Որ մտաւ ըսեղ՝ էդ ձինը լեզու առաւ խօսաց, թէ. «Սասունաց ծուռ, դու էկար ընձի գլտմար, հասուած ընձի քեզիկ էր գլտմար սրել. մէկ օրուայ մըջի ուզենամ աշխարհ կը քանդեմ, ուզենամ կը շիկեմ (ըսուր տէրը մեռեր էր, էդ ձին ծովից էր հանէ) ես Քուկէ-Ջալաղին եմ իմ տիրոջ թուրն էլ հետս է, պատից կախուկ է, կ' ձկըտան թուրը»:

Քուկէ-Ջալաղին դուս քաշեց, թուրն էլ կտակց վրէն, հեծաւ ձինը, մէ դուռ կար, պաց սրաւ էդ դուռը ու քաշեց էլաւ տղերքու կուշտ. Գազոխաց նախորդին էկաւ, թէ... Աստուած քո տունը չարի. մէ քառասուն ձիաւոր էկան նախրի կէսը կիսին տարան»:

«Այ տղայ, գլուհը տարան»:

Թէ. «էսպէս»:

Քուկէ-Ջալաղին քշեց ու ըզոնց քամակիցը գնաց, ըզոնց իզը պոնեց գնաց ու տեսաւ, մտած են մէ գաղը գաղի դռանը կանաւ ու ձէն տուեց. «Դուս էկէր, ինչ մարդիկ էք»: Էդ մարդիկ մէկը տուս էկաւ տեսաւ, որ հետաց մէ ջահիլ տղայ ձիու վրայ նստած գաղի դուռը կորէ կանէ. Ետ դարձաւ գնաց իրանց հարամբաշուն ¹⁾ ասաց, թէ. «Սէսպէս մի երիտասարդ տղայ ձիու վրայ նստէ գաղի դուռը պոնէ, թէ իմ տաւարը տուէք»:

Ասաւ. «Ելէք դուս տեսէք վնվ ա, չէք ճանաչում: Էն միւսն էլ էլան տեսան, որ Սասունաց ծուռ Դաւիթն ա, էկան իրանց մեծին ասին թէ Սասունաց ծուռ Դաւիթն ա:

Ասաւ. «Գնացէք, Աստուծոյ սիրուն. բարկութիւնը կը բռնաց, մեր քառասունին կը սըլլանի. ըստնցը տուածուրիկ է ²⁾. միննաթ արեւք պերէք ըստեղ, որ եւլաց էթանք»: (Տաւարի մէկը մորթեր են, ՅԵ-ը սաղ էր): Միննաթ արին, ձիուց վէ պերեցին, առան կնացին գաղէն. Ալաշեցն պաղատեցին, թէ Աստուծոյ սիրուն, մէ երկնջը մորթեր ենք, գինը տասը մանէթ ա, տու հարուր մանէթ, մէդք ենք» Պերեցին հարուր մանէթ փող տուեցին, էն սաղ տաւարներն է ժողուեց տաւա գնաց: Տարաւ խառնեց ուր նախրին, նախրին էլ քշեց տարաւ կեղը. Ձէն տուեց. «Քենի-Թորոս, տար ամեն մարդի տաւարը տուր իրեն, էլ ես տաւար չեմ պահում, նախիր չեմ էթաց»:

Էկան ամեն մարդ, իրանց տաւարը տարան. էն մէ տաւարի տէրն է ասաւ իմ մէ տաւարը չը կաց. «ըդու տաւար կարցրեր հմ. դին գինն, ի՞նչ ա՛ տամ»: Գին դրին 15 մանէթ, հանեց 20 մանէթ տուեց: Էլան ուրենց ուրիշ նախրի բռնին:

¹⁾ Աւաղակապետ: ²⁾ Դրուած է:

Դաւիթը սկսեց Քուռկէ-Ջալադը հեծնել ու աւ¹⁾ ու դուռ էթալ: Աւ ու դուռ էր էթում, Աստուծոյ օրը կ'էթէր սարերը կը պստէր, իրիկունը կը կար տուն: Ամա, արի ոք, էն ժամանակ Դաւիթ-Որբիկը որ Բաղդատայ խալիֆին սրպանեց ընտու թագաւորութիւնը վերջացրեց, Մըսըր-Մելիք կար, Մսրայ քաղքին էր նստում. էդ Մսրա Մելիքը որ խում ա թէ Բաղդատայ խալիֆը վերջացեր է, Դաւիթ-Որբիկն է մեռեր է, էկաւ Ծովասար տիրեց: Ամա Դաւիթը որ էթում էր աւ ու դուռ անում, կալու ժամանակ մէ որբ պառաւ իր երեկի արտ կար. Դաւիթի ճանապարհի վրէն էր. Ասծու իրան օրը կալում Քուռկէ-Ջալադին խրկում էր արտի մէջով, գալում էր տուն: Պառաւ մէկ օր գնաց տեսաւ որ Դաւիթը իր երեկն աւիրէ թողեր ա: Ասաւ. «Դաւիթ, դու քո մուրաղին չը հասնիս. ես մի որբ օղուշաղ եմ, երեք—չորս էրեխայ ունիմ, իմ ումուդը էդ արտ կորեկն է. դու տէնց որ ղօչաղ տղայ իս, Սասունայ սարը, Ծովասար, էկէ Մսրա Մելիքը զաւթեր է. քեզինց առաջ ձեր ազգի փահլեանները էդ Ծովասար տիրեր են, էթում ենք եպպաղ. ընչի՞ չես էթում առնիս, ղօչաղ տղայ ես՝ գնաց Ծովասար, առ Մսրա-Մելիքի ձեռնից»: Ջանին դարտ էլաւ պառաւ խօսքերը Դաւթին: Կանչեց իրիկունը Քեռի-Թորոսին հարցմունք արաւ Դաւիթը էդ բաները: Տեսաւ որ պառուի խօսքերն ուղիղ է: «Քեռի-Թորոս, ապաւ, առաւտունը պըտի ես էթամ Ծովասար»:

«Ո՛րդի, կը տան քէ սրպանին, գործ չ'ունիս»:

«Զէ, ապա, ես պըտի էթամ»:

Քեռի-Թորոս տեսաւ, որ տղէն խելքովցեր է, էն ընտոնցից ղօչաղ կ'ըլի, Ծովասար կառնի:

Առաւօտը ձինը հեծաւ ու գնաց դբայ Ծովասար: Քնաց տեսաւ, որ Մսրայ էլը էնպէստ ա չադր չադրի սէօքամնիշ արէ²⁾, որ էլ չեմ կարայ ասի: Ձինը բշեց գնաց մէ հարուստ մարդի դռանը իջաւ:

Էկան ձինը քաշին տարան կապեցին: Թէ. «Ձեզի ի՞նչ իրաւունք կայ, որ էկէ ըստէ չադր էք դրէ»:

Տեսան որ Սասման ծռերուց է, մէկը էլի բամ ա էկէ³⁾:

Ասին. «Ղուրբան արեւուդ, քո անունն ի՞նչ ա. տու ձր գեղիցն ես»:

Թէ. «Ես Սասունցի իմ, իմ անունն է Դաւիթ ա. էս մեր պապական տեղն ա, ձեզի ի՞նչ իրաւունք ունիք, որ դաք ըստէ իջնէք»:

Էդ մարդիկը տեսան, որ իրանց ըտէ թագաւոր չը կայ, ղօշուն չը կայ, թագաւորն ու ղօշունը Մըսր ա: Էդ մարդի տանը, որ Դաւիթը վեր էր էկէ՝ ըտուր մի լաւ ախչիկ ունէր, Խանդուք-Խանդուք անունաւոր: Էդ ախչիկը Մսրա-Մելիքին նշան դրուած ա ընում:

¹⁾ Որս: ²⁾ Վրան տուել: ³⁾ Լոյս աշխարհ է եկել:

Խորհուրդ արեցին, թէ էս ախչիկը տալիս ենք քէ. խաբենք. բալքի ճամփու քցենք»:

Եկան էդ մարդիկն ասեցին, թէ. «Դաւիթ, կլխուդ արևուդ ղուրբան, էսի Մսրա-Մելիքի տեղն ա, մենք է ընտուր ժողովուրդն ենք. եթէ մենք չիմանենք քունն է՝ չեք կայ. էս մի անգամ մեզի ներողութիւն կանես. մէկ էլ որ կանք՝ մեր էլը ջարդէ. էս աղչիկն է կ'տանք քեզի, մէ ամիս էլ մեզի ժամանակ կը տաս, ախչկայ ձեռ ու ոտը կը տեսնենք, կը կաս քո հախլուն կ'տանես. մենք էլ կը քոչենք, էլ չինք կայ»:

Պարեցին նշանադրութիւն արեցին: Ելաւ Դաւիթը իր ձին ու թողից էկաւ: Քեռի-Թորոսին ասաւ, թէ. «Վալլահ, գնացեր իմ Ծովասար, Մսրայ էլի մէջ մի հարուստ մարդ կար, ընդրա ախչիկը նշանադրութիւն իմ արէ. ընտոնք էլ խօսք ին տուած, որ էս մէ անգամն ա. էլ չ'կան Ծովասար»:

Է՛, որդի ասաւ. գնացիր մեր կլխը գցիր ղալմաղալի տակը: Բա Էփ պըտի էթաս քո նշանածը պերես»:

Ըսաւ լՄէ ամիս ժամանակ ա տուած ընձի, որ էթանք իմ նշանածն առնենք կանք»: Դու մի ասա էս Լըր Դաւիթին խաբին ճամփայ գցան ու քոչեցին գնացին: Ըտոնք էլ. էդ ախչկայ հէրը, Մսրա Մելիքի հպատակի տըկին Լըր, Ղլաքցի էր: Եփօր ամիսը թըմմաւ, Դաւիթը մ'. տաս ձիաւորով կնացին, որ ախչիկը պերին: Կնացին տեսան որ «լալայ քէօչըք, իւրդի բօշ» (վզիւրը քօչել է, արօտավայր դատարկ է):

Քեռի-Թորոսն ասաւ. «Ո՛րդի, ես չմտի քեզի, թէ խաթայ կուգայ ըտոնցից, խաբած ին»: Ետ դարձան էկան Սասուն:

Դաւիթը հեծաւ իր Քուռկէ-Ջալաղին, իրը գիւրգը, նիտը, անյղը, իւ թուրը, ընկաւ ճանփէն, թէ պըտի էթամ Մսրայ երկիրը, էն ախչիկը գտնեմ կամ, անհնար ա»:

Մէրը, Քեռի-Թորոսը, ինչքան պաղատանք արեցին՝ իլլաջ չ'էլաւ, թէ ես պըտի էթամ:

Հեծաւ իր ձինն, ու ղանչեց իր Սստուածը ու գնաց:

Ջատ ու ք'չ, Սստուած գինայ, ինչքան գնաց: Քնաց տեսաւ որ մէ սարի գլխի մէ ամարաթ ա երևում: Կնաց իշկից, տեսաւ որ մէ հատ ախչիկ է:

Ա՛յ տըղայ, դու ի՛նչ մարդ ես. ղուշն իրա ղանաղովը ¹⁾ օձն իր պոխովը ըստոնքը չի երևայ. դու ի՛նչպէստ էկար ըստեղ. դու ի՛նչ մարդ ես»:

¹⁾ Թահրովը:

Թէ. «Սս Սասունցի Դաւիթն իմ»:

Հտեղ նստան, խօսեցին իրար աչֆալ-ղըսաց ¹⁾ արեցին: Դաւիթն ասաւ, թէ. «Դու ձու ես էթըմ»:

Թէ, Մսրա-Մելիքի մըջին մի հատ Խանդուկ-Խաթուն անունաւոր ախչիկն իմ նշանաճն ա, խաբեր են առէ կնացէ. էթըմ եմ որ ճարեմ պերեմ»:

«Դու, ասաւ, դու ինչքան ուժ ու զըւաթ ունիս, որ էթըմ ես Մսրա-Մելիքի խողի մըջից ախչիկ պերես»:

Ասաւ. «Էթում եմ հըմի. թէ Ոստում չաջողեր է՝ կը պերիմ, թէ չէ՝ կը սրպանուեմ» (Դու մի ասա էդ ախչիկը ի՞նչ ախչիկ է. ըստունք էլ Բաղդատայ խալըֆի էլիցն են: Աբլաղ թաղաւորի ժամանակին, որ ըտոնք կալում են Ծովասսոր լաչաղ՝ Աբլաղը ըտու մօր խետ նստում էր կայնում, իսկ էդ ախչիկը Աբլաղ թագաւորիցն էր: Չունքի որ Աբլաղի սերունդիցն էր, Աստծու գուժը ընկեր էր ընտուր սիրտը):

Դաւիթ հարցրեց. «Բա դու ընչի՞ ես էկէ, առանձին էս օթախը շիկէ մըջին նստէ»:

«Սս, ասում է Կապուկողայ եմ, մէ իշխան մարդի ախչիկ եմ. իմ հայրս էլ կռքապաշտ ա, ընձի ուզում ա տայ կռապաշտի թագաւորի տղին, ես չեմ ուզում կռապաշտութիւն անելը, ես ուզում եմ քըրիստոնեայ դառնալ և Ոստում ճանաչել, ընդու հըմար էլ ես էկեր եմ էս օթախի մէջը. էնքան ուժ ունիմ ընձի, որ չեն կարողանում ընձի ախտին, որ տանեն»:

Դաւիթն ասաւ. «Գնս մի առաւտունը մեր ոյժը փորձենք»:

Ասաւ. «Սս էդ գործի հը՛ար պատրաստ եմ»:

Եփօր հաց կերան, պառկան քնան, առաւտունը որ լուսը բացուաւ՝ արաբի գետ ²⁾ ունէր ախչիկանը, որ հագնում էր՝ ըլլում էր տղամարդի նման: Ախչիկն իրա ձինը քաշեց. դուս էդ արաբի գիստը հագաւ. իր գուրգ, նետ ու անեղը վէ կալաւ, իր ձինը հեծաւ ու մէյգնին կայնաւ: Ետով, Դաւիթն էլ իր ձինը հեծաւ, իրա ասպաբն վէ կալաւ, մինչև իրիկուն իրար գիւզ անեղ, նետ գցեցին, մէկ մէկու չկարցան աղթեր ին, էկան ձիուց իջան: Դաւիթ էնպէստ հասկըցաւ, թէ իրանց ջընսիցն ա, ազնանց ջինս ա:

Քնան. առաւօտն էլան. մինչև ի ճաշ կուտան, էլի չը կարցան մէկ-մէկու աղթեր ին:

Դաւիթն ասաւ. «Միտի, էսենց չիլի, իջի ձիանքը թողնենք, զիւլաշ կպնենք, ձիանքը մեղք ին»:

¹⁾ Հարց ու փորձ արին: ²⁾ Զդեստ:

Եփօր գիւլաշ կ'զան, շատ չարչարուեցին, Դաւիթն ականջ տուեց գիտին։

«Դէ, ասաւ, տղայ, ես էնպէստ է արէ իմ ջանին, որ պէտք ես քրիստոնէ առեր ի. մէկ էլ, ինչ մարդ որ ախտէր՝ ընդուր առիր ի. քանի քանի փահլուաններու խեղ փորձուեր ի ընծի ախտող չէր էլէ։ Զըմի, որ ինքզ քրիստոնեայ, ընծի էլ ախտեցիր, ես պաի. քեզի առնիմ»։

Դաւիթն ասաւ. «Զէ, ընծի մուրազ ունի՞մ մինչի իմ մուրազը չը կատարի՞մ, քեզի չեմ առնի»։

Ասաւ. «Ջանքմ, յո մուրազն Խանդութ-Խաթունն ա. ես արաբի գիստը հագնիմ, ձինս հեծնիմ քո խիտ վամ էթանք պերինք, ինծ էլ խեղտն առ գնա, (չունքի էն ժամանակը Մովսէսի ժամանակն էր, որ քրիստոնեայ էր և իրաւունք կա՝ երեք-չորս կնիկ առնել)»։

Ասաւ. «Զէ. ես չեմ ընդունի որ գառ, ժամանակին կ'ասես թէ ես կնացի պերեցի. կնամ Խանդութ-Խաթունին պերեմ, կամ քեզի էլ իմ խիտ տանիմ»։

Ախլիկն ասում ա «Չունքի որ էգպէս՝ էս օր էլ մի կնա. էգուց էն թագաւորը պէտք է ղօշուն կապի կայ. որ ընծի զօռով առնի էթայ. ես գինամ, որ դու սկի ղօշուն արած չ'ունիս, ջահլիխ տես մի ես էն ղօշունի գլխը ինչ օջին կը խանեմ»։

Քնան առաւօտը վէ կացան։ Առաւօտի ղօշունը էնպէստ էր էդ ախլիկայ ամարաթի բոլորը փակէ, որ քարէն, թփին հէսաք կայ, ղօշունին չը կայ։ Որչ իկն էլաւ իր արաբի գետը հագաւ, իր ձինը հեծաւ։

Դաւիթն ասաւ. «Էսքան ղօշունը տու չես կարայ ջարդել, թող ես էլ իմ ձինը հեծնիմ»։

Ասաւ. «Դէ տու կայնի թամաշայ արա, տես ես ղօշունի կլօխն ինչ օջին կը հանիմ»։

Մինչև ի ճաշ ախլիկը կուիւ արաւ. էդ ղօշունը էնպէստ կուտորեց. էնպէստ սըպանեց, որ թագաւորը մէ չորս ձիաւորով անջախ փախաւ սրճաւ։

Ասաւ. «Դաւիթ, տեսնու՞մ ես էս ղօշունի կլօխն ինչ օջին հանեցի, գնա՛, զոչչաղ մնացի, մի վախեցի լմու գէօրայ նամուս արա, չէ սըպանու՛ս»։

Դաւիթն իր ձինը քշեց դուս, հեծաւ իր ձինը. ախլիկը նորից մէկէլ իր պայմանը հաստատեց, թէ. «Տես, իմ ձեռնիցը դու վնաս կը քաշիս, եթէ դառնալուս ընծի չ'տանիս»։

Ելաւ իր ձինը ու քշեց կնաց։ Գնաց, մէկ օր. էրկու օր. գնաց ամեն մարդուց հարցնում էր, թէ Ղլաք ձրն ա։ Նշանց տուեցին, թէ էնի Ղլաթ է։ Կնաց տեսաւ, որ մէ զիզգեահ տեղ էլ մէ գութան

պանում է. ինքն էլ ձին էլ էր սրված. «Լաւ, ասաւ, էսի գութան ա, գութան օլանը Ասծու օրհնած ա. էթամ ըստեղ հաց կըլի, կուտեմ մի քիչ, ձինս էլ կարածայ. հէսաց Ղլաթը, կ'էլլեմ կեթամ: «Վնաց էդ գութանաւորին բարև տուեց, էդ մարդիկն էլ ուր բարևն առան:

Թէ. «Ե'խպէր ջան, սկի հաց հունիք»:

Թէ. Ձիուց վեր արի, ձինդ թող արածի, դուն էլ մի քիչ հանգստացի. հըմի մեր հացը սէլով կը պերին»:

Ձիուց իջաւ՝ ձինը բրաքեց ըտեղ արածայ, ասաւ. «Ե'յ, մարդիկ, էդ գոմըշդանքը մեղք են. հոպին վար արէք, շուքին խի էք ջարթում»:

Թէ. «Ակնակօս ա ըլէ, քիչ ա մնում, առնենք, նոր կը թողանք տաւարը»:

«Էէ, ասաւ, էդ անասունները մեղք են, թողէք»:

«Էէ, ազաջ, Ասծու սիրուն, թող էդ թիֆէն վարենք արտատէրը կնեղանայ»:

Դաւիթը գօռով թողիլ տուեց տաւարը: Ասաւ. «Էդ գութանի պնատէն, լըծները պըրծըցրէք զրադ զրէք. խարզանը ¹⁾ զրեց ուսին, մաճկարին առաւ, դու մաճը պըռնի (ասաւ), ես հըմի կը վարեմ կը պըրծնեմ»: Յինքը մենակ էդ գութանը տանըմ պերում էր. չուժմի հացի կալը վարե, պըծաւ:

Հաց պերողները տեսան որ էդ մարդը մենակ գութանը զրէ ուսին վարըմ ա. զարմացան էդ մարդի ուժի վըրէն. «Կտըմ, արի նստի հաց կէ, ասեցին»: Օխտը մարդի խորակ ին պերած, էկաւ օխտը մարդի հացը, խորակը կերաւ, էլաւ լր ձինը հեճաւ, ասաւ մընացէք պարի, ես էթըմ եմ:

Էդ մարդիկն ասեցին. «Հալալ ըլի էդ մարդի կերած-խածը, թէ զըւաթը թէ ուտելը հալալ ա. որ ասում ին Սասուն էս թաւուր ազնանց ջընսից էս թաւուր ողամարդիկ կան՝ չենք հաւատում. աչքով տեսանք ու հաւատացինք»:

Քշից կնաց Ղլաթ. էն մարդի ախչիկն ինչ ուզեր էր՝ ընդուր դռան իջաւ. էս մարդիկը տեսան, որ էսի Դաւիթն ա, իրանց խօսք տուած մարդն ա: Դաւըթին տարան ներս: Հաց խորակ պերեցին՝ կերաւ, լսմեց: Էդ մարդը Դաւըթից թաքուն մէ մարդ ճամբեց Մըսրը Մելիքի կուշտը, թէ. «Ինչ ես անըմ, Դաւիթն էկէ իմ ախչիկը տանէ. հունար ունիս, տես»: Դաւիթն էլ սաստում ա էդ մարդին, թէ ախչկանդ ձեռը ոտը տես, որ առաւօտը պըտի էթամ: Էդ մարդը

¹⁾ Գութանի աչն երկար փայտը, որի վրայ ամրացած է լինում խովը, և որի ծայրին ամրացնում են լուծը: Այրարատեան նահանգում կոչւում է «գութանի կշ»:

Դաւրթից հինգ օր ժամանակ ուզեց որ բալբի թագաւոր գայ հասնի: Հինգ օրը թամմաւ, Մսրա-Մելիքը չէկաւ հասաւ:

Դաւրթն ասաւ. «էգ էլ քո պայմանը. հինգ օրը թըմմաւ. դէ իմ կնիկը տու, ես պըտի էթամ»:

Էդ մարդը չը կըցաւ իլաջ տեսնէր: Էլաւ ախչկայ ձեռը-ոտը տեսաւ, մի ձիու վրայ դրեց, տուաւ էդ մարդին, թէ առ կնա, էգ էլ քո կնիկը:

Էլան քաղաքը: Որ մէկ օրուան ճամբայ զատըցան, ախչիկն իմանում էր, որ Մսրա-Մելիքը պըտի գայ. ասաւ «Արի իջնենք ձիանքուց. մէկ օր մենք էլ, ձիանքն էլ դինջնան, կելլինք կ'էթանք»:

Եփօր ձիանքուցը իջան, Դաւրթը ձիանքուցը բրախեց ¹⁾ արածան, ինքն էլ զօխը դրեց Խանդուլ-Խաթունի չոքի վրէն ու քնաւ: Քնելը շատը-քիչը Աստուած գինայ մէկ էլ օնամիշ էլաւ տեսաւ որ հը, դօշունը հասքէհաս ա ²⁾: Էլաւ ասաւ. «Խանդուլ-Խանում, չը վախենաս. ըստոնք ինձի հըմար ին էկած, որ սըպանին քեզի առնեն տանեն. դու առ քո ձինը, դօշունից դրադ կայնի, չը խառնուխս, վայ թէ վախենաս»:

Հեծաւ Բուռլի-Ջալադն ու դանչեց իրա Աստուածը, գնաց դօշունի աթաքին ³⁾ կայնաւ: Սկսեց «Օրհնեալ բարեբաւ» ասել. Օրհնեալ Բարեբաւ, կամքն օրհնեալ, էն Արարողին դանչենք սարերու սրբեր ձորերու կոյս Մայր Աստուածածին օգնական պահապան ըլիս էս Դաւրթին»: — Քաշեց իր կէծկըտէն թուրը ու ընկաւ Մսրա-Մելիքի մէջը. դօշունը էնպէս ջարդեց. որ անջախ Մսրա-Մելիքը մէ հինգ մարդով փախաւ, պրծաւ Դաւրթի ձեռից: Վէ կալաւ իր Խանդուլ-Խաթունն ու էկաւ. Էլաւ Սասունայ մօտըցաւ. էթող-գալող խաբար տարաւ, թէ Դաւրթը Խանդուլ-Խաթունն առաւ սաղ-սալամաթ գալում ա:

Քեռի-Թորոսը մէ քանի Սասունայ լաւ մարդրկեցը Էլան էկան Դաւրթի դէմ: Էկան բարեեցին Դաւրթի խետ: Իր գլխի գալած Դաւրթ պատմեց ըստնցը: Էլան էկան, ախչկայ ամարաթն անցան, Դաւրթը սկի չըկնաց յախսուդ ⁴⁾ տըբայ ախչկայ աճարաթը: Աղչիկն է գաթի Դաւրթի ճամբէն պահըմ էր: Ախչիկը տեսաւ, որ հէսա Դաւրթը Խանդուլ-Խաթունն առաւ էկաւ գնաց, չը տարաւ իրան: Էդ ախչիկը տեսաւ որ Դաւրթը պայմանագանց էլաւ իր պայմանը՝ էլաւ իր ձինը հեծաւ, յառաջ-յառաջ էկաւ էդ ճապաղջըի դրադ (Դաւրթ ըտով պըտի ընցնէր): Էկաւ ախչիկը իր ձինը բրախեց ու ինքը մտաւ էգ դամշ ⁵⁾ մէջ: Որ Դաւրթն էկաւ էգ ջուրն հընցան՝ «Դէ, ասաւ,

¹⁾ Բաց թողեց: ²⁾ Մօռեցել է: ³⁾ Մէկ ծայրին: ⁴⁾ Դիտմամբ: ⁵⁾ Եղեգնուտ:

Քեռի-Թորոս, մէ էրկու ամիս ա չեմ լողացէ՛ դու առէք հարսը կնացէք, առաւ. ես մի ըստեղ լըղանամ, կը գամ հասնիմ».

Ձինը բրախեց ըտեղ ու մտաւ ըտեղ լողանայ: Ախիկն էն դամբշի մըջին նիտ ու անեղր էնպէստ դարաուլեց, որ Դաւիթի սրտի մըջին տալուն պէս Դաւիթը փռուաւ ջրի իրեսին: Ախիկը դամշի մըջիցը Դաւիթին պռնեց դրեց դրադ:

«Ա՛նաստուած, դու ընչի՞ ընծի անտեղի սըպանեցիր»:

Ոսաւ «Ես քո խետ պայման արեցի, որ ընծի չը տանես՝ վնաս կը գաջ քեզի. վնասն էս ա: Դէ, բեր քո եարէքը՝) քանի տաք ա, կապեմ, որ կնա հասի. դու կը մեռնես, ես էլ ձեր ցեղիցն եմ, ես խելով իմ մէրը քո պապի հետ սրողութին ա արէ, ես քո սպապիցն եմ»:

Պերէց եարէքը փաթթեց ու Դաւիթին դրեց ձիու վրէն»:

Դաւիթը ձինը քշեց գնաց հասաւ Քեռի-Թորոսին: Գնացին հասան քաղաքը, մէ հինգ օրուանը ետ Դաւիթը մեռաւ էգ եարիցը:

Յինքը որ միտաւ, կնիկն էրելսով էր. պառկաւ մէ տղայ պերեց. կնիկեցին, անունը դրեցին Մհեր, Մեծ Մհեր:

Մեծ Մհերիցն ըլլում է Թլօլ—Դաւիթ:

Սրանից ըլլում է Պզտի Մհեր:

) Վերքեր:

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻՆ

ԱՌԱՆԴԱՎԷՊ

Գրի տառ

Ե. Լ. Ա. Լ. Ա. Յ. Ա. Ն.

Ա. *)

Շատ դարեր առաջ ապրում էր Արամ թագաւորը Մուսուլ քաղաքում: Նա առիւծի պէս քաջ էր, և սուրը ձեռին պաշտպանում էր իւր երկիրը, կռուելով թշնամիների դէմ: Սակայն չանկարձկուրացան նրա աչքերը, կոտորուեցան բազուկները և նա ստիպուեց թողնել պատերազմի դաշտը:

Չատ բժիշկներ եկան զնացին, շատ կախարդներ փորձեցին իրենց հնարագիտութիւնը, սակայն ոչնչով չկարողացան օգնել, Աստծու պարգևած առատ լուսին չը կարողացան նորից արժանացնել նրան:

Յուսահատ նստած էր Արամ իւր թաղթի վրայ. նրա երեք որդիները շրջապատել էին նրան, երբ չանկարձկներս մտաւ մի այեզարդ ծերունի, խորը գլուխ ուռեց նրան և ասաց. «Թագաւորն ապրած կենայ, ես դտայ աչքերիդ դեղը, այդ միայն ճամիրսմ թագուհու մօտ կը գտնուի, Վան շատ հեռու չէ այստեղից, ուղարկիր մինին, որ բերէ: Սչդ գեղը կը բժշկէ քո աչքերը և քեզ կ'երիտասարդացնէ»:

— Դժուար դեղ առաջարկեցիր, ով ծերուկ, պատասխանեց Մրամ,

*) Արա Գեղեցիկ աւանդավայր պատմեց ինձ Սահակ Սաֆարեան հաւիւրամեայ ծերունին: Սա մի աշխոյժ, հանճարեղ, կարնեցի է, շատ տեղեր ճանապարհորդած և այժմ Ուզունլար գիւղն ապաստանած: Այս աւանդու-

Жил был... Чур чур... Il était une fois...

միթէ չզիտես որ ես ու Ջամիրամ թշնամացած ենք, միմի, յայտնի չէ, որ Ջամիրամ ուզում է յափշտակել իմ որդուն Գեղեցիկ Արաչին: Ո՛հ, ո՛հ, հեռացիր, գնա, Ջամիրամ ինձ դեղ չի տա:

Դուրս եկաւ ծերուկը յուսախաբ, տխուր. հրբան աշխատանք, հրբան ջանք թափել էր նա աստուածներից խմանալու այդ նշանաւոր զաղտնիքը և սակայն այժմ, փոխանակ վարձատրուելու, արտաբուռն էր արքունիքից:

Ծերուկը հեռացաւ թէ չէ, Արա Գեղեցիկը, Սրամի կրտսեր որդին, նա, որ չինարի հասակ ունէր և նազելի դէմք, չոքեց հօր առաջ և ասաց.

«Թող տուր ինձ, հայրիկ, որ ինքս գնամ Ջամիրամի մօտ, ես միայն կարող եմ այդ դեղը նրանից խնդրել:»

—Ոհ, ո՛հ, պատասխանեց Արամ, աչքերիս լոյսը կորցնելուց չետոյ, կեանքիս յոջան էլ չեմ ուզում կորցնել. Ջամիրամի ճանկն ընկնելուց չետոյ ալիւս դու չես կարողանալ վերադառնալ:

—Երգւում եմ քեզ, հայրիկ, որ եթէ աստուածները չեն տնօրինել Ջամիրամի սրով մեռնել, պիտի վերադառնամ ապերիւրդ դեղով: Սրհնիր ինձ և տուր սուրդ:

—Թող օրհնուժիւնս լինի քեզ պահապան և արքայական սուրս քեզ պաշտպան: Գնա և մի մոռանար երգումդ:

Համբուրեց Սրան հօր ձեռքը, առաւ արքայախն սուրը, կապեց մէջքին և դուրս թռաւ:

Երկու եղբայրները հետևեցին նրան, չկամենալով չետ մնալ եղբորից իրենց դէպի հայրը զգացած սէրը արտայայտելու:

Բ.

Ամբաս ընդհան երեք եղբայրները գնացին: Գնացին, շատն ու քիչը Կասուսի գիտէ, վերջապէս հասան մի բերդի: Նայեցին տեսան, որ դրան վերև մի պատշգամբ է շինած, որի վրայ լին կտոր մի աղջիկ նստած: Ձայն տուեցին և խնդրեցին, որ դուռը

թիւնը նա լսել է Կուշ քաղաքում: Այս ծերունին թիւ անգրագիտ է, բայց շատ տղեր հանապաճորդած լինելով սովորել է գոնազան բարբառներ, և խօսելիս բոլորը խառնում է: Ի նկատ առնելով, որ այդ խառն լեզուն լեզուաբանական տեսակետից չի կարող որևէ նշանակութիւն ունենալ, ես նրա պատմածը բառացի գրի առնելուց չետոյ գրականի վերածեցի, պահպանելով նրա ոճը, պատմելու եղանակը: Յանկալի էր, որ սրա վարկանտները գրի առնուէին, ուշագրութիւն դարձնելով Արաչի սպանման պատմութեան վրայ, — թերևս էրի աւանդութիւնը մնացած լինի մեր մէջ:

բանայ և Աստուծո ճամբորդներին ներս առնէ, հանգստանալու տեղ տայ:

—Նուազէ՛ք այստեղից, գոչեց աղջիկը, եթէ թանգ է ձեզ ձեր կեանքը. հիմա ուր է ուր չէ կը գաց այս բերդի և իմ տէր դեր և ձեզ բոլորիդ կտորկտոր կանէ:

«Մի աչդչափ հոգար, պատասխանեց Արան, բաց արա դուռը, մեզ պաշտպանելը՝ մեր գործն է»:

Աղջիկը բացեց դուռը, ներս առաւ նրանց և արտասուելով պատմեց, որ իրեն փախցրել է դեր և բանտարկել աչդ ամացի բերդում:

«Այսօր հր կողմն է գնացիկ նա» հարցրեց Արան:

—Ի՛նչպիսի արեւմուտք, պատասխանեց աղջիկը, որի անունը Խազալ էր:

«Աւրեմն արեւելքից կը վերադառնայ», հետեւացրեց Արան:

—Ա՛յո, արեւելքից, հաստատեց Խազալը:

«Լաւ, ասաց Արան, գնանք, մի պատառ հաց սուր մեզ ուտենք, իսկ դու բարձրացիր պատշգամբ և երբ նա գաց, մեզ խմայրու»:

Խազալը տարաւ նրանց ներս, սփռոցը փռեց, զանազան որսերից պատրաստած կերակրներ դրեց նրանց առաջ և ինքը բարձրացաւ պատշգամբ:

Երեկոյեան, երբ արեւը մայր էր մտնում, Խազալը նկատեց, որ արեւելեան կողմում մի ահագին փոթորիկ է պլծել և գէպի բերդն է զալիս: Խոկոյն իմաց տուեց Արային, որ դեր զալւո է: Արան անմիջապէս վերցրեց իւր հօր սուրը և պատուիրելով եղբայրներին հանդիսու նստել իրենց տեղերը, դուրս ինքու և զիմառից գնին:

Սա զարմացած բացականչեց. «Ես գնացել էի որս որոնելու, մինչդեռ որսը իւր ոտով իմ դուռն է եկել»:

Իսկ հալիւ նա կարողացաւ իւր ձեռքը բարձրացնել, երբ լրացի սուրը շղաց նրա գլխի վրայ: Լա ագին աչքերով տեսաւ Խազալ, որ արեան հեղեղ է պլծել. դեր երկու կտոր եղած տապալուս է և Արան, արիւնոտ սուրը ձեռին գէպի իրեն է զալիս: Անմիջապէս ուրախութեան աղաղակներով վայր վալեց «պատշգամբից և փաթաթուելով Արային, համբուրեց նրա սիրտը: «Ողաւթե՛ր կեանքս, գոչեց նա ես քոնն եմ»:

—Ո՛ր, դու մեծ եղբօրս ես, պատասխանեց Արան, և ձեռից բռնած բերդ, տուեց մեծ եղբօրը:

Նորից սփռոցը փռուեցաւ և ուրախութեան աղաղակները մինչև լոյս. թնդացրին բերդի ժայռոտ պարիսպները:

—Լուսացաւ: Արան վերցրեց իւր սուրը և միջակ եղբօր հետ

ուզեց ճանապարհ ընկնել: Աւագ եղբայրը կամեցաւ հետը զնալ, բայց Արան արգիլեց նրան, ասելով. «Կաց, որ հարսիս խնամք տանիս»: Խաղաղ կրկին փախեցաւ նրան և լալաղին ասաց.

— Թող աչքերիս արցունքները կեանքիդ փրկութեան պատճառ լինին, լարով գնաս, բարով գաս:

Գ.

Երկու եղբայրները նորից ճանապարհ ընկան գնացին: Քատ սարեր, ձորեր անցան, շատ ճանապարհ կտրեցին, վերջապէս եկան հասան մի նոր բերդի: Այստեղ ևս, դրան վերև մի պատշգամբ էր շինուած, որի վրայ մի հիւրի փերի, լուսեղէն աղջիկ կանգնած:

«Թշուառական մղամորդիք, ձայն տուեց աղջիկը, այդ ինչպէս դուք ձեր ոտքով եկել էք ընկնելու այն զազան դէի ձեռքը, որ ինձ յափշտակեց հօրս Կ. կից: Փախէք, ազատուեցէք, բանի ժամանակ կայ»:

— Ե՛յ դեւ ինչպէս բան է, ասաց Արան, արի դու դուռը բաց, ես դէի հետ բաւելան կրօնիմ, մեր կեանքն էլ կազատեմ, քոնն էլ:

Աղջիկն լջաւ դուռը բացեց և Արայի աչքերին ու երեսին նայելով հիացաւ: «Թող թիկուզ չարաչար մահով ապանէ ինձ, գոհ եմ քեզ պէս մի երիտասարդ տեսնելու», ասաց նա և համբուրեց Արայի կուրծքը, ներս տարաւ և հիւրասիրեց:

Երեկոյեան մօտ աղջիկը դիմեց Արային, ասելով, «Դեի զալու ժամանակն է, ինչպէս պէտք է բարեկամանաս հետը, որ թէ ձեր կեանքը ազատէք և թէ իմը»:

— Դու բարձրացիր պատշգամբ և երբ դայ՝ ինձ լմաց տուր, ես բարեկամանալու եղանակը շատ լաւ գիտեմ:

Աղջիկը բարձրացաւ պատշգամբ և կարճ միջոցից յետոյ ձայն տուեց.

«Ահա սև ամպի պէս գալիս է դեւը»:

Արան իսկոյն սուրը կապեց մէջքը և դիմաւորեց այդ սև ամպին և ասաց նրան. «Բարի լինի տեսութիւններս, բարեկամ»:

Կատաղեց դեւ և սև ամպի միջից որոտաց. «Ո՛վ ես դու, ստոր աղամորդի, որ քեզ ինձ բարեկամ ես կոչում, շատ ժամանակ է, որ մարդու մսի կարօտ եմ»:

— Բարեկամութիւնս չընդունեցիր՝ սուրս ընդունիր, ասաց Արան և մի հարուածով երկու կտոր արաւ նրան:

«Թէ քաջ ես մի հարուած էլ տուր, գոչեց դեւ վաչր գլորուելով:

— Մօրիցս մէկ եմ եղել ¹⁾, հարուածս էլ մէկ պիտի լինի, պատասխանեց Արան, որովհետեւ եթէ երկրորդ հարուածը տար, դեռ նորից կը կենդանանար:

Յրիւնաթաթախ սուրը ձեռին վերադարձաւ Արա. նրան զիմաւորեց աղջիկը և համբուրեց սիրտը: «Բախտաւոր էիր, ասաց, Արա և ես կուզեմ աւելի բախտաւորացնել քեզ, այսուհետեւ դու իմ հարսս կը լինիս»:

— Խնչպէս թէ հարսդ, ես քոնը կուզեմ լինել:

— Ո՛չ, պատասխանեց Արա, քանի որ մեծ եղբայրս ամուսնացած չէ, ինձ վաչել չէ ամուսնանալ:

«Թող քո կամքը լինի», ասաց սղջիկը:

Արան տարաւ նրան բերդը և տուեց եղբօրը: Ամբողջ գիշերը կերան, ուրախացան: Առաւօտեան Արան կամենում էր ճանապարհ ընկնել: Եղբայրը պատրաստուեց նրան ընկերակցելու:

— Ո՛չ, ասաց Արա, քեզ համար պահասութիւն է, ինձ համար ամօթ, որ դու ամուսինդ ու իմ հարսը մնասի թողնես և հետս գաս:

Եղբայրը հնազանդուեց: Աղջիկը համբուրեց Արայի սիրտը և արտասուելով ասաց.

«Աչքիս աղունքները թող լուսաւորեն քո մութ ճանապարհները»:

Այան բաժանուեց և միայնակ ճանապարհ ընկաւ:

Դ.

Միայնակ ճանապարհ ընկաւ Արա Գեղեցիկ ու զնաց, Գնաց, զնաց շատն ու բիչն Աստուած դիտէ, վերջապէս հասաւ մի հրաշալի մարդագետնի, որի մի ծալում, փոքրիկ ժաշուի վրայ, մի բերդ էր բարձրանում: Արան մօտեցաւ բերդին և տեսաւ դռան վերեւ պատըշղամբում մի «լուսնի նմանակ» աղջիկ որի աչքերը «փայլում էին առաւօտուայ Արուսակ աստղի պէս»:

Աղջիկը Արային նկատելու պիտի «Խեղճ երիտասարդ, դուչեց, ճանապարհդ կորցրել էմ, որ եկել ընկել ես դիւ և կեանքիդ վախճանի սահմանը: Շտապիր, հեռացիր այստեղից և ազատիր ինչպէս քո, այնպէս և իմ կեանքը: Եօթ զլխանի դեռ ուր է ուր չէ կը գայ և մեծ պատառը ականջդ կը թողնէ»:

¹⁾ Այսինքն մի անգամ եմ ծնուել:

—Ջատ խօսել հարկաւոր չէ, եկ դու դուռը բաց, ես գիտեմ քո դէկի հետ վարուել:

Աղջկը բացեց դուռը, և հիանալով Արայի գեղեցկութեան վրայ, աղի արցունք թափեց, ասելով. «Ես մահս սիրով ընդունեցի, բայց ի՛նչպէս մի այսպիսի երիտասարդ դէկին կերակուր պիտի դառնայ»:

—Ե՛րբ կը գայ այդ դէկը, հարցրեց Արա:

«Հիմայ հէնց ժամանակն է. որսի է գնացել»:

—Ի՛նչ ուրեմն, թող ինձ մի քիչ հանգստանամ, իսկ դու բարձրացիր պատշգամբը և երբ գայ՝ ինձ իմաց արա:

Աղջկը բարձրացաւ պատշգամբ և սկսեց նայել դէպի հիւսիս, որովհետեւ դէկը առաւօտեան դէպի հարաւ էր գնացել և հիւսիսից պիտի վերադառնար: Ջատ չանցաւ, չանկարձ մի զարհուրելի կրակ երևեցաւ, որ մի ծայրը երկինք, միւսը գետին, խորուելով գալիս էր: Իսկոյն աղջկը իմացրեց Արային, որ դէկը գալիս է: Քաշեց սուրը արի Արան և վազեց դէպի դէմ: Սա՛, երբ տեսաւ այդ աղամորդուն, ակամբաբար զրգուռեց, թուրը վազեց բերանից և այնպէս կրճատացրեց ատամները, որ կարծես կաշմակտեց ու ուրտաց: Սախափեց Արա, բայց ոչ ժը հաւաքեց, վրայ վազեց և իւր հօր թրի մի հարուածով թոցրեց դէկի եօթ գլուխն էլ: Իսկոյն արեան վտակներ սկսեցին բղխել և դէկը թաւազլոր՝ գոչեց. «Ջարկ, մի անգամ էլ զարկ, որ մահս շուտով անցկացնեն»:

—Մօրիցս մէկ եմ եղել, հարուածս մէկ պիտի լինի՝. պատասխանեց Արան, և դարձաւ. դէպի բերդը: Աղջկը դէմ վազեց նրան և արցունքի փոխարէն մարդարժաներ թափեց աչքերից: Ուրախ գուարթ վերադարձան բերդը, և նստան հանգստանալու, մի կտոր հաց ուտելու:

«Դատիչա, ասաց աղջկը, կուզէի գիտենալ, թէ ո՞վ ես դու, ինչ է քո անունը»:

—Ես Արամ թագաւորի որդին եմ և անունս Արա է, իսկ դու ո՞վ ես և ի՛նչ է քո անունը:

«Ես էլ երբ թագաւորի աղջիկն եմ, անունս Ջուարթ է, անօրէն դէկը փախցրել էր ինձ հօրս տանից, բայց դու իմայե՛լ ես հօրս պատմութիւնը, գիտես ինչ է, հաւուանի թուրը»:

—Ո՛չ պատասխանեց Արան, ոչինչ չեմ լսած պատմիր իմանամ: «Լաւ», ասաց Ջուարթը և սկսեց իւր հօր պատմութիւնը:

Ե.

Հայրս, ԲՈՕ թագաւորը, մի հասարակ մարդ է եղած: Նա բ՛աւուում էր Մուշի սահմանում, Մանագիւքտի զաւառում. այնտեղ մի ծովակ կայ, Նազիկի—դեօլ, մի քանի վերստ շրջապատով, միայն անդրնդալսոր չատակով Աջս ծովակի շուրջը յաճախ շրջում էր հայրս:

երբ մի անգամ տեսնում է, որ մի հովիւ գետնից մի քար վերցրեց և ձգեց նախրից հեռացող մի կովի: Քարը ծակեց կովի փորը և նրան գետին գլորեց: Հայր, ասաց Զուարթը, իւր հանձարեղ յլխոյդ հասկացաւ, որ այստեղ մի գերբնական բան պիտի լինի, մօտեցաւ կովի ընկած տեղը և գտաւ մի քառակուսի երկաթի կտոր: Վերցրեց այն և տարաւ մի գինագործի մօտ խնդրեց, որ մի թուր շինի այդ երկաթից: Զինագործն առաւ երկաթը, նայեց և ճանաչեց ինչ յատկութեան լինելը և ասաց «Չատ լաւ, կը շինեմ, դու գնա»:

— Զէ, ասաց Հայրս, իմ աչքիս առաջը պիտի շինես:

«Ի՛նչպէս կալույ եմ աչքիդ առաջը շինել. քանի որ մի ամբողջ շաբաթ պիտի աշխատիմ վրան»:

— Դէհ որ այլպէս է, դիր իսկոյն այդ հնոցը և մի հերոն շինիր տուր, ես մի շաբաթից յետոյ կը գամ:

Վարպետը ճարահատուած՝ նրա ներկայութեամբ մի հերոն շինեց և տուեց նրան: Հայրս վերցրեց հերոնը և գնաց: Իսկ վարպետը երեք թուր շինեց, միմեանց բոլորովին նման, միայն մինը այդ, իսկ միւսները ուրիշ երկաթից: Սրոշուած օրը Հայրս գնաց գինագործի մօտ և խնդրեց թուրը: Վարպետը աշակերտին հրամայեց, որ ներսից բերէ թուրը, և սա, որ նախապէս խրատուած էր, բերեց այն թուրը, որ հասարակ երկաթից էր շինուած: Հայրս նայում է, տեսնում է, որ իւր երկաթից չէ, բղաւում է գինագործի վրայ. ինձ անասունի տեղ ես դնում, հար է իմ երկաթս, սա նրանից չէ շինուած:

«Տեսնում եմ, որ վարձս կտրելու մտադրութիւն ունիս, պատասխանում է գինագործը, դրա համար շառ ես ձգում»:

— Կը տեսնիս իսկոյն, ասում է Հայրս և հերոնը լսփում է թուրին, որ անմիջապէս ծակում է:

Վարպետն սկսում է նախատել աշակերտին, որ սխալմամբ ուրիշ թուր է բերել և հրամայում է միւսը բերել:

Հայրս հերոնով այն էլ է ծակում և բարկացած կամենում է հերոնը վարպետի սիրտը խրել, բայց սա վեր է թռչում և ղնում իսկական թուրը բերում տալիս հօրս:

— Տես, սա իմ թուրս է, ասում է Հայրս, տես հերոնը չի կարողանում ծակել:

Այդ սուրի առաջ ոչինչ էր կարող գիմանալ, ինչպէս երկնից կաշ ծակը չաչանի չէ, թէ որտեղից և որտեղ է խփում, այնպէս էլ դա չաչանի չէր, թէ որտեղից որտեղ էր խփում. եթէ տարածութիւնը մեծ էր՝ երկարանում էր, եթէ փոքր էր՝ կարճանում. նա կայծակի թուր էր, երկրնքից ընկած: Հայրս, ասաց Զուարթը, այդ թրով մեծ յաղթութիւններ տարաւ և դարձաւ թաղաւոր: Զամիրամ թագուհին, որ շատ

Թագաւորների է յաղթել, ցանկացաւ այդ թուրն ունենալ. շատ անգամ նրա դէմ պատերազմի դուրս եկաւ, բայց չարաչար յաղթուելով չետ քաշուեց, որովհետեւ այդ թուրը հօրս ձեռին էր:

Հայրս ունեցաւ ինձ և երեք եղբայրներին: Իմ գեղեցկութեան հռչակը ճամիրամի ականջին էլ հասաւ: Նա մտածեց փախցնել ինձ հօրս տանից, յուսալով որ հայրս իբր փրկանք կըտայ այդ թուրը և կազատէ ինձ: Այս պատճառով նա կանչել է իւր երեք դեւին և խստիւ պատուիրել, որ գան ինձ փախցնեն: Դեւերը համաձայնել են, միայն պաշտան են դրել, որ փախցնողինը լինիմ: Մի դժբախտ օր այս ահռելի եօթ զլխանի դէր գտաւ ինձ ծովի եզերքին զբօսնելիս և զրկելով փախըրեց բերեց այս բերդը: Հայրս արդէն ծերացել էր, և չկարողացաւ տանել այս վիշտը, անկողին ընկաւ և սկսեց տանջուել: Մահուան օրերը մօտեցան, Մանազկերտի չորս բլուրների վրայ բերդեր էր շինել, երեքը եղբայրներին՝ իսկ չորրորդը՝ իւր համար. մի օր նա կանչել է իւր որդիներին, տուել է իւրաքանչիւրին մի բերդ, օրհնել և ուղարկել իրենց բերդերը: Երբ հիւանդութիւնը ծանրացել է, կանչել է ձեռնորդուն և ասել. «Մահուանիցս չետոյ շատ կռիւներ կլինին այս թուրի պատճառով եղբայրներիդ մէջ, ուստի վերցրու, տար ծովը ձգիր»:

Եղբայրս ասել է թուրը, գնացել ծովի ափ, փորձի համար խնդիլ է մի քարի և տեսել է, որ թուրը պանրի պէս կտրել է քարը, ափսոսացել է ծովը ձգելու, դրել է մի քարի տակ և գնացել ասել հօրս, թէ ձգեց ծովը:

— Ի՞նչ եղաւ ծովը, հարցրել է հայրս. երբ ձգեցիր թուրը:

— Աչինջ չեղաւ. պատուխանել է եղբայրս:

— Աւրեմն չես ձգել. գնա իսկոյն չետ բեր, պահանջել է հայրս:

Եղբայրս, ասաց Զուարթը, վերադարձրել է թուրը և հայրս չանձնել է միջակ որդուն, պատուիրելով, որ անպատճառ ծովը ձգէ: Սակայն նա ևս թագցրել է. և խափել հօրս, թէ պատուէրը կատարել է: Հայրս նոյն հարցը տալով՝ իմացել է ճշմարտութիւնը և չետ է պահանջել, չանձնել փոքր որդուն: Փոքր եղբայրս ուղղա՛յի տարել է թուրը և ձգել ծովը. իսկոյն ծովը կատաղել է և սկսել յէպի երկինք նետել գազաններ և ձկներ: Եղբայրս զարհուրած վազել է հօրս մօտ պատմել նրան, թէ թուրը ծովը ձգելիս՝ ինչպէս կատաղել է և գազաններ ու ձկներ դէպի երկինք ձգել: Հայրս օրհնել է նրան, ու ճշտութեամբ կատարել է իւր հրամանը և հանգ՝ ստ հողին աւանդել: Թուրը ծովը ձգած օրը ուրբաթ է եղել, ուստի և մինչև այժմ ամէն ուրբաթ ծովը որոտում կատաղում և երկինք է նետուում, իսկ միւս օրերը խաղաղ է:

Ահա այս է իմ և իմ հօր պատմութիւնը, ասաց Զուարթը, հի-

մայ հերթը քոնն է. դու էլ պատմիր, թէ ի՞նչ էս, ի՞նչ որդին ես:

—Իմ պատմութիւնս կարճ է, պատասխանեց Արա, ես հայոց Արամ թագաւորի որդին եմ անունս Արա է: Հօրս աչքերը կուրացել են, սոսացին, թէ միակ դեղը Ջամիրամի մօտ կա, ուստի և ես գնում եմ նրա մօտ աչք դեղը բերելու:

—Ջամիրամի մօտ, բացականչեց Զուարթը, վաճ ինձ, դու աչքս չես վերադառնալ. նրան տեսնելով կը մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ:

Երբէք, պատասխանեց Ա. ա. թող վկայ լինին աստուածները, որ նոյն խակ Ջամիրամը չի կարող լսել ինձ քեզանից: Դու իմ հարսնուցուն կը լինիս. կ'սպասես վերադարձիս»:

Վերջապէս ուշ զիշերը նրանք պատրաստուեցան քնելու: Արան մերկացրեց թուրը և գրեց իր և Զուարթի անկողնի միջև ու քնեց:

Առաւօտը վաղ վեր կացան և Արան պատրաստուեց ճանապարհ ընկնելու: Զուարթը փորձեց նրան չետ պահել և երբ չաջողացրեց, «Դուն է յսիր ինձ, ասաց, և գնա ինչպէս քեզ կ'ասեմ: Երեք օր գնալուց յետոյ պիտի հասնիս մի լեռան, որի աջն կողմը Վանի սահմանն է, այս կողմը հայաստանը: Երբ կը բարձրանաս լեռան՝ կը տեսնես մի սաղարթ ակիտ աշաղիւն ծառ, որի կոճղի մօտ մի սպիտակահեր ծերունի է նստած: Չը լինի՞ թէ առանց ծանօթանալու աչք ծերունու հետ անցնիս գնաս: Առաջ բարև տուր: Տեսար չառաւ բարևդ, երկրորդ ամբամ բարև տուր, բարի տեսութիւններս», ասա, ծերունկ: Տեսար դարձեալ չառաւ, երրորդ անգամ բարևիր և հայր կոչիր նրան: Տեսար այս անգամ էլ բարևդ չառաւ, բազուկներդ զօրացրու, տես այսպէս և նետուիր ծերունու զիրկը, և արմուկները բռնելով որքան որ ոչ ունիս՝ սեղմիր: Քաջ ես, ու քաջ պիտի մնաս: Ծերունին ապշած պիտի լսաս ի հետդ և ասէ, թէ ի՞նչ է խնդիրդ, թէ ես քեզպէս շատ երկտասարդ կորսնցրել եմ, սակայն քեզ պիտի ազատեմ ու խնդիրդ էլ պիտի կատարեմ: Աչք ժամանակ չայտնիր նրան ճանապարհորդութեանդ նպատակը և հետևիր նրա խորհրդին»:

—Ճառ լաւ պատասխանեց Արա, մնաս բարով ասաց և ճանապարհ ընկաւ:

Երեք օրուայ անխոնջ ճանապարհորդութիւնից յետոյ Արա Գեղեցիկը գնաց բարձրացաւ մի բարձր լեռու և տեսաւ աշաղիւն ծառի կոճղի մօտ մի ծերունի նստած: Զուարթի պատուէրի համեմատ երեք անգամ բարև տուեց նրան, հայր կոչեց և երբ բարևը չառաւ, նետուեց զիրկը և բոլոր ուժով սեղմեց նրա արմուկները:

Վերջապէս ծերունին լսաւ'ց և ասաց. «Ի՞նչ է խնդիրդ, ասա, քեզպէս շատ երկտասարդներ եմ կորսնցրել, միայն քեզ պիտի ազատեմ և խնդիրդ էլ պիտի կատարեմ»:

— Խնդիրս, ասաց Արա, Չամիրամ Թագուհու մօտ հասցնելն է, որ-
պէսզի նրա մօտից բերեմ կուրացած հօրս աչքերի դեղը:

— Դժուարին բան խնդրեցիր, պատասխանեց Տերունին, Թըռ-
շունը իւր Թեւովը օձը իւր պորտով չեն կարողացել Չամիրամի եր-
կիրը մօտել. որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի իւր սահմա-
նի վրայ: Զորորդը ես եմ և մեր ձեռքից ոչինչ չի կարող սարտնել:
Բայց ես քեզ խոստացայ չը վնասել, դու ինձ հետ մարդավարի վա-
րուեցար, և ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպանել ես.
մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք և ինչ կերպարանք կամենանք, կը
ընդունենք. նրանք դեռ կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահ-
պանելու համար: Այժմ դու բարձրացիր ծառը և 40 տերև քաղիր,
բայց զգուշացիր աւելի քաղելու, յետոյ իջիր և աջ ձեռիդ մէջ բեր
ինձ տերևները:

Արան իսկոյն բարձրացաւ ծառը, 40 տերև քաղեց և աջ ձեռի
մէջ դրած բերեց Տերունուն: Սա փնջեց բոլորը, աջ ձեռից առաւ
ձախ ձեռը. ձախ ձեռից աջը, կրկին աջից ձախը և ասպա տուեց Ա-
րային, որ ձախ ծոցը դնէ: Արան կատարեց Տերունու հրամանը: «Յի-
մա, ասաց Տերունին, աջ ձեռքդ տար ձախ ծոցդ և մի տերև հանիր,
միայն չը վախենաս, քաջ եղիր, ինչպէս էիր: Մտքիցդ չար բաներ
մի անցնիր, սիրելիներդ չիշիր, չը խօսես, այժմ դիր տերևը շրթունք-
ներիդ մէջ: Արան դրեց տերևը շրթունքների մէջ և իսկոյն աշ-
խարհն սկսեց աչքի առաջով անցնել, ահա իւր հայրը Արամ, կոյր,
դողդոջուն անցաւ առջևից. ահա եղբայրները, ուրախ գուարթ իրենց
կանանց հետ և ահա Զուարթը, Թախիձն երեսին, իրեն խրատելիս:
Ուզեց Արան խօսել Զուարթի հետ, բայց չիշեց Տերունու պատուէրը
և իրեն զսպեց:

«Ահա դպիս է Չամիրամ Թագուհին, ասաց Տերունին, կուզես
տես, միայն չիսի Թէ գեղեցկութիւնից հրապուրուած՝ հետը խօսես
Տեսմը»:

— Ա՛հ տեսայ...

— Տեսնելդ բաւական է:

— Ոչ, ոչ, պիտի գնամ դահի վրայ նստած տեսնեմ:

«Լաւ, ասաց Տերունին, ճանապարհը հիմի բաց է քո առաջ.
դնա՛. մի օր գնալուցդ յետոյ կը հանգիպես պահապանների, որոնք
կը տեսնեն քեզ և կաշխատեն բռնել. դու հանիր մի տերև ծոցիցդ
և շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կորոնեն,
դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսնիլ վերջի վերջոյ նը-
րանք կը համոզուին, Թէ աչդ մի երևոյթ էր որ տեսան. ր խկա-
պէս մարդ չերևաց նրանց մէջ: Մինչև Վան հասնելու համար եօթ

կարգ պահպաններին պէտք է անցկենաս, ամէն անգամին հին տերւը նետիր, նորն առ շրթունքներդ: Երբ կը հասնես բերդին, ուղիղ կէս գիշերին գնա դռան առաջ կանգնիր, պահպանները քրնած կը լինին, միայն մինը ներսը, մինն էլ դուրսն արթուն հսկելիս կը լինին, երբ նրանք բեզ տեսնեն, հանձր տելւը և շրթունքներդ առ, նրանք իսկոյն իրար կը խառնուին, ու նորից կը դադարեն, իրենց տեղերը կը կանգնին: Այդ ժամանակ մի մի տերւ էլ կը հանես ծոցիդ, դռան երկու փոկերի մէջ կը քսես, դուռը կը բացուի, առաջ կերթաս: Պահպանները միմեանց կը խառնուին, բաց քեզ չեն տեսնիլ, դու շրթունքիդ տերւը վայր կը ձգես, նորը կառնես, այս պէտով առաջ կերթաս, Զամիրամի պալատի ընդարձակ սրահները կ'անցնես, կը մտնես ննջարանը: Քառասուն նաժիշտներ կը հանդիպեն քեզ, չը լինի թէ նրանց տեսնելով խելքդ թուցնես: Նորից փակիր դուռը՝ մի նոր տերւ թռչիր ու կպցրու դռան յետն. նա ինքն իրեն կը փակուի: Նաժիշտները իրար կը խառնուին, բաց դու ուշադրութիւն մի դարձնիր, կընայես կը տեսնես Զամիրամ պառկած, ոտների և սնարի մօտ մի մի թանգագին քարերի ջահեր են՝ վառուած, իւրաքանչիւր քար իր չափուկ լոյսն է արձակում և բոլորը միախառնուելով դիւթիչ տպաւորութիւն են թողնում: Մի մօտենար անկողնին, ուղղակի գնա սնարի մօտ, մի տերւով բաց այնտեղ դրած արկղը, որ լի է թանգագին ակներով և հրաշալի զարդերով, ձեռք մի տար ոչ մի նին էլ, աջ կողմ: դարակում դրուած է հօդ աչքերի դեղը, վերցրու այն, բաց գգուշացիր, մի գուցէ ձօս կողմինը վերցնես, նա աչքի թույն է, խկոյն կը կուրացնէ, նոյն իսկ առողջ աչքը: Այնուհետև քո խոհեմութիւնիդ է կախուած անվտանգ դուրս գալը Զամիրամի գեղեցկութեան հրապուրիչ թակարթներէ: Եթէ կարող ես, բոլորովին մի մօտենար նրա անկողնին, ոչ մի հաշեացք մի ձգիր նրա վրայ: Բաց միթէ կարողանալու ես: Դոնէ լռչխատիր ոչ մի նշան չը թողնել նրա մօտ: Սչս է ասելիքս, այժմ ճանապարհ ընկիր, գնա:

Զ.

Մրան համբուրեց ծերունու ձեռքը և ճանապարհ ընկաւ: Նրա պատուէրները լրիւ կատարելով Մրան անցաւ բազմաթիւ պահպանների միջով: մօտա Զամիրամ, ննջարանը բացեց ակնիդէնի արկղը, հանեց իւր հօր աչքերի դեղը, փակեց արկղը և կամենում էր չես դառնալ՝ աչքն ընկաւ Զամիրամի վրայ, որ անփութ ընկած էր անկողնի մէջ. նրա ոսկեթել մագերը պահուրներ էին կազմել կամար ունքերի, լայն ճակատի վրայ և առատութեամբ թափուել ուտերի վրայ, աչքերը խոշոր էին, աչտերը կարմիր մէկ մէկ խնձոր, բերանը փոքր, շրթուն-

քը՝ վարդի թեր. կարծես Աստուած գործ չէր ունեցել և ոսկէ գրիչն առել նախշել էր նրան, այնպէս որ նրան զիտողը մոռանում էր նոյն իսկ հացն ու ջուրը: Նրան էլ մոռացաւ ծերուկի պատուէրը, կռացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից և իւր մատանին դնելով նրա մասը, նստին ինքն առաւ և շտապով հեռացաւ ննջարանից:

Հագիւ արշալոյսը բացուել էր, ևրբ քնքշացած Ջամիրամ թագուհին սովորութեան հակառակ շուտ արթնացաւ: Կէս քուն, կէս արթուն, նա մտաւ մտածութեան մէջ ընկաւ, իրեն թւում էր, թէ մինը մտտեցել է իրեն, որ մի արարածի շունչ գգուել է նրա երեսը, մի շրթունք հպել է նրա այտին, որ կրակ կտրած վառուում էր: Իսկոյն վեր կացաւ անկողնից, և կանչեց իր քսուասուն նաժիշտներին. բարձր կացաւ նրանց վրայ և ասաց. «Ո՞վ է մտել այս գիշեր իմ սենեակը»: Բոլորը միմեանց երես նայեցին և ապշած մնացին: Թագուհին տեսնելով դրանց ապշիւր, հրամայեց իսկոյն ջուր բերել, որ լուացուի, որովհետեւ երեսն աչրում էր: Իսկոյն ականակուռ սափորով ջուր մատուցին և Ջամիրամ սկսեց լուացուել: Յանկարծ նկատեց, որ մատանին իրենը չէ, նայեց տեսաւ, որ վերան գրուած է. «Նրա գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի»: Իսկոյն արիւնը գլուխը խփեց և խելագարուած գոչեց. «Ույեմն նա էր, որ տեսայ. այն ինչ թաշուհ էր, որ ձեռքիցս թռցրի»: Ապա խիստ հրաման արձակեց, որ բոլոր զօրքը պատրաստուի Արամ թագաւորի վրայ պատերազմ գնալու:

Է.

Դառնանք Արա Գեղեցիկին:

Արա հասաւ ծառուկ ծերունու մօտ: Սա բարկացաւ վրան և ասաց. «Ի՞նչ չկատարեցիր իմ մի պատուէրը, ինքդ քո ձեռքով նշան թողիր, դրանով ոչ միայն քեզ, այլև ինձ վտանգի ենթարկեցիր: Զամիրամի զօրքերը երկու օրից այստեղ կը լինին. փախիր, որ ազատիս. ես էլ այս լեռների մէջ թաք կը կենամ»: Արա Գեղեցիկ՝ մէկ ոտքը երկու արած՝ գիշեր ցերեկ քաջելով խնաց հեռացաւ: Սոսաօտեան արևը ծագելիս մօտեցաւ Զուարթի բերդին: Զուարթ տեսաւ, որ իւր սիրելին վերադառնում է, դէմ վազեց, գրկեց ու համբուրեց: Եկան տուն: Հագիւ մի քիչ հանգստացել էին, Արան վեր կացաւ, ասելով Զուարթին. «Այս ուրախութիւնը ուրախութիւն չէ, պէտք է շուտով մեկնենք այստեղից, հաց ուտելու էլ ժամանակ չը կայ»: Զուարթը սաստիկ ուրախանալով, որ իրեն իւր հետ տանելու է. շտապելու պատճառն անգամ՝ չը հարցրեց և տաքաւ ցոյց տուեց դէպ զանձերը բոլորը բարձեցին հրեղէն ձիերի վրայ և արևը դեռ ևս մայր չմտած ճանապարհ ընկան:

Գիշեր ցերեկ ճանապարհ կտրելով հասան նախ միջնակ և ապա աւագ եղբոր բերդը և նրանց էլ իրենց զանձերով հետներն առած շարունակեցին ճանապարհը: Վերջապէս եկան հասան Բերրի իջան հանդստանալու: Այստեղ աղբւրներ, փազող ջրեր չը կան, այ միայն ջրհորներ և այն էլ այն բան սակաւաջուր. որ մարդիկ պէտք է իջնէին մէջը, թասով ջուրը լցնէին կուժը, ապա քաշէին: Երկու եղբայրները վախեցան իջնել իսկ Արան աներկիւղ համաձայնեց: Թողը կապեցին մէջքը և իջեցան ջրհորը: Քաջ մինչդեռ նա ջուր քաշելով էր գբաղուած, երկու եղբայրները խորհուրդ արին միմեանց հետ և առացին. «Մեր եղբայրը մեծի պատիւ պահել չը գիտէ, սիրուն աղջիկը, ահադին գանձը ինքը վերցրեց, հիմի էլ գնանք տուն, ամէն կերպ հպարտանալու է. թէ ամէն ինչ ինքն է արել. եկ թողնենք դրան այս ջրհորի մէջ և Զուարթին ու նրա զանձերն առած գնանք: Թող Զուարթը նրանք լինի ուժ որ կը գնաց»: Այսպէս նրանք ականջ դրին չար նախանձի ձայնին. թողին իրենց եղբորը ջրհորի մէջ բարձան իրենց զանձերը և ճանապարհ ընկան: Զուարթը լալիս էր և չէր ուզում առանց Արայի ոտը փոխել, միայն սրանք համոզում էին նրան, թէ Արա իւր սովորութեամբ համեմատ որսի է գնացել և կը գաջ իրենց կը հանին: Վերջապէս երկուր ճանապարհ կտրելով եկան հասան Մուսուլ քաղաքը, որ «կըսուի Նինուէ»: Տխուր նստած էր Արամ թագաւորը և յսում էր իր երկու որդիների սնապարծ պատմութիւնները. բայց Արա Գեղեցկին մտքից չէր հանում, կրկին ու կրկին հարցնում էր, թէ ուր մնաց: Նրանք զանազան պատասխաններ էին տալիս, բայց չէին կարողանում գոհացնել նրան: Գիշերը, երբ Զուարթ առանձնացաւ իւր սենեակը, որ կից էր իւր սենեակին, սկսեց լալ, աղի արցունք թափել և եղել¹⁾:

Արամ Զուարթի երգը լսելով ինքն էլ արտասուում էր և հիանում նրա երգերի և ձայնի վրա: Այդ գիշեր երկուսն էլ չքնան և լալով ողբալով անցկացրին:

Ը.

Այժմ գառնակն արա Գեղեցկին: Վեց օր վեց գիշեր, առանց մի կտոր հացի, ընկած մնաց Արան ջրհորի մէջ: Միայն ջուր խմելուց հոգին ելաւ, ինքն իրենից կերաւ նուազեց. ընկաւ Յանկարծ որտեղից որ էր մի հարուստ վաճառական (բաղրկան), թանգազին բռնելը ջորիների վաճ բարձած, եկաւ իջնանեց այս ջրհորի մօտ: Ծառաներն իսկոյն ջրհոր վազեցին, որ թէ իրենց ծառաւը յաղեցնեն և թէ գրաստներին ջուր տան: Թողը կապեցին մինի մէջքը և իջեցրին

¹⁾ Պատմող ծերունին երբ մոտացել էր:

ջրհոր: Երբ սա իջաւ չատակը՝ տեսաւ որ մի մարդ կալ աչնտեղ ձայն տուեց ընկերներին, թէ մի մարդ կալ աչնտեղ:—Ո՞ղջ է թէ մեռած, հարցրին:—Ոչ ողջ է, ոչ մեռած, պատասխանեց նա:—Քուտ արա, ասացին, մէջքիդ թուր քանդիր. նրա մէջքը կտպիր քաշենք հանենք: Նա էլ կտպեց, քաշեցին հսկեցին. տեսան որ մահուան նժարի մէջն է: Էլ ջուրին մուրին չը նայեցին, մէկը երկուսը վագեցին իմաց տուին վաճառականին թէ աչպիսի մի մարդ հանեցինք ջրհորից, հոգու հետ է, ինչ կը հրամայես. Վաճառական էլ ոտները հանել հանգստանում էր, էլ կօշկի մօշկի չը նայեց, բոբիկ վագեց, եկաւ տեսաւ, որ մի աննման դեղեցիկ տղայ կիսամեռ ընկած է: Իսկոյն սկսեց բժշկել, վերաջից սուրը քանդեց. կոճակներն արձակեց յաւ կերակրներով ուժի բերեց և խօսեցրեց: Վաճառականը հարցրեց նրան, թէ ում որդին ես, ով ես, ինչ մարդ ես: Արան նրան պատասխանեց. «Իմ պատմութիւնս շատ երկար է, ժամանակ չկալ բոլորը ձեզ պատմելու, միայն թէ ես Նինուէ՛ր, քաղաքի գաւակ եմ, և թէ անցնելու ես այդ տեղով՝ ինձ Նինուէ՛ր ձգիր»: Տեսաւ վաճառականը, որ սա չի կամենում յաչտնել իւր ով ինչը, մերկացրեց նրա սուրը և տեսաւ, որ ոսկեգօծ տառերով գրուած է. «Հայաստանը տիրող թագաւոր Արամ»: Վաճառականը աչեց և դարձաւ ասաց. «Այս սուրը քեզ հրտեղից, դու կամ աւագակ ես, կամ Արամ թագաւորի որդին. մի գուցէ Արա Գեղեցիկը լինիս, երեսիցդ լոյս է կաթում»:

—Եթէ ինձ Նինուէ հասցնես, մեծ պարգևներ կ'ստանաս ասաց Արան:

—Աչիս վրայ, պատասխանեց վաճառականը և անմիջապէս կարգադրութիւններ արու հանապարհ ելնելու:

Չառ չը րաշեց, գնացին հասան Նինուէ, իսկոյն Արա Գեղեցիկին առանց մի ու եքանի, նոցնիսկ Զուարթի վրայ ուշադրութիւն դարձնելու վագեց զրկեց հօրը և բացականչեց. «Բերել եմ աչքերիդ դեղը, թող որ բժշկեմ»: Եւ անմիջապէս ածեց դեղը աչքերը: Վայրկանաբար լոյսը բլիսաց նրա աչքերից, երիտասարդացաւ և աշխոյժ եկաւ վրան: Հայր և որդի միմեանց փաբեցան և աչլես սահման չը կայ նանց ուրախութեան: Սրանց ձայնն առնելով՝ վագեց եկաւ Զուարթը ու փաթուեց Արային: Արամ գրկեց երկուսին և օրհնեց:

Թ.

Ամբողջ գիշերը ուրախութեամբ անցկացրին. Երբ լուսացաւ, դուրս նայեցին տեսան, որ շրջակայ լեռները զինուորներով բռնուած են, իմացան, որ Չամիրամ թագուհին ահագին բանակով եկել պաշարել է Նինուէն: Արա Գեղեցիկը տաս տասներկու օր ուշացած լի նելով՝ Չամիրամը միջոց էր ունեցել աչքբան առաջ գալու:

Հայր ու որդի սկսեցին խորհել իրենց անելիքի մասին:

«Առ դարձեալ թուրս ասաց Արամ անցիր գօրքերիս գլուխը և գնա վանկիր նրանց աչդ մեր ազատ լեռներին»:

— Ուշ է, հայրիկ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու գօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչև մենք կը պատրաստուինք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը և մեր բոլորիս գերի կը տանի:

— Ապա ինչ անեք, հարցրեց Ա. ամ թագաւորը:

— Դու հանգիստ կաց տեղդ, թուրդ ու գօրքդ պահիր, միայն ինձ թող տուր մենակ, անգէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ:

— Երբեք, պատտաստանեց Արամ, պարզ է, որ նա քեզ տիրելու համար է եկել, և եթէ դու ձեռքն ընկնիս՝ նա աչլես քեզ ինձ չի տալ, բեզ կառնէ կ'երթայ:

— Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչեմ, քան հաշոց գահն ու հաշոց գօրքը:

— Փանր է աչդ դոհը, ասաց Արամ թագաւորը, սակայն պիտի անել, գնա, թող օրհնութիւններս քեզ վահան լինին:

Ելաւ Արան ու ելեառն գլխաւոր զինուորներով ուղևորուեց դէպի Ջամիրամի բանակը: Մի բարձր բլրի վրայ Շամիրամ թագուհին վրան էր խփել և աչնտեղ տեղաւորուել: Աչնտեղից շալունակ դէպի՝ Նինուէ ի, ի նաչում, որ տեսնի թէ ով է գալիս, կամ ինչ աղերսում է ընկել Նինուէի մէջ: Յանկարձ նշմարեց որ երեսնի չափ պինուորներ դէպի իւր բանակն են գալիս, հեռեց տեսաւ, որ նրանք անգէն են, հրամայեց. որ նրանց զիմաւորեն ու առանց վնասելու, ապահով իւր մօտ բերեն: Զինուորները գնացին ու կատարեցին Ջամիրամ թագուհու հրամանը: Երբ աւելի մօտից Ջամիրամ թագուհին անսաւ Արա Գեղեցիկն մի երևոյթով ճանաչեց նրան, ու խելագարուած ընդառաջ գնաց նրան, ու բռնեց ձիու սանձը:

«Դու վսչր իջիր, ասաց Ջամիրամ Արա Գեղեցիկին, իսկ քո զինուորներդ թող ա' միջապէս վերադառնան, բարե են իմ կողմից Արամ թագաւորին և ասեն, որ ես գոհ եմ քեզ գերի ունենալով, թող ինքը իւր գահին տէր մնայ»:

Զինուորներն իսկոյն յետ դարձան գնացին: Ապա չաղթական փողերը հնչեցին և Ջամիրամ Արաչին առած դարձաւ քէպի Վան:

Ժ.

Երեք երկար ու ձիգ տարիներ անցան աննկատելի կերպով Ջամիրամի ու Արաչի համար, սակայն աչդ երեք տալիս ե եք դա՝ թուսց Արամին և մանաւանդ Զուարթին: Վե ջապէս սրանք մի նամակով չաչտնեցին Արաչին իրենց թախիժն ու կարօտը:

Երբ կարդաց Արան նամակը, արիւն արցունք թափեց աչքե

րից: «Հայամ եղաւ ինձ, ասաց, այս երկրի հացն ու ջուրը, ևս պէտք է վերագտնամ»:

Չամիրամ թագուհին շատ զգուշութեամբ էր պահում նրան և մեծ հսկողութիւն ունէր, սակայն Լ, ան կարողացաւ ծպտուած փախչել, գնալ հօրն ու Զուլաթի մօտ: Ս, անց ուրախութեան չափ չկա, եօթն օր եօթ գիշեր հասանիւք ա, ին, Արաչին ու Զուլաթին պսակեցին:

Այս բոլոր ուրախութիւններն ի մէջ Արան չմոռացաւ, որ Չամիրամ վրէժխնդիր է լինելու, ուստի և սկսեց պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել: Ժամանակը աշուն էր ու ձմեռ եկաւ. աչք չորս ամսուայ մէջ Արա Գեղեցիկը իւ բոլոր պառաստութիւնը տեսաւ: Եւ երբ «դաշտերի շուշանները բացուեցան ու ծառեր ռոտելը արթնացան», ինքն էլ արթնացաւ և բանակն առած դէպի Վան գնաց: Դեռ կէս ճանապարհը չանցած, լրտեսներ հանեց և իմացաւ, որ Չամիրամ թագուհին էլ իրեն վրայ է գալիս: Նա գալով, սա գնալով, Սասունի ռահմանում բռնուեցան և սկսեցին պատերազմել: Աս Գեղեցիկ ջարդելով թշնամիներին բշեց մինչև Վանի սահմանը: Ծովի ափին մի քաղաք կայ Ախլաթ անունով, այստեղ Չամիրամ սաստիկ նեղուելով՝ իւր բոլոր ուժերը հաւաքեց և հրամայեց հացոց ամբողջ բանակը սրի անց կացնել, «Միայն, ասաց նա, զօրքի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բարձրահասակ և աննման մի ելիտասարդ է, չսպանէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք»: Նորից սկսուեց պատերազմը, աւելի կատաղի քան երբևիցէ: Աչքերը արիւն լցուած կուռւմ էին, առանց նկատելու, թէ ով է ապրողը, ով՝ մեռնողը: Այս իրարանցման մէջ ընկաւ և մրա Գեղեցիկ. նրա զօրքը կատաղութեամբ սկսեց արեան վէժը լուծել, իսկ շուտով չսահառուելով թուրեց փախաւ: Պատեազմի դաշտը անթիւ դիակներով մնաց Չամիրամին: Անհամբեր սպասում էր Չամիրամ, որ նա զօրականները ու Լ, ուր չէ կրքերեն իրեն Արա Գեղեցիկին, սակայն նրա յոյսերը ի դե և ելան, ոչ ոք չկարողացաւ մի տեղեկութիւն տալ Արաչի մասին: Ուստի ինքը անձամբ կամեցաւ պտտել պատերազմի դաշտը և իմանալ, թէ Արան ընկե՞լ է քաջաբար, թէ փախել ու պէս թուլամորթ: Անցաւ հազարաւոր դիակների միջով, թուաւ արեան վտակների վաշով կանգնեց մի հսկայ դիակի առաջ, յառած նայեց նրան և հառաչելով հրամայեց, որ պալատ տանեն: Իսկոյն կատաեցին նրա հրամանը: Չամիրամը երեք օր շարունակ նստած Արա Գեղեցիկի դիակի մօտ, գոկախառնում էր նրան ու ողբում: Երեք օրից յետոյ աչքերը ծով կտրած համայեց, որ վերցնեն և տանեն թաղեն: Եւ վեցրօն, մեծ շքով թաղեցին Արա Գեղեցիկին:

ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ

ՊՕԼՍՈՂԱՅ ՌԱՄԿԱԿԱՆ ԱՆԴԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՒԱՔԵԾԻՆ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԵՒ ԱՐՄԵՆՈՒՅԻ ԱՃԱՌԵԱՆ

ՅԱՌԱՅԱՐԱՆ

Ներկայ ժողովածուի նախնական սկզբնաւորութիւնը եղած է 1890-ին, երբ Պոլիս էի եւ ինձ ծանօթ ու մեր ընտանեաց մեջ խօսուած ու պատկանած ժողովրդական բանաստեղծութիւններէն հասակոտները սկսած էի գրի առնել:

Աշխատութեան նոխարեան համար մեծագոյն մասամբ պարտական եմ քոջա՝ օր Ուրեմուհի Ննառեանի, որ անձամբ գրի է առած գրեթէ բոլոր հեփաքները իսկապէս իրմէ են ամբողջ 13 հեփաք. 7-րդը Մուկիմ մասալը գրի առած է վաղամեռիկ եղբայրս Հայկ Ննառեան. մնացածը իմ գրի առածս է նմանապէս երգերէն ու խաղերէն մաս մը: Մնացեալը ինձմէ է. ինձմէ է նոյնդէս հասակոտներու դասաւորութիւնները եւ որ գլխաւորն է՝ ամբողջին ուղղագրութիւնը:

Վերջին կէտին վրայ կարելու է քիչ մը աւելի կանգ առնել:

Ինչպէս այլուր, նոյնպէս եւ այս աշխատութեան մէջ զանազան եմ ըստ ամենայնի նիւթ ու գիտական ուղղագրութիւն մի ստանդարտէն ելու. այս բանը քեզ բուն բարբառախօսական գրուածքներու մէջ անհրաժեշտ է յամենայն դէպս ընդունելի եւ՝ իբր գիտականներուն նուիրուած գործ. սակայն այս աշխատութեան մէջ՝ որ աւելի միջակ եւ քերես ռամիկ դասակարգին ալ պիտի խօսուի, կարելու համարեցի բռնել տիպիկ միջին նամբայ մը, որ ոչ սխալ ընթերցուած մը տար գիտունին, եւ ոչ ալ տարօրինակ եւ նորանշան ուղղագրութեամբ մը ծանօթ բառերը աննանաչելի դառնային հասարակ ընթերցողներուն:

Ընդհանրական ուղղագրութեամբ նիւթ ընթերցուած մը կը պահանջեն, ու շարժութիւն դարձնելու են հետեւեալ կանոններուն.

1. Է, Ժ, Դ, Զ, Ը գրերը պէտք է կարգաւ նիւթ ինչպէս Է, * Դ, Զ, Ը:

2. է՝ տառը բառին սկիզբը ձայնաւորէ առաջ կը կարդացուի գերմ. յ, իսկ բաղաձայնէ առաջ յե. ուրիշ ամեն տեղ ւ:

3. յ բառերու սկիզբը կը հնչուի 4. հայերէն բազմազանի բառերու վերջը՝ « եւ » գրեւորէ յետոյ անձայն է. բայց օտար բառերուն ծայրը կը կարդացուի գերմ. յ:

4. « բառին սկիզբը կը կարդացուի յօ:

5. « ձայնաւորի եով կը կարդացուի յ:

6. « գիրը « եւ » խառնուելուն մէջ կ'արժէ նշանակել յ:

7. է՝ միշտ պէտք է կարդալ գերմ. մ:

Իրիս մէջ զտնուած օտար բառերու համար աւելորդ համարեցի առանձին բառացուցակ մը կազմել. ազգագրական բոլոր այս կարգի աշխատութեանց մէջ կտրելի է այսուհետեւ զանց ընել այս կէտը, բանի որ յատկապէս այս նպատակին համար հրատարակուած է մեր մի ուրիշ աշխատութիւնը՝ քուրճեքէն փոխառեալ բառերը հայերէնի մէջ, Մոսկուա-Վաղարշապատ 1902:

1902 Մայիսի 7

Վաղարշապատ:

Հրաշխայ Աճառեան

Ա. ԱՒԱՆՊԱԿԱՆ ԱՂՈԹՁՆԵՐ

1.

Հուսացաւ, լուսացաւ,
 Լուսն ի պարին,
 Ծիտն ի ծառին,
 Հաւն ի թառին.

Աշխատաւոր, վեր կաց պանի,
 Ծուլ մարդուն քունը տանի:
 Էրկինքին տուռները պաց էր,
 Օսկի աթօղը տրած էր,
 Քրիստոս վրան նստած էր,
 Լուսաւորիչը կայնած էր,
 Մենք ու պզտիկ կը գրէին,
 Երգարները կը խաղաչին,
 Մեղաւորները կուլաչին

2.

Լուսնկայ, լուս վերն կայ,
 Պերէս ¹⁾ ինկայ, օթկտ ինկայ,
 Իրեք գինաւոր հասնի,
 Մէկը Յիսուս,
 Մէկը Քրիստոս,
 Մէկն ալ Բարեխօս:

3.

Ասուածամար օսկի կամար,
 Ծունկ եմ չոփեք քեզի համար.
 Աղօթիկ ընեմ հոգուն համար,
 Յիսուս օրտաի, խաքեռս համար.
 Ինչ հրամամես, ան կատարես,
 Խնդիրքս պարին կատարես:

4.

Ասուածամար, դուն կուս էս.

Դրախտին մէջը լուս էս,
 Սուրբ դաւադանաւ պահես մեզ,
 Յրթնած ճուրով վրաս մեզ:

5.

Մաչը Մարչամ սուրբ Եսփածածին,
 Քուն էս մի, արթուն էս մի. —
 — Ոչ քուն էմ, ոչ արթուն էմ.
 Քնացայ տեսիլք մը տեսայ,
 Երթնցայ, զարհուրեցայ.
 Սի վախիւր, մի զարհուրիր.
 Մեր Տէրը պունեցին,
 Օթկը, ծառքը կապեցին,
 Փէրքին ²⁾ վրան պլլեցին,
 Պուտ մը ճուրը խնայեցին,
 Աղն ու քացախ խմցուցին.
 Վախ միածին Յիսուս Որդին:
 Էրկինքը պատռեցաւ,
 Էրկիրը շարժեցաւ,
 Արեւ խաւարեցաւ,
 Լուսինը խափանեցաւ.
 Աստղերը վար թափեցաւ
 Մարչամը դրախտն անցաւ:
 Ոյ որ աչս աղօթքը գիտանայ
 Օրը իրեք անգամ խոստանայ
 Վասկրկանի ³⁾ ծնօղաց,
 Մեխկը չիշուի դատաստանայ:

6.

Լուսունկայ, լուս վերն կայ,
 Ծովին վրայ փարայ մը կայ,
 Առնելն իմեմ ծովը ինկայ,
 Ծովէն էլայ հորը ինկայ,

¹⁾ Գր գործածուի առանց նշտնակութիւնը գիտնալու:

²⁾ Պ սուաւ կրկները աւանդութեամբ յիշող կը մեկնեն լսաչ. ինչ յայտնի
 չէ թէ ինչ լեզուի բառ է: Սակայն լսաչին վրայ փոթաթեցին խօսքն ալ
 քիչ մը անխմաստ կը թուի: ³⁾ Իմա «վարձքը քանի»:

Սուրբ Սէրգիս,
Պաւնէ կօտիս,
Զեյլայ հոգիս
Դրախտին տուօր պաց,
Ասղտրները ներս,
Մեղաւորները տուրս:

7.

Հուսնկաչ,
Հուս վերն կաչ.
Ծովին վրայ օթ կդ ինկաչ
Պագնելն իբէն ծովը ինկաչ,
Ծեր կացիր, մանուկ էկար,
Մեկսկս տարիր, վարձկս պերիր:

Բ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ ԵՒ ՕՐՈՐ

1.

ԿԻՒՆՈՎ ՅԱԿՈԲԻՆ ¹⁾ ԽԱՂԸ ԿԱՄ
ԿԻՐԱԳՈՒՐՆԵՐՈՒ ԵՐԻՐ

Քարելանամ է զինին,
Եւ յոյժ փառօք սեղան լինի.
Յեղ ցեղ ²⁾ հաւեր իւր մօրենին?
Թէ զարգարեալ հարս մը լինի:

Արեւիք առաջին,
Եւ արեւմտք որ ի վերջին.
Նստեալ նաչինք զէսլ ի փարջին,
Որ զանապան է իւր միջին:

Կոչնգոցն լաւ մեծ է
Եղով տապկած ծուկն ալ քազէ.
Օրքան եկած փխրիւն խազ է.
Մահմուր մարդը քուրճի կ'ուզէ:

Ինձ մարդասիրեալ բազմագութ
օղին,

Եւ փառատեցուք ցաւս ³⁾ անձին
իմոյ:

(Կամ)

Ինձ մարդասիրեալ բազմագութ
օղին,

Դարձեալ նաչենք, թէ ինչ կաչ,
Հելվա. պէտքէ և փախալաւ.
Օրքան եկած և խափամա,
Փորը լեցուն պահարկամա:

Ար կը ճանկուտէ մարդուս ներսիղին:
(Եւ կամ)

Քարելուսեա առ մեզ Գըչլն ³⁾,
Ինձ անուշ է մէջի ռախին:

Երանեալ հելվա է,
Եւ պատուական փաշաֆէլլէ.
Հափիրայով հասիլիք է.
Զարմանալին փիլաւ գերէ:

¹⁾ Այս երգին հեղինակը պիտի լինի ոմն Սամաթիացի գինեգան Յակոբ, ինչպէս ինքը հեղինակը առձեռնական տվածներու և ղեւթաններու ոճով կը լինէ իր անունը 11-րդ տան մէջ: «Գարաւեալքս Որման օղի, աղօթեցէք վասն Յակոբի և աչն»: Օրմանով հշտնաւոր գինետան մը անունն է Սամաթիոյ թողին մէջ:

²⁾ Ոմանք սխալմամբ կ'երկին վասն:

³⁾ Այս երեք ձևերէն մէկը կը կրկնուի չաջորդ տանն տ աւել վերջ:

⁴⁾ Var. Գէր գէր:

Ջարդարեալ է սեղան,
Եւ յոյժ բարուք սեղան բուրման
Գեր գեր հաւեր մէջը ծուման*):
Քիւսիւ ֆուսըխով միաբան:

Էլից դաւածըն օղիի
Եւ հատընտիր ¹⁾ մասսիւֆայի,
'Ինի, պիւրա և պօրսօյի,
Հիւանալի շաւպանիայի:

Ըստախօզին սալաքային
Հոզիս կուտամ մէկ պատառին.
Պարպունեայով լաւ մերճանին,
Իլիֆերին ըսխառային:

Թագաւոր չախտեան,
Իշկիւնային էփուն չօրպան.
Առնալուսին սառը գրովան,
Կինով մարդուն է նաֆախան:

Ժողովեալք արբեցէք,
Թալուֆ-կիօսին լաւ ծեծեցէք.
Էլմասիէն լափ կլեցէք,
Ըռավանին ինձ թողուցէք:

Իրաւարար խաս լօխման,
Խարխնծիով չոր պողաչան,
Եղոր էփուն աչն փսխարովան,
Որ խայմախով է միաբան:

Լարեալ եռաֆխան հաւկիթով,
Սուտուրուր ²⁾ լաւ փանիրով.
Մայսանսով, քերօթով ³⁾,
Խրվրնրլսին ալ ⁴⁾ խրյմայով:

Խաղաղութիւն ամմենեցուն,
Խսկիւնիին փորը լեցուն.
Օրբան եկած այս քաւացուն,
Գաւաթ մը տուր գինի լեցուն:

Ծարաւեալքս Օրմանօղի ⁵⁾,
Եղօթեցիք վասն Յակոբի.
Գինին աղիկ ⁶⁾ Ելբրնրաւի ⁷⁾
Որ կը կոխէ ամեն տարի:

Կամաւոր պատարապ.
Կարկանդակով, աչ և կարագ.
Ջրվա, գեղեգ և պամպարակ,
Մարդս կըլլայ խափ-խաղաղակ ⁸⁾:

Հրաւրեալք հաճեցէք
Գաւաթներնիդ վեր վերցուցէք
Մեզներնիդ պատրաստեցէք,
Ամմիջապէս կտորցուցէք:

Ձախաւերք ⁹⁾ դիտեցէք,
Սե խաւեարին բերան բացէք,
Լաւեհային լաւ նայեցէք,
Էնեզներն լվուտեցէք:

*) Var. Յեղ ցեղ հաւեր մէջը օրման:

1) Ոմանք անգնդեր:

2) Քաղաքի անուն է:

3) Var. Թագէ սոխով մայրամնոսով:

4) Var. լաւ:

5) Գինեւան մը անունը Սամաթիոյ թաղին մէջ:

6) Var. աղւոր:

7) Տեսակ մը խաղաղ:

8) Գինեւան Յակոբի հեղինակութիւնը այսքանն է. չաջորդ տուններ
առկէ մէկ քանի տարի առաջ աւելցուցած են Սամաթիոյ Տէր Պրիլպոս
քահանային երկու որդիքը՝ Յակոբ և Երամ Երկցեան: Այս չաւելուածն ալ
գտնէ Սամաթիոյ հայոց մէջ բաւական տարածուած է:

9) Իմ ցախաւէլք, որ Պօլսոյ ժողովրդական լեզուով կը հնչուի ցախավեր
և կը նրանակի, պարսապ մարդ, անպիտք, անճարակ: Հեղինակները կար-
ծեր են թէ, ցախաւեր բառը չ տե ուով կը գրուի:

Ղալիին ¹⁾ ֆուռուռնին	Ճիլերին եաննիին
Պառուլ եփած լաւ սաւմային,	Հոգիս կուտամ մէկ պատառին,
Թագե սոխով սալաքային,	Ռեզեզէլի բուրժի սուին.
Հոգիս կուտամ մէկ պատառին:	Կը խենդենան ամմէն ճիւղին:

2.

ՅԱՏԿԻ ԼՈՒՍԻԿ

Յատկէ, Լոսիկ, ցատկէ կեռսանըդ պագնեմ.
Խազարոս խալֆային շէպէքան փաթթեմ
Սա դիմացի պախնէն իմըս կ'ըլմանի,
Մէջի պըտըտողը քուրս կ'ըլմանի.
Անկաճին օղերը իմըս կըլմանի,
Մատին մատանին ա մօրս ²⁾ կըլմանի:
Ախպարս ³⁾ անցաւ տարցաւ, տար վեր նայեցաւ,
Էրկու ծառքը ծոցը՝ կայնեցաւ լացաւ ⁴⁾.
Քա մի լար, ախպար, մի լար, Տերն օղորմած է,
Իզնիմիտին կեմին էկած կայնած է:
Իզնիմիտին ճամբան քարոտ է, քարոտ,
Ախպարս վարը կայնած կը նայի կարօտ.
Քա մի լար ախպար, մի լար, էս կենե կուգամ,
Օսկէ տասնըհինկ օր չը քըշեր, կուգամ ⁵⁾:
Էփէ, քուրիկ, էփէ քանեղի փիլալ
Հիմա խալֆան կուգայ անութի-ճառաւ.
Խալֆային պաւսօնը ժամն է մընացեր,
Կըրող Սօֆիցային աշկն է մընացեր:

3.

ԵԱՆՏԸՄ ԱՂԱՆԻ

Իզնիմիտին ճամբան քարոտ է, քարոտ.
Աղաւնին տօքօքէն կարօտ է, կարօտ:

¹⁾ Փուռի մը անունն է Սամաթիոյ Թաղին մէջ:

²⁾ Var. եարս:

³⁾ Var. լւմ եարս:

⁴⁾ Var. մէջտիւղ աշկին դրաւ, կայնեցաւ լացաւ:

⁵⁾ Var. տասնըհինկ օր չը քըշեր, էս ճէնէ կուգամ:

Եանճրմ Աղաւնի, օղթան մընացիր,
Եանճրմ Աղաւնի, կրողըս տանիս ¹⁾:

Ճերմակ Թիսան հագար²⁾, էլար վնւր կացիր,
Իզնիմիտին ժամը պսակուիլ կացիր ³⁾:

Չինկեանէն առինք ծուկին ըսխառան,
Աղաւնին էղէր է գեղին մասխառան:

Ըստամբօլէն առինք քեսէ մը դգալ,
Աղաւնին ծիծը քուռունն-փօթուգալ:

Պատին ծակէն էլաւ կոտոշը օձը,
Աղաւնին պառկեր է sofsorին ծոցը:

Սա մէյսանին չեւէն հոռ հոռ կը վառէ ⁴⁾,
Աղաւնին sofsorին տունը կը վազէ ⁵⁾:

Ճերմակ հաւ մը առինք, մատաղ մորթեցինք,
Աղաւնին sofsorին քովը խրկեցինք:

4.

ՍԻՄԱՆՈՒՆԻՆ ՏՈՒՆԸ

Սիմաւոնին տունը
Թուխտէ քաւան է,
Ան ետէսիդ հոռօփը ⁶⁾
Ինք իր հաւան է:

Գևորդը իսկիւն տեսայ,
Մէշկը կօտիով տեսայ,
Յիչ ումմիւ չէի ընէր,
Ըլլայ փաշային տեսայ:

Քառսուն-իծծուն հոգով՝
Հարս առնել կացինք,
Ան ետէսիդ հոռօփը
Տուռը ⁷⁾ չի պացաւ:

Պախենն չամիչ ցանեցինք,
Տիկինին վրան թափեցինք,
Ան ետէսիդ հոռօփը
Պախեննիկ ⁸⁾ նշանեցինք:

¹⁾ Վերջի երկու տողը պիտի կրկնուի բոլոր չաջորդ երկտող տուներէն յետոյ:

²⁾ Var. ճերմակ ձին նստեցար:

³⁾ Var. Ի՞նչ իսկ խառնեցիր էլաւ տէ կացիր,
Ասլանպէկ կազինօն պսակուիլ կացիր:

Ասլանպէկ՝ Իզնիմիտի կամ Նիկիմիդիոյ մօտ հաշաբնակ գիւղ մըն է.
ասոր անունով սրճարանը կը գտնուի Պօլիս, Ալշլի:

⁴⁾ Var. հոռ հոռ կը նետէ:

⁵⁾ Var. կէօպէկ կը նետէ:

⁶⁾ Var. հոռօփիկը:

⁷⁾ Var. մեզի տուռը:

⁸⁾ «Պաքտիզակ» գիւղը, որ կը գտնուի Փոքը-Ասիոյ եզերքը՝ Նիկիմիդիոյ
կամ Իզնիմիտի մօտերը:

Աս կըմի կըմի սալան է?
Մէջը վրան քաւան է.
Հարսը վերի օտան է,
Փեսան վարի սուֆան է:

Հաւերը տապկած մընաց,
Հոռոփը հագուած մնաց.
Քեսէմէն տուված հարսը
Երկուշաբտի եթ կընաց:

5.

Պ Ա Խ Ա Է Ն Ֆ Ի Զ Ն Է Ն Բ Ս ԵՐ Է

Պախնէն ֆիւնէն բըսեր է,
Ծաղկէ վրան մըսեր է.
Աղան վերէն տեսեր է,
Երիւ հատիկ ուզեր է:
Ճանֆէս ֆիւսան խաւայով,
Մագերդ սև սրմայով.
Էլեր կեռսանիդ վրան,
Ճանքերդ շանքիդ վրան:

Ախնիկ, մազըդ հուսէի,
Թուշտ Էրեսիս քըսէի,
Էլլայի վարդին ճառը,
Պիւլպիւլի պէս խօսէի:
Որ ոչ գովեմ գովական,
Մագերուդ դէմ սիրական.
Համար տալու էկեր էմ,
Այբ, բէն, զիմ, դա քերական:

6.

Չ Ա Տ Տ Ը Ր Մ Ը ՈՒՆԻՄ

Չասը մը ունիմ կանանչ է,
Մէջը soփ-soլու մանչ է.
Հռախին բարի պան չէ,
Կինին ա խմէ խաղ կանչէ ¹⁾:
Աշխատեցէք ախնիկներ,
Հարս ըլլալու տարի է ²⁾:
Տուրիս առջին պալիւ է,
Չորս Էրաֆը չալիւ է.
Ախ ինչ է էղեր, ինչ է էղեր,
Բախտըս ասանկ է էղեր:

Պզտիկուց սիրահարուիլը,
Հուրէ շապիկ է էղիւ ³⁾:
Խնձոր մը ունիմ խաճա՛ է,
Չորս բոլորը կճած է.
Ախպարս ուզեց չտուվի,
Նշանածըս տուված է:
Մաննիկ հանըմ, տուուր պաց,
Մանսիլս ներսը մընաց.
Ամմենուն տուվիր կընաց
Իմինըս վաղուան մընաց:

1) Var. Մենծ հարսը աղէկ պան չէ,

Պզտիկ հարսը վար կանչէ:

2) Var. Կարգուելու տարի է. Այս երկտողը կը կրկնուի ամեն տունէ վերջ:

3) Այս տան խակականը թուրքերէն է. ս յսպէս՝

Ախ նէ՞ Իմիշ, նէ՞ Իմիշ,

Բատէրիմ պէօյլէ Իմիշ.

Բիւշիւքիլիքտէն նար սէվմէք,

Աթէշտէն կէօմլէյ Իմիշ:

Թուրքերէնը աւելի սովորական է. բայց հայերէնն ալ՝ որ ինչպէս չափական անճշտութիւնները ցոյց կուտան, թուրքերէնէն թարգմանուած է յետոյ, բաւական տարածուած է:

7.

Օ Ր Օ Ր ¹⁾

Օրօր օրօր օր,
Մանչս օրօր օր,
Քուն ունի, քուն ունի,
Մանչս քուն ունի
Ենի-խափուն ²⁾ տուն ունի,
Ոսկիէ չախչախներ ունի,
Արծաթէ խալխանէ ունի,
Մէջը պառկեր քուն ունի:
Տարուպեր, տարուպեր,
Հովերն ալ տարուպեր,

Իմ գառնուկիս քուններն ալ առ
sk պեր:

Նազերով, նազերով,
Նեկնի կ'ընէ նազերով.
Օսկիէ թել սրւմա մազերով:
Օրօր օրօր օր.
Օրանտ է արծաթ,
Կամարտ է օսկի:
Օրօր ըսեմ փառայով.
Սիրտիկս խոցեր ետառայով:

Գ. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

1. ³⁾

Ծափիկ ծափիկ ծիրանի,
Ծովը խալմախ կ'ըմանի.
Կարծրուկ խնծոր կ'ըմանի.
Մագերը սրւմա կ'ըմանի.

Օսկի դերձան ⁴⁾ մագերն ալ՝
Հովը թելթել կը տանի.
Էրեսս երեսիդ քսեմ,
Հապա քունը կը տանի:

2. ⁵⁾

Ճօր—ճօր, պար—պար,
Էկու հաչրիկը ⁶⁾ ճօպպան տար.
Պղտիկ է չեմ ի տար,
Քիչ մըն ա մեզնայ, հապա տար:

Որի տամ, ուի չի տամ.
Պէյլեր-պէյլին տղին տամ.
Տասն առապա նեկեզ տամ.
Ան ալ հատնի, տառա տամ:

¹⁾ Օրօրիս տողերը խառն կերպով, հասնողը կարող է նոր փոփոխութիւններ մտցնել, տնտեսիկն ալ դժուար էր. այսպէս լիմանալու է նաեւ ելգիս ձայնագրութեամբ եղանակը:

²⁾ Այժմ ա'նշան թաղ մըն է Պոլսոյ մէջ. բայց նշանաւոր է, եղեր ժամանակին՝ իբրեւ կացարան շատ անուանի ամիրաններու:

³⁾ Մանկիկը գիրկն առնելով և ձեռքերով անոր թաթիկները ճափահարելով՝ այս ոտանաւորը կ'երգեն:

⁴⁾ «Դեղձան» բառը Պոլսոյ բարբառին մէջ գոյութիւն չունենալով փոխանակուած է դերձանով. նախնականը սակայն ունենալու էր դեղձան:

⁵⁾ Երեխան ոտքի վրայ կը կանգնեցնեն և թաթիկները ձեռքերուն մէջ առնելով շարունակաբար դէպի իրեն կը քաշեն ու ետ կը մղեն, այս ոտանաւորը երգելով:

⁶⁾ Var. պապան:

Ճօր կ'ընէ, պար կ'ընէ,
Ջատկին հայրիկը ¹⁾ նոր կ'ընէ.
Ան հիննայ մէջ մ'ալ կ'ընէ.
Հիններն ա մայրիկը շոր կ'ընէ.

Ճօրիստան, պարիստան,
Էկու էրթանք հինտիստան,
Առապիստան, Քիւրտիստան:

3 ²⁾).

Ճիւ ճիւ մատնոցիկ,
Կանաչ Խառղան պոնեցինք,
Փորէն ³⁾, հաւկիթ հանեցինք,
Եղով մեղով տապկեցինք,
Սանամարին կերցուցինք.

— Թռաւ... տէրտէրին պախնան,
— Էկո՛ւ, Էկո՛ւ, Էկո՛ւ ⁴⁾)... Թռաւ.
— Էկաւ, Էկաւ, Էկաւ...
— Հոս է, Հոս է, Հոս է...:

4 ⁵⁾).

Փխի փխի փամպուխի,
Էպուռումի սանտուխի.
Էս պարոնին տղան էմ,
(Փաղաւորին փեսան էմ:
Զրքսըմ Տիվան Եօլունա,

Տիվան Եօլու Պիք-փազար,
Իչինեհ ալը կեգեհ.
Այը պենի forfուքսու,
Քուլարմը սարքքսը ⁶⁾).

1) Var. պապան:

2) Մէկը մէկ ձեռքի բռնածատով և ցուցամատով կը բռնէ մանկիկին ձեռքին երեսի միւր. միւս ձեռքի բռնածատով և ցուցամատով ալ կը բռնէ իր ձեռքին երեսի միւր. եթէ ուզուի ուրիշ մը կամ ուրիշներ ալ կրնան ասոնց վրայ իրենց ձեռքերն ալ աւելացնել վերի ձեռով. և այսպէս իրարու վրայ գլղուած ձեռքերու սխալ մը կազմելով՝ ամբողջը կ'սկսին վեր վար շարժել, այս ոտանաւորը երգելով. Առաջին հինգ տողերը երգուելէ վերջը՝ անմիջապէս բոլոր ձեռքերը կը քակեն և դէպի վեր բարձրացնելով կ'ըսեն «Թռաւ... տէրտէրին պախնան»: Յետոյ կ'սկսին ձեռքերով թռածը ետ կանչել «Էկու, Էկու 1 ալն». դարձեալ «Թռաւ և ալն». վերջապէս թռածը իբր թէ կուգայ և «Էկաւ... Էկաւ...» արտասանելով՝ կ'սկսին մանկիկին վզին տակը խտտացնել՝ լսելով «Հոս է, Հոս է և ալն»:

3) Var. լետոյքէն: Ս'ըսուի փորէն քաղաքավարութեան համար:

4) Var. Կէ՛ւ, Կէ՛ւ, Կէ՛ւ...:

5) Տղաքները գետինը երկու կարգի վրայ դէմ դիմաց կը նստին, իւրաքանչիւրը դիմացինին մէկ ոտքը իր երկու ոտքերուն մէջ կ'առնէ և այսպէսով քովէ քով կրուած ոտքերու շարք մը կը կազմուի, մեջքերնուն մէկը կ'երգէ այս ոտանաւորը անոր իւրաքանչիւր բառին (իսկ վերջին տողին մէջ ալ իւրաքանչիւր վանկին) ձեռքով ոտքերու շարքը մի առ մի չաջորդաբար խփելով. երգին վերջի վանկը որ ոտքին վրայ որ վերջնայ, այն ոտքը կը ծալուի. այսպէս մինչև մէկ ոտք մնալը այս ալ վերցնելու համար նոյնը կը շարունակեն նոյն տղային ճակատին հետ:

6) Վերջին հինգ տողերուն թարգմանութիւնն է.

Ելայ Տիվան - Եօլի,

Տիվան-Եօլին հնաժառանոց է.

Սլանճալա,
Պուլանճալա¹⁾,

Սա ուտես,
Սա վերցունես:

5²⁾.

— Խաթուն, խաթուն, ի՞նչ կը փնտռես:	— Քարը ի՞նչ պիտի ընես:
— Ասեխ կը փնտռեմ:	— Պաղնիք պիտի շնեմ:
— Ասելը ի՞նչ պիտի ընես:	— Պաղնիքը ի՞նչ պիտի ընես:
— Տոպրակ պիտի կարեմ:	— Վասուլիմ պիտի:
— Տոպրակը ի՞նչ պիտի ընես:	— Էս ա կամ:
— Քար պիտի լեցունենմ:	— Էկու ամա չը տտոես:
	— Չէ, չեմ տտոեր:

6³⁾.

— Չաթ չաթ...:	— Փապուճս պախնեն ինկաւ՝
— Անկառաքշթ... ան վո՞վ է:	առնեմ պիտի:
— (Անունը) խաթունն է:	— Վեր էլի:
— Ի՞նչ կո՞ղէ:	

7⁴⁾.

— Գառնուկը պախնան է:	— Տանտէրը:
— Պախնան է:	— Տանտէրը կէշ մարդ է:
— Վո՞վ ներս առաւ:	— Կէշ մարդ է:

Մէջը արջ մը կը պտտի.

Արջը ինձի վախցուց.

Իմ ականջս ցաւցուց:

¹⁾ Վերջի երկու բառերը անհասկանալի են. կ'ըսուի նաև *Թուռանճալա* փոխանակ *պուլանճալա*:

²⁾ Տղայ մը պառաւ կին ձեռնալով գետինը բան մը փնտռել կ'սկսի. իրեն և միւսներուն մէջ չաջորդ խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ, որմէ յետոյ բոլոր միասին իբր բաղնիք կ'երթան. սակայն ճամբան բերնով պ՛ու պ՛ու ձայներ հանելով՝ պառաւը ետ կը դառնայ և կ'սկսի զանոնք հալածել:

³⁾ Երկու ձեռքերը բանալով՝ համապատասխան մատները իրարու կը կցեն և աջսպէսով անիւլի ձև մը կուտան՝ որ իբր թէ ստնդուլն է: Մէկը կուգայ և երկու ճկոյթներուն վրայ (որ սանդուխին առաջին աստիճանը կը ներկայացնեն) կը դնէ իր ցուցամատը և երկուքին մէջ հետևեալ խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ: Նորեկ կը բարձրանայ երկրորդ չարկը՝ աշխնքն միացեալ մատնեմատներու վրայ, ուր նոյն կը կրկնուի, աջսպէս մինչև ցուցամատներուն գլուխը, ուր խօսակցի կը պատասխանէ «իջիր առ», փոխանակ ըսելու «վեր էլի»: Նորեկը փոսի մէջ կ'իջնցնէ ձեռքը. բայց խօսակցը հաջելու ձայներ կը հանէ, իբր թէ շները չարձակեր են պարտէզ մտնող նորեկին վրայ, որ կը ձգէ կը փախի:

⁴⁾ Խումը մը մանուկներ ձեռք ձեռքի բռնած՝ լայն շրջանակ մը կը կազմեն. կեդրոնը և շրջանակէն դուրս մէյմէկ հոգի կը կենան. դուրսը կե-

- Տուրս էլի: —Տուրս էլի:
 —Ձեմ էլլար ¹⁾: —Ձեմ էլլար ²⁾:
 —Ձուռն մը ունիմ պաճախդ կըխազնէ: —Կը պոնեմ:
 —Կատու մը ունիմ էրէսդ կըճանկէ: —Պոնէ:

8 ³⁾.

Սխտոր ճեճեմ փաչային Էրանիկին հարսնիքին:

9 ⁴⁾.

- Մանուն ⁵⁾ ծախեմ վնով կ'ուզէ: —Մանուն ծախեմ վնով կ'ուզէ:
 —Էս չեմ ուզեր, ան կ'ուզէ: —Կնա կեղտոտ շորերդ վնա:

10 ⁶⁾.

- Կեմին ինչով կ'երթայ: —Հովով:
 —Ելեմով: —Օ'շտ, օշտ, օշտ,
 —Ելեմը ինչով կ'երթայ:

ցողը ներսինին հետ չաջորդ խօսակցութիւնը կ'ունենայ, երբ կեդրոն տղան
 «պոնէ» կ'ըսէ, դուրսինը ներս կը վազէ և այսպէս լծէ: ու բացուածքներուն
 մէջէն դուրս ու ներս վազվառելով զայն բռնել կ'աշխատի:

¹⁾ և ²⁾ Տուրս էլի. —Ձեմ էլլար կը կրկնուի երեք անգամ:

³⁾ Քանի մը տղայք ձեռքերնին ստնդ և սանդիտոռն ձեռքներով՝
 կ'սկսին իբր սխտոր ճեճել, քանի մը հեղ այս երգը երգելով, Յետոյ համը կը
 նայեն և աղը քիչ գտնելով, դարձեալ աղ կ'աւելացնեն և նոյնը կ'սկսին:
 Վերջապէս խաշը կը պատրաստուի. կ'ուտեն, քիչ մը ալ տէտէ-ին կը պա-
 հեն և կը պառկեն: Իրենցմէ մէկը կատու կը ձեռնայ, որ կէս գիշերին գա-
 լով պահուած խաշը կ'ուտէ: Միւսները լսելով՝ կ'արթննան և կատուն կը
 հալածեն:

⁴⁾ Չորս տղայք սենեակին չորս անկիւնները կը բռնեն, մէկն ալ մէջ-
 տեղ կը մնայ: Վերջինս իւրաքանչիւրին երթալով կը հարցնէ. —Մաճուն ծա-
 խեմ վնով կուզէ: Նա ալ կը պատասխանէ. —Էս չեմ ուզեր, ան կ'ուզէ, և ցոյց
 կ'ուտայ չաջորդը: Այսպէս շարունակուելով՝ վերջինը կը պատասխանէ. —Կնա
 կեղտոտ շորերդ վնա: Ասոր վրայ տղան կ'երթայ դարձեալ մէջտեղը և լսւթ
 լուալու ձեռք կ'ընէ. մինչ այս՝ միւսները իրենց տեղերը կը փոխանակեն
 միմեանց հետ. մէջտեղինը կը ջանայ անոնցմէ մէկուն անկիւնը պարապ
 գտնել և գրաւել:

⁵⁾ Նախնականը մաճուն էր. բայց որովհետեւ այս բառը այժմ գոյու-
 թիւն չունի Պօլսոյ մէջ, ուստի փոխանակուած է տաճկերէն մերձահնչիւն
 մաճուն բառով:

⁶⁾ Երկու հոգիի մէջ տեղի կ'ունենայ այս խօսակցութիւնը. նպատակը
 հովով «բամով» բառին վրայ բառախաղ մըն է. խօսակցը շան հաջիւնի
 տեղ առնելով զայն՝ կը պատասխանէ օշտ, օշտ: Խաղը գիտցողները հովով
 բառին տեղ հոմանիշ տարբեր ձև մը պիտի գտնեն:

11 ¹⁾.

— Ձաթ, Ձաթ...:

— Քոռեյա:

— Անկառաքշթ... ան վոյ է:

— Ի՛նչ ըռեկ:

— Հրեշտակն է (կամ սատանան է), — (Գոյնի մը անունը):

— Ի՛նչ կ'ուզէ:

12 ²⁾.

Կեռսանք սիրեմ, կեռսանք,
 Կ'ըմանի ժամուն մեյսանք
 Թուշիկը սիրեմ, թուշիկը,
 Կ'ըմանի ժամուն խուշիկը:
 Պերանը սիրեմ, պերանը,
 Կ'ըմանի ժամուն խորանը.
 Քիթիկը սիրեմ, քիթիկը,
 Կ'ըմանի ժամուն փաթիկը.

Աչուկը սիրեմ, աչուկը,
 Կ'ըմանի ժամուն խաչուկը.
 Անկաճը սիրեմ, անկաճը,
 Կ'ըմանի ժամուն գանգակը.
 Ճակատը սիրեմ, ճակատը,
 Կ'ըմանի ժամուն դագաթը.
 Սագերը սիրեմ, մագերը,
 Կ'ըմանի ժամուն աւելը:

¹⁾ Խումբ մը աղջիկներ՝ իրենցմէ երեք հոգի կ'ընտրեն. մէկը հրեշտակ, միւսը սատանայ և երրորդը անուն դնող - հրեշտակն ու սատանան կը հեռանան. անուն դնողը աղջիկներուն մէջմէկ դոյն կը նշանակէ, օրինակ՝ կարմիր, կանաչ և այլն: Նախ հրեշտակը կուգայ և անուն դնողին հետ վերի խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ: Եթէ հրեշտակին չայտնած գոյնէն կայ աղջիկներուն մէջ, այդ աղջիկը ու հրեշտակը միասին, հակառակ պարագային հրեշտակը առանձին կը հեռանայ: Յետոյ կուգայ սատանան և նոյն խօսակցութիւնը տեղի կունենայ, որ նոյնպէս կամ աղջիկ մը առնելով և կամ առանձին ետ կը դառնայ: Երբ բոլոր աղջիկները կը վերջանան, հրեշտակին կողմինները հրեշտակին ետեւէն մէջք մէջքի կապած շարք մը կը կազմեն. սատանային կողմիններն ալ նմանապէս ուրիշ շարք մը: Այսպէս սատանան ու հրեշտակը դէմ դէմի կ'ելլան և իրարու ձեռքէ բռնելով՝ իւրաքանչիւր կողմը կ'աշխատի միւս կողմը դէպի իրեն քաշել: Այս նպատակաւ անուն դնողը գետինը գիծ մը կը քաշէ. որ կողմը որ չաջողի դիմացի խումբը գիծէն այս կողմ անցընել, չաղթութիւնը շահած է:

²⁾ Մանկիկին ծնօտը, թուշը, բերանը և այլն գգուելով՝ կ'երգեն այս երգը:

Գ. ԶՈՒԱՐՃԱԼԻՔ

Այբբ բէնին,
Գիմը դային,
Ելը գային,
Գաբբէլ ցային,
Ախսարային ¹⁾
Տուռը տարին,
Էրկու հարուր
Չուպուխ գարկին:
Ամա՛ն ուսա,
Փեֆեֆ վոււմա,
Թեցնիքե սե
Թօփ սալաթա ²⁾:
Ծովին օրքան ոսկի ամաններս կը
վալայի,
Վերէն տաք տաք հացի մը հոտ
էկաւ:
Կնա նայէ վնվ էկաւ.
— Էրկու ձիւռըր էկաւ.
Մէկը պահապան,
Մէկը պախսնեպան:
— Պահապան, պահապան, վնւր կ'եր-
թաս.
— Հիւանտիս տունը կ'երթամ.
Պալլինքս պարձիս տակը մողացայ,
Վնվ առնէ նէ՛ լեզուն փիս ըլլայ:
2.
Այբբ բէն, գիմ—պապադ հեֆիմ.
Դա, եչ, գա—պապադ տեսայ.

է, ըթ, թօ—պապադ թօթօ,
Ժէ, ինի, լիօն—սուլու իլիմօն,
Խէ, ծա, կէն—պապայիդ խալ-
փախը ծակեն,
Հո, ձա, խատ—պապադ սախաս,
Ճէ, մէն, չի—եաղլը եհմեհի,
Նու, շա, ո—ըռաֆսա շալֆան fo ³⁾
Չա, պէ, ջէ—եաղլը ֆչի,
Ըա, սէ, վէվ—պապադ սե է,
Տիյօն, ըրէ, ցօ—փաբայի մը եաղ
լեցու ⁴⁾,
Հիյուն, փիյուր, քէ—պապադ
քիւրֆ է,
Եւ, օ, ֆէ—պապադ Մօսկօմ է:
3.

Երկուշաբտի, շաբտի շաբտի,
Երեքշաբտի հաց կը շաղունեմ,
Չորեքշաբտի լաթ կը վլամ,
Հինգշաբտի կար կը կարեմ,
Ուրբաթ պաղնիք կ'երթամ,
Շաբաթ տուն կը մաքրեմ ⁵⁾
Կիրակի վնվ կը պանի ֆի էս պանիմ:

4.

Երկուշաբտի, շրբտի շրբտի,
Իրեքշաբտի լաթ վլայ,
Չորեքշաբտի հաց շաղունցի,

¹⁾ Ախսարայ թաղ մըն է Պօլսոյ մէջ:

²⁾ Չորս տաճիկերէն տողերուն թարգմանութիւնն է:

Ա՛յ վարպետ,

Ուժով մի գօրնիր,

Վաթսայի մէջ

Կլորիկ աղջան:

³⁾ Թարգմ. պահապանին մէջ աշտանակ դիր:

⁴⁾ Var. պապադ ցօցօ:

⁵⁾ Var. շաբաթ թախտակ կը սրբեմ:

Հինգշաբաթի կտաւ կործեցի,
Ուրբաթ պաղնիք կացի,
Չաբաթ, շաբաթն էլաւ, ինչ ընեմ,
Երբակի վնլ կը պանի քի էս պանեմ:

5.

Այսօր անճառ,
Վաղը փանճառ,
Էրկու հացին
Մէկ տրացին,
Կատուն մեռաւ,
Վրան լացին,
Պալըխլըին¹⁾,
Տուռը տարին²⁾,
Վարդապետին
Քիթը խածին,
Վաղապետը
Վաչ վաչ կանչեց,
Տղան կնաց,
Հեքիմ կանչեց,
Հեքիմն էկաւ,
Քիթը կարեց,
Տէր Մանուկը
Կաշներ կուլաց,
Էշուն աշկը
Կը պլպլաց³⁾:

6.

Մէկ էրկու՝ էրկնիաս,
Իրեք չորս՝ չորնաս,
Հինգ վեց՝ վերնաս,

Օխտը ութը՝ վնւր կ'երթաս,
Ինը տասը՝ ժամ կ'երթամ,
Տասնը մէկին տուն կուգամ,
Տասվերկուքին հոգիս տամ:

7.

Արգե կուգայ, ծուն կուգայ,
Հանի պապան տուն կուգայ,
Փիլավ կ'եփեմ եաղ չիքաց:
Քեյ Մարտիրոսին տուն չիքաց⁴⁾:

8.

Կրակիկ⁵⁾, վար էկու,
Եաթախ ձգեմ, եան էկու,
Աս պաներէն վաղ էկու⁶⁾:

9.

Լուսրնկայ, լուսրնկայ,
Աշկերդ սե չամիչ, տուն կլորիկ
լուսնկայ,
Սմէնքը կ'ուզեն քի մութն կայ,
Էս կ'ուզեմ քի լուսն կայ:

10.

Աղօթեմ, աղօթեմ,
Աղին ամանը խոթեմ,
Սնկէ հանեմ, պերանս խոթեմ:

11.

Սնեմ, աճեմ,
Քիթդ կնեմ,
Պերանդ պաց,
Մէջը խմջեմ⁷⁾:

¹⁾ Նախորդին հնազոյն խմբագրութիւնն է, երկուքն ալ ծոյլ հարսին պատմածն են:

²⁾ Մեծ գերեզմանատան մը անունն է Պալտոյ մէջ:

³⁾ Վար. պաղնի կամ կացին:

⁴⁾ Վերջի չորս տողը հնոց մէջ միայն կայ. նորերը պակաս կ'երգեն:

⁵⁾ Տղայք կ'երգեն անձրե կամ ձիւն տեղացած ժամանակ:

⁶⁾ Վար. աթէշ պէտէյի կամ լուս պէտէյի:

⁷⁾ Տղայք կ'երգեն կայծոռիկ բռնելու համար, իբր թէ անասնիկը դէպի երգող ձայնին կը գիմէ:

⁸⁾ Կ'երգուի պարսիկները բարկացնելու համար:

12.
Կառավարիչ,
Կարմիր չամիչ,
Պատին վրայ,
Էրկու չամիչ ¹⁾:

13.
Վաղը կիրակի է,
Քիթդ ըրախի է,
Պերանդ խալմախ է,
Ըռնը քեզի ապլա է:

14.
Սատանայ, սատանայ,
Պոչիդ տակը պան մը կայ,
Չատը քեզի քիչը ընծի ²⁾:

15.
Սստուծու բարին,
Կլօխդ քարին,
Թախսա պախալին:

16.
Մրսի վրադ ³⁾,
Իմս ա վրադ,

Խօրօզ պապան,
Թստէ վրադ:

17.
Հափիքայի գօրավարի,
Եւ հսուկիթի արդարոց,
Զեվզեկիսսան կատարեցաւ ⁴⁾:

18.
Մ'ամուկ, մ'ամուկ, վոնը կ'երթաս,
— Էրուսաղըմ ժամ կ'երթամ ⁵⁾:

18.
Կռտած փախլա, ծակ քեննիրե ⁶⁾:

19.
Վանցի.—
Թուք էրէսը, անցի ⁷⁾:

20.
Կծծի, կծծի,—
Թէքիրտաղցի,
Տռանն էտին կսմթեցի ⁸⁾:

21.
Աման տնտես, հիւանդ էմ էս,
— Չորպա էփեմ կ'ուտեմ:

¹⁾ Կ'երգուի վերակացունները ծաղրելու համար:

²⁾ Կորսուած բան մը գտնելու համար՝ չորս ոտքի վրայ կ'սկսեն պտտիլ
և այս տունը երգելով փնտռել:

³⁾ Իմա մուրս ի վրայ:

⁴⁾ Հափիթա, հաւկիթ և զէվզէկ կը նշանակեն «թեթեամիտ», բռն,
նպատակը այս բառերը ուղղել է գլխացիներն, ամբողջը չարմարացուած է
Օրացոյցի մէջ Վարդանանց զօրավարաց չիշատակութեան ձևով:

⁵⁾ Կ'ըսուի սարգ տեսնելու ժամանակ սարդը իբր թէ այս երգէն կը
փախչի:

⁶⁾ Չեղոտ երեսովները ծաղրելու համար:

⁷⁾ Կ'ըսուի վանեցիները ծաղրելու համար:

⁸⁾ Կ'ըսուի ռոտոսթոցիները ծաղրելու համար:

Ե. ՇՈՒՑ ԱՍԵԼՈՒԿՆԵՐ

1.

Ծուկը ուտեմ, մուկը նետեմ,
Մուկը նետեմ, ծուկը ուտեմ ¹⁾։

2.

Մեր տունը կալ տասը տանձի ծառ,
Տասը տանձի ծառին ծալքը տասը ծանրը տանձ,
Մեր տունը կալ տասը տանձի ծառ,
Տասը տանձի ծառին ծալքը տասը ծանրը տանձ։

Զ. ՅԱՆԳԱԻՈՐ ԽՕՍՔԵՐ

Քարոզ մը տամ, մտիկ ըրէք,
Ըթ ունիս վրայ տխտիկ ըրէք։

Խաչատուր,—
Հինգ փարաչի փաչա տուր։

Ալէլուիա օրթի,
Ժամկոցին քիթը բրդի։

Վարդան,—
Մուկերը վրադ կարդան։

Հնթերցուածս առակաց,
Մուկը ծակէն էրևաց,
Պոչէն պունէ խած։

Արութին,—
Խախտիկն խուքին,
Պալլիսլին ⁴⁾ վերիդին,

Հնթերցուածս ի Յոբայ,
Վուր պաւրնա պիր սօխա ²⁾։

Վարպետ,—
Կարմիր վարպետ ⁵⁾,
Էկու ծեծեմ,
Կնա վարպետ։

Թաղական խորհուրդ,
Քայմալը եղուրդ ³⁾,
Պողաչա, պօրեֆ,
Ճիւերս կերէք։

Ալի, Ալի ⁶⁾. —
Ք...ս պիրանդ Հալի

¹⁾ Արկնել մի քանի անգամ, բայց աշխատելով չշփոթուիլ և չըսել «մուկը ուտեմ, ծուկը նետեմ». եթէ պատահի որ ըսողը շփոթուի, շուտաւելուկը կը վերջացնէ «ծուկը մուկը մէկ թավա» և կամ «ծուկն ա նետեմ» ըսելով։

²⁾ Թարգմ. Զարկ գլխին մի բիր։

³⁾ Թարգմ. սերով մածուն. var թապախ մը եղուրդ «մէկ պնակ մ. ծուն»։

⁴⁾ Մեծ գերեզմանատան մի անունն է։

⁵⁾ Ուրիշ Դաւառներու մէջ «կարպետ» բառ մը որ Պօլսոյ բարբառին անծանօթ է։

⁶⁾ Տաճկի անունն է։

Պատուելի, —	Հաց, —
Պատէն վեր էլի:	Կատուին պոչը խած:
Չամիչ մը տամ,	—
Տահա վեր էլի:	Սեփր, —
—	Երին տիպինե կիր ¹⁾
Պալինք, —	—
Թապալս մը խլինք:	Քեքեվիզ, —
—	Աշկիս կռօղ կ'երևիս:
Խախվէ, —	—
Հալին ճակէն վար կախուէ:	Նատէս, —
—	Պախնին օրքան փառ էս:
Չախու, —	—
Խալին ճանճերը փախու:	Փիս, —
—	Լպպէ թիս:
Եղռապիկ, —	—
Չրձիսի սիւլիկ:	

Է. ԶՈՒԱՐԾԱԼԻ ՀԵԳԱՐԱՆ

1	4.
Է ֆէ,—էֆ,	Թօ, եչ, փիւր — թեփ,
Տեղը կ'ընէ պուտիկ պուտիկ,	Կեն փիսի՝ փիսի՝ փիսի՝
— էֆտիկ:	— Թեփսի:
2.	5.
Է, ֆէ — էֆ,	Սէ, ըթ, մէն — Սըմ,
Քասրեօյե կիթսիկ կելսիկ ²⁾ ,	Ռէն, աչք տիշուն-բատ-Սըմբատ, —
— էֆտիկ:	Չաղանօզը եան-եան:
3.	— Սըմբատեան:
Մէն, ըթ — մը,	6.
Կ, ն, ըթ, ըրէ — կըր — Մըկըր,	Պէ, աչք, լիշուն — լիալ.
— Չաքալ-չեփին,	Թաքաթաքա տըզարկ.
— Մըկըրտիչ:	— Պալսրզ:

¹⁾ Թարգմ. գիտնին տակն անցիր:

²⁾ Թարգմ. Քատրդիւզ գայինք եկանք:

Ը. ՀԱՆՆԼՈՒԿՆԵՐ

Մութ մաղազա, մէջը սրւայով մարդդրիտ:
(Բերան-ակօսաներ):

Պզտիկ պզտիկ մարդիքներ,
Հագեր էն մօռ մօռ վարտիքներ:
(Պատինճան)

Պացի մագոտը
Տրի խոցոտը,
Մտաւ կարմիրը,
Փառաւորուեցաւ արունը:

(Տակառի խից, գինիի թլթեղեաց
աման, և դինի):

Պուտ մը ճուրով հասըլ էկաւ,
Կակօղիկ էր տնկուեցաւ,
Կոտրտուելով մէջը մտաւ,
Մտաւ խաշաճ, էլաւ մարաճ:
(Մաքարոնի):

Պտրտիկ պուտիկ,
Մէջն անուշիկ:
(Նուշ):

Չոր խոթեցի,
Թաց հանեցի:
(Ջրի դոյ):

Կը փաթտես կը փաթտես, չը՝ հառնիր:
(Ճամբայ):

Իմ տմպիկս, քու ճեխքիկդ:
(Կոճակ և կոճակի լամբակ)

Մագոտս պունեցի,
Կոպտալս մէջը խոթեցի:
(Ոտք և բուրդէ գուլպայ):

Տակէս հանեմ, տակդ դնեմ:
(Նստելու բարձ, մինդէր):

Մէջը կլոր, օրթան ծակ,
Էշ էս քաֆէ չըսես նէ ¹⁾:
(Դգակ):

¹⁾ Բառախաղ թարքի «մինչև որ և թարքե «գտակ» բառերուն վրայ:
Հանելուկն լսողը թարքե «գտակ» կ'ըսէ, բայց անպիս շուտ կ'արտասանէ
որ լսողը թարքի «մինչև որ» կ'իմանայ, և ի վուր մեկնութիւնը կը փնտռէ:

Այ իփի աս, ալ իփի աս ²⁾,
Անունը տամ, տուն չիմանաս:
(Զուան):

Պղտիկ պղտիկ մարդիքներ,
Հաղեր էն կարմիր շալվարներ:
(Ստեպլին):

Անձակ մարդըրի տ,
Անողորմ դերձան,
Աստուած կը շարէ,
Ս'արդս կը քակէ:
(Նգիպտացորեն):

Աստուած կը շարէ,
Ս'արդս կը քակէ:
(Նուն):

Չայիւ չիմեն, վրան պիւլպիւլ կը պտտի:
(Ոջիլ):

Կարդալ չիչտէ,
Գիւր կը գրէ:
(Ջողուկ անասունը):

Էրկու ծակէն սեյ կը վազէ,
Հինկ ախպարը տէմ կը վազէ:
(Քիթ):

Աստին սրբեմ, անդին քստեմ,
Քէն կ'ընեմ պուճախը կը նստիմ:
(Աւել):

Ծակէն էլաւ,
Ծակը մտաւ:
(Սուկ):

Մինաբեհն վար իջնայ՝ չ'ոտորիւր,
Ճուրը իջնայ կը կոտորի:
(Թուղթ):

²⁾ Թուրքերէն կը նշանակէ «Առ չուանը կախէ». բայց հանելուկն ըսողը այնպէս շուա կ'արտասանէ, որ լսողը Ալիփիա'ս չատուկ անուն մը կը կարծէ և ի գուր մեկնութիւնը կը փնտռէ:

Թ. ԱՌԱՅՆԵՐ ԵՒ ԱՌԱԿԱՌՈՐ ԱՍԱՅՈՒԱԾՆԵՐ

Սգամբ խաբուեր, դրախտէն ինկեր է:
Ալին կնաց, Մուսան էկաւ:
Ախկատը Աստուած չէ՞ ըստեղծեր:
Ախկատը զեկիցնայ նէ, տասը տարի ախկատի հոտ
կուգայ վրայէն:

Սխկատ—հպարտ:

Ախճիկը իր քեֆին ձգես նէ, չալղընին կ'առնէ:
Ախճիկ, քեզ կ'ըսեմ, հարսնուկ, դռն իմացիր.
Ախպարը ախպորը միսը կ'ուտէ, օսկորը մէկ քով չը'նետեր,
Ախպոր օրդի իմ օրդի, քրոջ օրդի շան օղի:
Ածան հաւը կռկռան կ'ըլլայ:
Ակաս-մակաս, ա'տ էր պակաս:
Ահը կուգայ, մահը կը տանի:
Ահը սիրտէն, ամօթն էրեսէն:
Աղէկ ըսէ օր աղէկ լսես:
Աղէկ ըսողին աղէկ չիգար:
Աղէկ կ'ընես, քեզի կ'ընես, կէշ կ'ընես քեզի կ'ընես:
Աղուայ փորելով փոր չի կիշտանար:
Աղ ցանեմ օր չհոտիս:
Ամմէնը սուտ, Աստուած իրաւ:
Ամմէնը քեզի ըսեմ նէ, ընծի ինչ կը մնայ:
Ամմէն կնիկ՝ կնիկ, դգալնոցն ա էրիկ:
Ամմէն մարդ ալ դգալ կը շնէ ամա մարիֆէրը կոթը
շիտակ պերելն է:

Ամմէն մարդ իր էջը կը քշէ:

Ամմէն մարդ իր կուլխուն տէրն է:

Ամմէն մարդ իր տէրը կը հոգայ:

Ամմէն մարդու ըրածը իր առջեւէն կ'երթայ:

Ամմէն մարդու սիրտին մէջ ասլան մը կ'ապրի:

Ամմէն մարդ տեղը, փիլաւին եղը:

Ամմէնուն քով էշուն պոչը չկտրուիր. որը «կարն»
կըսէ, որն «լրիան»:

Ամմէն պանին եավրուն կը սիրուի, մինակ օձինը չի
սիրուիր:

Ամմէն պանին վախիքը կայ:

Ամմէն պան շիտակ չըսուիր:

Ամմէնքը իրեն լօլօն կուլայ:

Անկանջդ կտրէ, էտիդ ձգէ:
 Անոր վիզ օտս ըսաւ քի կը հաջէ կոր:
 Անունը էլլալուն աշկը էլլայ թահա աղէկ է:
 Անունս Ալի ըլլայ, ընելիքս բարի ըլլայ:
 Անուշ լեզուն օձը ծակին կը հանէ:
 Անսկամ մարդէն Աստուած էրեսը կը տառցունէ:
 Անցած օրուան մեռելը անցած օր թաղեցինք:
 Անցանք տառցանք՝ մեղայ Աստուծոյ:
 Անցաւ տառցաւ՝ բարև տուվաւ:
 Անցուկը մոռցուկ կ'ըլլայ:
 Աշխարք ասանկ էկեր է, ասանկ ա կերթայ:
 Աշխարք խազան, ինք քեփնէ:
 Աշխարք որի մնացեր է քի մեզի մնայ:
 Աշխարքս մէկ վերսիվէն մըն է, որը վեր կ'ելլայ, որը
 վար կ'իշնայ:
 Աշխարքին մալը աշխրքին կը մնայ:
 Աշխրքին ցաւը քեզի չեն տուվեր:
 Աչքդ պանաս կոցես՝ տարին կ'ելլայ:
 Աշկէ հեռու, սիրտէ հեռու:
 Աշկէ տես, պերնէ կարօտ:
 Աշկը արթար, սիրտը չար:
 Աշկ պէտք է օր տեսնաւ:
 Ապրիս նէ ապրանք, մեռնիս նէ՝ պատանք:
 Ապրողին ապրանք պէտք է, մեռնողին պատանք:
 Առանց Աստուծու պան չըլլար:
 Առաջ շաւի էր, հիմա փիւսփիւսիւն քյոռ էր:
 Առնողը կը վաստկի, ծախողը խալիւ կ'ընէ:
 Առջըն նայողէն վախճիր:
 Առջի խաղը սատանայինն է:
 Առջի սէր, առջի բարի:
 Առտուանցքի չարը իրիկուանքի պարիէն աղէկ է:
 Աս ճիւղիմ ալլարին է:
 Աստուած աղէկը կը տանի, կէշը կը ձգէ:
 Աստուած էրկու անկաճ է տուվեր. մէկէն կը մոռնայ,
 մէկէն կ'ելլայ:
 Աստուած ըսողը մահուում չը՝ մնար:
 Աստուած իր ծառան անութի չը՝ պահեր:
 Աստուած կուտայ, Աստուած կ'առնէ:
 Աստուած հեյալին կուտայ:

Աստուած մարդուս խելքը առնելուն հոգին առնէ:
 Աստուած մենծ է, օղորմութիւնը շատ է:
 Աստուած մէկ տուռը կոցէ նէ, մէկալ տուռը կը պանայ:
 Աստուած, նե ինծի կով մը, նե տրացիսիս էրկու կով:
 Աստուած ուրիշին կարօտ չընէ:
 Աստուած չարը տայ նէ, բարին ա հետը կուտայ:
 Աստուած սաղ ծառքը սօլին հիստան չընէ:
 Աստուած տայ նէ՝ էրկու ծառքով կուտայ, չի տայ նէ ա,
 հե՛չ չի տար:

Աստուած տուվաւ, Աստուած առաւ:
 Աստուած ցաւը կուտայ նէ, տեղն ա հետը կուտայ:
 Աստուած օղորմած է:
 Աստուծոյ նիւանքի մարդէն վախնալու է:
 Աստուծոյ շնածը մարդ չը՝ կրնար քակեր:
 Աստուծոյ փեքը պոնէ:
 Ասօր ինծի, վաղը քեզի:
 Ասօր կանք, վաղը չի կանք:
 Ասօրուան գործը վաղուան մը՝ ձգեր:
 Ասօրուան մասը վաղուան խաչէն աղէկ է:
 Արեւ ծագէ, վրադ ծագէ:
 Արդև օրը հաւերուն ճուր տուող շատ կ'ըլլայ:
 Բամբասանք չէ, բանն ասանկ է:
 Գիշերը ծովի կը ծամէ, ցորեկը խաղ կը կանչէ:
 Գիշերը պան կը պանի, ցորեկը ծովի կը ծամէ:
 Դգալովը կուտայ, կոթովը աշկը կը հանէ:
 Եա ախտ, եա բախտ:
 Եա աղն է պակաս, եա պիպեռ:
 Եա դարձ, եա բարձ:
 Եա հարը, եա մարը, եա ծուռ ու մուռ կնկահարը:
 Եա պանպան, եա ցանցան:
 Եարանը եարա կը պանայ:
 Եկեսցէ ո՛չ մեկեսցէ, հացն ուտեսցէ շնթուկեսցէ:
 Եղը-մեղըը մարդը Մարիամ-խաթուն կ'ընէ:
 Եղը քեզի, մեղըը ինծի:
 Եյը թողունք, զան նաչինք:
 Զատիկն էկաւ, չունիմ կապայ. վո՛վ օր շնէ ինծի կապայ,
 անոր կըսեմ հանի.պապա:
 Զորն ասեմ կամ զօրն խոստըվանիմ:
 Էլի թօնթօշ տուն կնա, հացդ քեքնեմ կը լողայ:

Ելին պերանը չեմնե-պիւզմե չէ քաշեմ քե կոցեմ:

Եկեր պատեր, ճարն է հատեր:

Եշ է հեծեր, էշ կը փնտռէ:

Եշէն ինկեր չիւշիւեր ծառքէն չէ ձգեր:

Եշէն ինկեր տախտախը ծառքէն չէ ձգեր:

Եշը էշ է նէ՝ չամուռը մէջ մը կ'իջնայ:

Եշը իշուն քովը կապես նէ՝ եա առսը կսռնէ, եա փարոսը:

Եշը ծախենք, ախճիկը կարգենք:

Եշը ծախեցինք, չիւշիւեմն ազատեցանք:

Եշը ճնի նէ՝ փալանը մենէ:

Եշը հարսնիք էն քալիք ըրեր, եա աղն է պախաս, եա պիպեռ:

Եշը մենծծեր, չուլը պզտիկծեր:

Եշը նստիլը մէկ ամօթ, ինչալը էրկու:

Եշը չկերած խոտը ուտէ նէ կոխը կը ցաւի:

Եշն ինչ կիտէ նուշը, կ'երթայ կը կռծէ փուշը:

Եշն ինչ կիտէ նուշն ինչ է:

Եշուն շախա մը ըրէ ըսեր էն. պոչը վեր առեր տտուեր է:

Եշուն պոչը մարդուն քով մ'ը կտրեր, մէկը էրկան է կ'ըսէ, մէկը կարն:

Եշու պէս կեցեր, էշու պէս մեծծեր:

Ես ալա, տուն ալա, մեր քիլիւմենը վիվ աղայ:

Ես բրդեմ, տուն կեր:

Ես իմ էշս լամ քի փալան չունի:

Ես կանծ կ'ըսեմ, ան տանծ կը հասկնայ:

Ես կը մարիմ քու վրադ, տուն չես խնչեր իմ վրաս:

Ես հասրու էմ կ'ըսեմ, ան կեմե «քանի տղայ ունիս» կ'ըսէ:

Ես ու տուն, թրփանտա տուտուն:

Երած սիրտին չոր մխլթարանք:

Երես տուվինք՝ աստառն ա հետը կ'ուղէ:

Երթայ հարանց, չիշէ մարանց:

Երկի կ'ուզեմ, հիմա կ'ուզեմ:

Երկու լսէ, մէկ խօսէ:

Երկու խենթին մէկ խօլիք:

Երկու խօրօզ, մէկ տոտօռօզ նստեր էնք:

Երկու չամախ եայսրդ ունիմ, ինչ ախտորիկ պայսրդ ունիմ:

Երկու պինդը պաս է պատուեր:

Երկու սահան զեռես ունիմ, ինչ ազւորիկ քեզէ ունիմ:

Եւելը աշի չ'ը հաներ:

Էւել հացը աշկ չ'ը հաներ:
 Ընողը լմնցուց, չընողը չլմնցուց:
 Ընողը կը կթնայ:
 Ըսելը խօլայ է:
 Ըսեմ կէշ կ'ըլլամ, չըսեմ էշ կըլլամ:
 Ըսողին լսող մը պէտկ է:
 Թագաւորին էտէն պիլի կէշ կը խօսին:
 Թիլիֆին հարցուցեր էն քի «վկադ վիվ է», պոչն է ցուցուցեր:
 Թուխտին էրկու էրէսն ա կարդալու է:
 Թուքածդ մ'ը լգեր:
 Իննայ զաւկին տէրը, էլլայ զաւկին տէրը:
 Իննայ մալին տէրը, էլլայ մալին տէրը:
 Ի'նչ ընես՝ ան կը լսես:
 Ի'նչ կարօտ էս պորտեւու, անուշ անուշ քերուլտելու:
 Ի'նչ ցանես՝ ան կը քաղես:
 Ի'նչ օր կ'ընես՝ քեզի կ'ընես:
 Ինքը պզտիկ՝ լեզուն մենծ:
 Իոտի փիսիկը, վիւր է միսիկը:
 Իրեն աշկին քերուլթանը չի նայիր, օտարին աշկին փուշը
 կը տեսնայ:
 Իր ծառքով կնաց կրակը ինկաւ:
 Լաթը նոր պահէ քի լաթն ա քեզ խաթուն պահէ:
 Լամ լամ՝ իմ էշս լամ՝ քի փալան չունի:
 Լայ օր մեր էշը լայ քի ազի չունի:
 Լանին չարէ կայ, նեղին չարէ չիքայ:
 Լացը լաց կը պերէ:
 Լեզու կայ անուշ է, լեզու կայ լեղի է:
 Լեզուն արդար, սիրտը չար:
 Լեզուն օսկոր չունի կը տառնայ:
 Լեպլեպլին վախճող հարսն էս:
 Լուսնայ տէ մէջ մը տուրս իննամ:
 Խաղնող շունը չը՝ հաջեր:
 Խաղ շատ կիտեմ, ամա ծան չունիմ:
 Խաչին տէրը զօրաւոր է:
 Խաչ հանելն իքեն աշկս հետը հանեցի:
 Խելքերը մեզաթն էն հաներ, իր խելքին է հաւներ:
 Խելքը տարիքի վրայ է:
 Խելք պէթկ է քի էրթայ շուէ տէ կայ պառկի:
 Խենթերը վախկոտ կ'ըլլան:

Խենթ էմ ըսէ, փառա մը տամ:
 Խենթը ըսաւ, խօլեքը հաւտաց:
 Խենթը կինովէն վախճեր է:
 Խենթը, կինովը մէկ է:
 Խենթը հօրը քար մըն է նետեր, քառսուն խօլեք չէ
 կրցեր հաներ:
 Խենթը շալկեր են, ճիւղերը ցաւեր է:
 Խենթը պուշնուզ ունի:
 Խենթը օրը օր ըրեր է, խօլեքը նայեր է քի օրը կայ:
 Խենթին հացը խօլեքին փորն է:
 Խենթին հետ խենթ չեն ըլլար:
 Խենթն է կացեր հարսնէտուն, ճնճաղիկ է աս մեր տուն:
 Խէնթութիւնը ամէն տեղ փառա չըներ:
 Խււր խրատն ինչ ընէ, սււր սապոնն ինչ ընէ:
 Խեւր խրյաւ է բսեր:
 Խըյաւը ծուռ է բսեր:
 Խլլոտին ցուրտն է մահաճա. էս քեզ ամառուընէ կիտեմ:
 Խնտալուն սօնը լալ է:
 Խնտայ հարսն ու փեսան, էրկու խենթ տրացնութան:
 Խորհուրդ մարդկան, կամքն Աստուծոյ:
 Խուսկդ, մոմդ քեզի, մեր ժամը մի գար:
 Խօսկը քեք չ'ըլլար, չիճս կ'ըլլայ:
 Խօսկը խօսկ կը պանայ:
 Խօսկը Վարդանինը չէ, օրբայինն է:
 Խօրօզն ըսեր է. «էս կը կանչեմ. կ'ուզէ յուսնայ, կ'ուզէ չէ»:
 Ծակ պուցնուխը կետինը չը' մնար:
 Ծամեմ ծամեմ, պերանդ դնեմ:
 Ծան չունիմ քի խաղ կանչիմ:
 Ծանրը կայնէ քի օխա քաշես:
 Ծառքով շախան էշու շախա է:
 Ծերանաս նէ ծերին հալէն կը հասկնաս:
 Ծերը պատուէ օր ծերանաս:
 Ծներ էնք օր մեռնինք:
 Ծովէն աման մը ճուր առնես նէ, ծովին ճուրը կը պակսի:
 Ծուածեղին սէրուն քավային կոթը լգեց:
 Ծուկը կլիսէն կը հոտի:
 Ծունն ա ճերմակ է, ամա շունը վրան կը շռէ:
 Ծուռ նստինք, շիտակ խօսինք:
 Կալը ծեր ծեռքը, էրթալը մեր ծեռքը:

Կամշնաս նէ էրեսդ մաղ մը անցուր:
 Կաս նէ ա օխէն էդի, չի գաս նէ ա:
 Կատուին ըսեր էն քի «դէբդ տեղ կ'ըլլայ» նէ՝ խորունկ է
 թաղեր:
 Կատու մը սաթկի նէ՝ մարդ կը փնտուէ:
 Կատուն ճիլերին չը հասնի նէ ջուլաւ կը կանչէ:
 Կատուն ունի հաց ու փանիր, գիշերը քունը չը՝ տանիր:
 Կեսուր չունիմ, վնդկէ վախնամ. ճիւղերս թռնիրը կախեմ:
 Կետնէն ա կթնաս նէ՝ համրէ սէ առ:
 Կերած ապուրը պերնին համ չի տար:
 Կերը մէնէ կուտէ, հաւկիթը պաշխա տեղ կ'ածէ:
 Կեր սէ գոհացիր:
 Կեցի օթկիս տեղ ընեմ սէ քեզի ինչէր ընեմ:
 Կեցնուքան վաստակը ծերութան գաւազան է:
 Կէն—վո՛ կո կէն—օ՛ կօ:
 Կէշ մ'ըսեր օր աղէկ լսես:
 Կէսը սուտ, կէսը իրաւ:
 Կէր կէր թե. եր՝ ուժ չունի, խոշոր աշկեր՝ լուս չունի:
 Կոգդ նստիմ, մուրուքդ փետտեմ:
 Կուգայ տարին, հետը բարին:
 Կուշտն անօթին մանրը կը բրդէ:
 Կուշտն ինչ կիտէ անութին հալէն:
 Կտրէ պուտուկ չալէ սիւսիկ:
 Կրակին ելփաչեով չեն էրթար:
 Հազար չափէ, մէջ մը կտրէ:
 Համբերութիւնը կեանք է:
 Համտես համտես՝ պուտուկը կէս:
 Հայն ու հոռոմը մէկ ամանի մէջ քառսուն տարի էլ փես
 կ'ենէ չեն մխանալու:
 Հայ ու վայ:
 Հաջան շունը խաճան կ'ըլլայ:
 Հաչող շունը չ'ը խաղներ:
 Հառամը կուգայ, հեյալը կը տանի:
 Հաստը պարակ մէկ կին է, վայ պարակ մանուկին
 Հատ հատ չամիչիկ, մատ մատ մեղրիկ, տուն էկանք
 դարտակիկ:
 Հարդ չէլլայիր նէ՝ վրաս կը մնայիր:
 Հարուրին կէսը իծծուն կ'ընէ:
 Հարսնիքիդ մաղով ճուր կը կրեմ:

Հարցունելով հարցունելով՝ Պաղտատը կը կլթնուի:
 Հացը տրած՝ պանն անիծած:
 Հաց կայ՝ պերան չիքայ, պերան կայ՝ հաց չիքայ:
 Հաց ու պանիր կեր ու պանիր:
 Հաւ անոր ըսեմ քի ամէն օր հաւկիթ ածէ:
 Հեռուին սուրբը գորաւոր կ'ըլլայ:
 Հէլալ կաթ ուտող մէկը կտիր:
 Հեմ լանք, հեմ էրթանք:
 Հինգ չափէ, մէկ ճղէ:
 Հիւանտին աշկը տուող կ'ըլլայ:
 Հոգին անուշ է:
 Հոգիս եապանը չեմ կտեր:
 Հո՞ր է մի, տէրտէրի փո՞ր է մի:
 Հո՞ր է մի, փո՞ր է մի:
 Հորը փորես նէ՝ պոյիդ չափ փորէ:
 Հոր փորողը առաջ ինք մէջը կիչնայ:
 Հօրը մօրը մեխկը տղոցը կը հարցունեն:
 Զան բազմաց՝ ձան Աստուծոյ:
 Ս'այմուներ իր ծագը անչափ սիրեր է օր սխմելուն խխտեր է:
 Մայմուներ մը՝ տարծուներ:
 Մանեմ մանեմ, աշկը հանեմ:
 Մարդ էրկու հեղ չօնուխ կ'ըլլայ:
 Մարդ իր տունին հեմ աղան է, հեմ ծառան:
 Մարդ կայ հոտուն, մարդ կայ կարօտուն:
 Մարդ մարդով շէն է:
 Մարդ մարդու էրեսէ կ'ամշնայ:
 Մարդ մարդու էրեսը կը նայի, Աստուած մարդու սիրտը
 կը նայի:
 Մարդ իր թխին փիւֆ չը՛ներ:
 Մարդ մարդու հալլին է:
 Մարդ մարդու հալէ չիցտէ, կէս գիշերուն ժամ կը կանչէ:
 Մարդ մարդու պէթկը կ'ըլլայ:
 Մարդ մարդու քահանայ, մարդ մարդու սատանայ:
 Մարդ մը լինչ ընէ՝ իրեն կ'ընէ:
 Մարդ մը ինչ կը քաշէ՝ իր խեղքէն է:
 Մարդուս աշկը ամուսն մը խողը կը կիշտացունէ:
 Մարդուս խրատը իր ծոցն է:
 Մարդուս ծառքը հինգ մատ է, ամա հինգն ա իրարու
 չ'ըլմանիր:

Մարդուս սիրտը փուլլուխ երեւ է. կոտորի նէ՝ ալ չշնուիր:

Մարդուս վուր տեղը ցաւի նէ, հոգին հոն է:

Մարդս մարդով շէն է:

Մարը մանուկը ուրացեր է:

Մեզի նեղ ընենք, ձեզի տեղ ընենք:

Մեզնաս նէ կը մոռնաս:

Մեխկը լալով, պարթկը տալով:

Մենծ էջը ախոռը մոռցանք:

Մենծին մէկ աշկը քյոռ պիտի ըլլայ, մէկ ականճը խուլ:

Մենծներ մենծներ՝ պղտիկներ:

Մենծ կեր, մենծ մը՝ խօսիր:

Մենծ մենծ տուններ, մէջը անութի շուններ:

Մենծ մ՝ ուտեր, մենծ մը՝ խօրաթեր:

Մենք կողութան էլանք, լուսունկան առջի իրիկուրնէ
ծագեցաւ:

Մենք վով, փառային պաղնիքը վով:

Մեռնողին իրեք արբըն լաթ պէտք է:

Մեռնողին հետ վով է մեռեր:

Մեր տունը փոս է, խենթերը հոս է:

Մէկալնօրուան մեռելը մէկալնօր թաղեցիք:

Մէկը կ'ընէ, հազարին անունը կ'ըլլայ:

Մէկ խօլեքին օխտը խենթ պահապան էն տրեր:

Մէկ կ'ըսէ, տասը կը լսէ:

Մէկուն քառսուն օր խենթ ըսես նէ, խենթ կ'ըլլայ:

Մէջ մը ըսէ քի համով ըլլայ:

Մէջ մը կեր հազար փառք տուր:

Մէջ մը կ'ուտեմ ըսողէն վախճիր, մէջ մըն ա չեմ ուտեր
ըսողէն:

Մէջ մըն ալ հարս ըլլամ նէ, շիտակ կը կաշնիմ:

Մէջը բորբոս, վրան Փիլիպոս:

Մերես, մուրաս:

Մ՝ ը'ներ անօրէն, կը կթնաս էջնաւորէն:

Մինչև ձուշանը զարդրուի, ժամուորը ժամէն կ'արձկուի:

Միսը քեզի, օսկորը ընծի:

Մուկը իր էլած ծակը կ'իտէ:

Մուկը ծակէն չէր սղմեր, աւելը պոչին է կապեր:

Մուրամ կուրամ՝ քեզ պահեմ:

Մօրսէք թող տամ քի խօսկս ասնի:

Մօրուք չունիմ քի խօսկս ասնի:

Նաչարը կ'ուտէ փանհարը:
 Ներսը իս կ'երէ, տուրսը էլը:
 Նիսանդ եթ չերթար ա...
 Նորը կտի, եթկը հինը նետէ:
 Ըսխան իրաւ կ'ըլլայ:
 Զատ ապրողը շատ պան կը տեսնայ:
 Զատ խնդսլը լաց կը պերէ:
 Զատ կարգացողը խենթ կ'ըլլայ:
 Զատ կը վախնաս նէ՝ ծոցդ քար մը տիր:
 Զատ պանողին չուլ շապիկ, քիչ պանողին շալ շապիկ:
 Զեհերը շունին պերանն է ինկեր:
 Զիտակ գուրցողին քկփեհ ծակ կ'ըլլայ:
 Զիտակ գուրցող քեզ էն տրեր:
 Զունէն գառնուկ կը ծնի:
 Զունը ծեծեն նէ՝ տէրոջմէն կ'ամշնան:
 Զունը շունին միսը չուտեր:
 Զունը շուն իմեն՝ ախպօրը միսը չուտեր:
 Զունին պերնէն աղատեցանք, կատուին պերանն ինկանք:
 Ո՛ր մատս կտրեմ նէ չըցաւիր:
 Ուզողին մէկ էրեսը սև, չտուողին էրկու:
 Ուզողին մէջ մէ, չուզողին տասը:
 Ուշ էկու, անուշ էկու:
 Ուտելը իլեն պահելը ախպար է. իլիկ պահելը:
 Ուտես չուտես կաղպարտ աս է:
 Ուտէ որդին, վճարէ հոգին:
 Ուրիշին հացին եղ մը՝ քսիր:
 Ուրիշին չուվանով հօրը չիշնուիր:
 Չար խապարը քեզ կուքայ:
 Չեմ ուզեր, պիր անպս ձգէ:
 Չէ կտեր Կարապետ, էղեր է մարապետ:
 Չտեսը տեսաւ իր մօրը օթկը՝ զարմացաւ:
 Չօնուխը իջնալով էլլալով կը մեզնայ:
 Պակը ծուռ է, կովը կաթ չիտար:
 Պապը խօռուխ է կերեր, թոռանը աղուան է աւեր:
 Պառկէ՝ լուսուն շաթ կայ:
 Պարթկը տալով՝ մեխկը լալով:
 Պերանը տուռ չունի:
 Պերնովս ուզեմ ինչո՞վս ուտեմ:
 Պզտիկին լեզուն կարճ կ'ըլլայ:

Տուկէր էք Աւետարանը, առեր էք քամպուրան, չալէ՛,
մանչա չալէ՛:

Տրացիդ խաղաղ, տո՛ւն ա խաղաղ:

Յաճացի քի պարսընաս:

Յաւը լեռներուն էն տուվեր, չէ դիմացեր, մարդուն էն
տուվեր:

Յաւը քաշողը կիտէ:

Յորեկը ծութ կը ծամէ, գիշեր պանը կը պանի:

Պայ ընողին փայ չը՝ մնար:

Պարա մը տուի՝ պացիր պերանդ, էրկու փարա տամ՝ կոցէ:

Պարան կըր է կը կըրի, առջի տէրը կը կթնայ:

Պարա ունենամ նէ քի կուլխուս իլսն կ'ընեմ:

Փեսայ, ուշ էկու, անուշ էկու:

Փորդ անութի է նէ, պերանդ փօրեաջին պաց:

Փորձեալը կըկին փորձել չիմարութիւն է:

Փոր մը հացը փուռ մը հացը կը հանէ:

Փսփսուկը տուն կ'աւրէ:

Քառսուն մըխ է սիրտս էռսունը ինը կ'ելլայ, մէկը
կը մնայ:

Քարերը մար չըլլան:

Քարը տեղը ծանր է:

Քեզի կ'ըսեմ, մարդու մ' ըսիր:

Քեզ չուզեմ, քէնէ չգատուլմ:

Քիը տեղ կթնայ նէ՝ կուլխուն կը քսէ:

Քէլ կլխուն օսկիէ սանր:

Քիչ բեռձի, շուտ տարձի:

Քիչ խօսէ, շատ լսէ:

Քյոռ էկեր ենք, էյոռ պիտի էրթանք:

Քյոռ էշով քերվան չեն խառնուիր:

Քյուրին ըսեր էն «մոմը սուղ է».— «Ան ընծի համար չէ»
ըսեր է:

Քյոռ էյոռ մատս աշկդ:

Քունը անուշ պան է:

Քունը իլեհ մեռելը մէկը է:

Քուրը ախպար ունիմ կ'ըսէ, ախպարը քուր ունիմ չ'ըսեր:

Օթկդ եօղանիդ կեօրէ էրկնցուր:

Օթկերս անկեմ նէ՝ հալերհերդ կը տեսնաք:

Սլսչ կլօխդ Աւետարանին տակ մ'ը տներ:

Սձը օձ իքեհ՝ ճուր խմած տեղդ չը կծեր:

Օսկոր պերող շունը օսկօր կը տանի ալ:
 Օսկորսըզ միս չըլար:
 Օվ հարս՝ ինքն հարսի քուր:
 Օտարին աշկը քեզի լուս չի տար:
 Օտարին հացին եղ չեն քսեր:
 Օրբին հաց տուվող չիկայ, խրատ տուվող շատ կայ:
 Օրն էլլայ, խազան չելլայ:

Ժ. ԵՐԴՈՒՍՆԵՐ

Աշկիս պեպեքը յյօնայ:
 Աստուած պելաս տայ,
 Աստուած վկայ:
 Աստուծոյ խըրքին վրան կոխեմ:
 Աստուծոյ փեռին վրան կոխեմ:
 Աստուծոյ փյօռ նայեմ:
 Դժոխսին օռթա տեղը ճայիր ճայիր էրիմ:
 Զաւկըներուս խերը չտեսնամ:
 Էրկու աշկիս լուսերը վար թափի:
 Էրկու աշկիս պեպեք փյօնայ:
 Էրկու լուսիս պեպեքը պթխի:
 Թագի պսակի արժանի չըլլամ:
 Ժամը վրաս փլչի:
 Լեզուս քաշուի:
 Խաչը ինձի չափմիւ ընէ:
 Խաչ վկայ:
 Խաչ օր, մաս օր:
 Խավորդ վկայ:
 Խառքուրներս քաշուի:
 Հօրս մօրս խերը չտեսնամ:
 Պատարագը չափմիւ ընէ:
 Պերանս պռնուի:
 Սուտ ըսողին Աստուած պելան տայ:
 Քար թափի վրաս:
 Քրիստոսի օր:
 Օթկս կոտրի:

ԺԱ. ՈՐՀՆԵՆՔՆԵՐ ԵՒ ԲԱՐԵՍԱՂԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անճշ ըլլայ (գինի կամ օղի խմողին, բան մը ուտողին):

Աշկդ լուս (իբր շնորհաւորութիւն):

Աշկդ լուսով (կը պատասխանէ շնորհաւորեալը):

Աշկդ չելլայ (կատակով):

Ապրիս (կ'ըսուի ձեռք համբուրող մանկան):

Ապրիս, գօրանաս:

Աստուած ազատէ (հիւանդութենէ, փորձանքէ):

Աստուած առիւտութեն տայ (կ'ըսուի հիւանդին):

Աստուած բարի ճանապարհ տայ (ճամբորդին):

Աստուած էւէլցունէ (մէկուն զաւակներուն վրայ խօսուած
ատեն):

Աստուած կեանք տայ (բարձր մարդոց կ'ըսուի):

Աստուած համբերութիւն տայ (նեղուող, տառապող, վը-
տանգի մէջ անձերու):

Աստուած մուրատիդ հասնունէ:

Աստուած շնորհաւոր ընէ (նոր հաղորդուողին):

Աստուած պահէ (հօր մը հետ խօսուած ատեն՝ զաւակին
համար):

Աստուած պաղբօլամիս ընէ (նոյն):

Աստուած պանիդ՝ գործիդ աջողութեն տայ:

Աստուած վերջը բարի ընէ (գէշ մարդու մը վրայ խօ-
սուած ատեն):

Աստուած տունդ շէն պահէ:

Աստուած քեսիդ պէրէք տայ (դրամ տուող կամ բաշ-
խող անձին):

Աստուած ողորմի մեռելներուդ հոգուն:

Բարի չիշատակ ըլլաս:

Բարի պաք կայ վրանիս:

Բարով աղտոտիս (բաղնիքէն դարձողին):

Բարով էրթաս, բարով կաս (ճամբորդին):

Բարով խարճես (կ'ըսէ յաճախորդը իբր պատասխան «շէն
կենաս»-ին):

Բարով հագնիս (նոր զգեստ հագնողին):

Բարով մաշես (նոյն):

Ջաւկըներուդ խեղը տեսնաս:

Էրեսդ ճերմակ կենայ (յանդիմանական):

Թագդ պսակդ պազնեմ:

Լուս իջնայ մեռելներուդ հողուն:
Խեղը տեսնաս (տղուդ, որդիքդ կամ ծաղրով՝ կորսուած
բանի մը համար):

Խող պռնես՝ օսկի կտրի:

Հայր Աբրահամին պերեքեքը վրատ ըլլայ:

Ճուրին պէս ազիզ ըլլաս (ջուր մեծարող՝ ն կ'ըսուի):

Մէկ պարծի վրայ ծերանաք (նոր ամուսնացողներուն):

Ձէն կենաս (ապրանք ծախողը կ'ըսէ՝ դրամը ստացած
ժամանակ):

Ձէն մնաս, շէն և պաշտառ մնաս (զանձանակը դրամ ձգողին,
ժամուն կանթեղը իւր լեցունողին):

Ձիֆեր ծամէ (զգուական խօսք՝ ուղղուած մանուկներուն,
երբ ասոնք քաղաքավարութեամբ
կը պատասխանեն «համմէ», փո-
խանակ ըսելու կոշտութեամբ «հէ,
ի՛նչ է»):

Ուղուրու խափեղի ըլլայ (նոր տուն առնողին, աղջիկ
նշանողին և այլն):

Պոյդ սիրեմ:

Պոյ պոյ հարս ընես (մէկուն աղջիկներուն վրայ խօսուած
ատեն):

Տանող բերող օխճ ըլլայ (բարե բերողին կ'ըսուի):

Տեօլիքնին տեսնաս (զաւկի տէր ոջ կ'ըսուի):

Տուն օխճ կենաս (մեռելի տէրոջ կ'ուղղուի):

Փիւր էիսիյաւ ըլլաս:

Քունդ անուշ, էրածդ բարի (նոր քունէն ելողին):

Ժ. ԱՆԵՃՔՆԵՐ ԵՒ ՅԱՆԳԻՍԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ելածը կճիս սէ պատերը փակճիս (բարկութեան ժամանակ
կ'ըսուի ի պատասխան «աղջիկ» բառին):

Եխպար ցաւ երու կաս (նոյնպէս եղբայր բառին իսլատասխան):

Ող ցանեմ օր չհոտիս (կ'ըսուի մեծախօս մարդու):

Աման ցաւի կաս (կ'ըսուի ամա՛ն ըսելով գործէ փախչողին):

Ամըններդ կոտրտի (նոյնպէս):

Անկրծակներու կաս:

Անունդ մարի կամ մնայ:

Անտէր մնայ:

Աստուծու խաղեպիւն կաս:

Աստուծու կաճակներուն կաս կամ հաստըպիս:

Աստուծու կրակները սիրտիդ իշնայ:

Աստուծու կրակները չրադ թափի:

Ձեհիւր զըսում ըլլայ չերածդ:

Էրեսդ ճերմակ կենայ (քաղաքավարական թեթև չանդի մանութիւն):

Էրթալտ ըլլայ, կալդ չըլլայ:

Էրկու լուսդ էյօռնայ:

Էրկու լուսիդ պեպեհները վար վազէ:

Թագի պսակի արժանի չըլլաս:

Թերմաշ մնայ (լաթեղէններու համար կ'ըսուի):

Փամուն դուռները մուրաս:

Ի՛նչ սև սահաք է եղեր քի ծներ էս:

Իս տեսնայ սե՛ քեզ վերցունէ:

Լեզուդ չորնայ կամ պապնծի (իօսող անձին):

Խուրճին կաթ է (կամ վազէ) ականճդ չսող անձին):

Ծակ ծակ կաս:

Ծակծկիս:

Ծակուկ ծակուկ ծակծկիս:

Ծակուկ ծակուկ կաս:

Ծանդ մարի (պօռացող անձին):

Կետնին տակը (կամ քիպը) ասիս (կամ մտնաս):

Կէշ ան էս (կ'ըսուի տղեղներուն):

Կլօխդ մենծ քարը:

Կլօխդ փարատի (որ և իցէ առարկայի համար. կլօխդ՝ աչսինքն ի դլուխդ):

Կնկուիս, քեփեդ ի վար տնկուիս (սինիկ՝ բառին ի պատասխան):

Կրողս էլլայ, ուտես, տանի (ղզուելի, զազիր բաներու համար):

Հարհրիս («հաչր» բառին ի պատասխան):

Հաւերը աշկդ հանեն (ի պատասխան հա «աչո» բառին՝ որ անքաղաքավար ձև է փոխանակ ըսելու համար):

Ճաղդ տուրս հանեն:

Ճեհեղիւմին քեօր:

Ճղակտոր էլլաս:

Ճղիկ ճղիկ էլլաս (կամ կոտորտուիս):

Մահման տողերու կաս:

Մահս էլլայ կամ տանի (շատ զգուշի է):

Մարմրիս (ի պատասխան «մայր բառին», հմմտ. հար-
հըրիս և այլն):

Մենձ քար իցնայ թեփեիդ (ի պատասխան «մեծ» բառին):
Ունուեդ վերնայ:

Չարս տանիս (տգեզ է):

Չիքը չարաչիքը կաս (ի պատասխան «չէ» կամ «չկայ»
բառին):

Չհասնէիր մեզնալու:

Չհասնէիր չկատարէիր ըլլալու:

Չորս հոգիով տուրս հանեն:

Չօռ մը:

Պատանւքդ կարեմ:

Պերանդ պռնուի (դիմադարձութիւն ընողին):

Պերնէդ էլլայ վրադ թափի (կ'ըսուի անիծող անձին):

Պռնուած էլլաս:

Պոյդ սրջի:

Պոյդ վեր չելլայ:

Պոյդ սեփրիմ սեփրիմ կայ:

Սեդ կապեմ կամ հագնիմ:

Սօն քնանալդ ըլլայ (կ'ըսուի պառկողին):

Վրադ լամ:

Վրադ շարեն (գրքերու, գործիքներու և այլն հետ գործ
ունեցած ժամանակ):

Տամիաներու կաս:

Տուներ չը մթնան:

. . . ցաւի կաս (ամեն առարկայի համար, օր «հաց ցաւի
կաս, ճուր ցաւի կաս» և այլն):

Յաւս պանի վրադ (կեղտոտ, տգեղ, զգուելի է):

Յաւս ցեցս էլլայ (կեղտոտ, զգուելի է):

Փաւա փաւչա ըլլաս (փաւա «դրամ» ուղողին):

Փարը թեփեիդ:

Փար ծնէի սե' քեզի չծնէի:

Քիթէդ պերնէդ կայ (կերածին համար):

Քրքրիս (կ'ըսուի ի պատասխան «քոյր» բառի)՝ հմմտ.
«հարհրիս, մարմրիս» և այլն):

Քյօռնան:

Օթ կդ կոտրէր սե չիգալիր:

Hayman

ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼՈՒՐՆԵՆԻ

ԱԶԳԱՅՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

որչալուի գաւառի բոլոր բնակիչների թիւն
է ըստ 1886 թուի աշխարհագրութեան.
13529. ճուխ. 56180 արական 45667. իգա-
կան ընդամենը՝ 101,847 հոգի:

Ըստ ազգութեան

Հայեր.	4218	Ճ.	20673	ար	17159	իգ.	37132.
Թուրքեր.	4929	«	19144	«	13893	«	33037.
Յուներ.	2636	«	10021	«	8965	«	18986.
Ռուսներ.	846	«	3095	«	2929	«	6024.
Վրացիներ.	560	«	2304	«	1845	«	4149.
Գերմանացիներ.	272	«	766	«	812	«	1578.
Քրդեր.	41	«	127	«	40	«	167.
Ջան. ազգեր.	26	«	50	«	25	«	75.

Հայերի մի մասը բնիկներ են համարուած, միւսը գաղթական-
ներ: Բնիկների մեծամասնութիւնը Հայաստան է, մնացածը վիրախօս.
բոլորն էլ լուսաւորչական: Գաղթականներն առանց բացառութեան
Հայաստան են, միայն մեծագոյն մասը լուսաւորչական, իսկ փոքրագոյ-
նը՝ կաթոլիկ:

Հայաստան բնիկների մասին մենք կը խօսենք որքան կարելի է
մանրամասնաբար, իսկ վիրախօսների և գաղթականների մասին բա-
ւականանում ենք միայն մի քանի պատմական տեղեկութիւններ տա-
լով, որովհետեւ նրանց մասին ազգագրական տեղեկութիւններ հաւա-
քած ենք, կամ կը հաւաքենք իրենց բուն հայրենիքում ²⁾:

Հայաստան բնիկներ համարուած են.

¹⁾ Տես Ազգագրական հանգէս գիրք է և Ը:

²⁾ Ղարաբաղցիների մասին տես իմ «Վարտնդա» և «Գանձակի գաւառ»,
իսկ Ջաւախցիների մասին իմ «Ջաւախք» աշխատութիւնները:

ա. Օձնեցիք, որ բացի Օձուն գիւղից, բնակում եմ նաև Մղարթ, Հագուի, Յովհաննաձոր, Ագարակ, Ջահայի գիւղերում:

բ. Արդուեցիք:

գ. Հաղթաեցիք, որ վերաբնակուել են նաև Աթան և Կիանէթ գիւղերում:

դ. Սանահնեցիք և Որնակեցիք:

ե. Դսեղեցիք, որ հիմնել են Ձորագիւղը:

զ. Ջնողեցիք և

է. Վարդաբլրեցիք:

Այս բնիկները բաժանուում են երկու դասակարգի՝ ազնուականներ և գիւղացիներ:

Ազնուականներից Արդութեան իշխանական տոհմը ապրում է Սանահնում, միւսներն Արդուի, Իգահատ և Ամոն գիւղերում: Սրանք իրենց բնակած գիւղերի և նրանց շրջակայ հողերի սեպհականատէր են համարւում: Իբրև ազնուականներ՝ սրանք ազատ են գիւղացիների վճարած տուրքերից և կրած կոռու բեկեարից, չունին գիւղական տանուտէր և ոչ գիւղական դատարան, այլ ուղղակի ենթարկւում են գաւառապետին և հաշտարար դատաւորին:

Արդուինում երկու ազնուական տոհմ կայ 11 գերդաստանից բաղկացած—Լօռու-Մելիքեան և Քալանթարեան. այս երկու տոհմն էլ յառաջացել են մի գերդաստանից, որ յայտնի չէ, թէ որքան ժամանակ կառավարել է Լօռու. բնակիչներին իբր մելիք: Այս տոհմից է Կարսի հերոս՝ կոմս Միքայել Լօռիս—Մելիքեանը, որի որդին այժմ էլ ահագին հողեր և անտառներ ունի Արդուի շրջականերում:

Այս միւսնոցն մելիքական տանից Ամերխանը քալանթարութիւն է ստացել, բնակուել է Լօռու բերդում և տիրել է Ղարադաչի ստորոտից մինչև Դեբեդ և Խրամ գետերի խառնարանը, ուր սերունդն վերակոչուել է Քալանթարեան:

Իգահատի ազնուականները միայն մի տոհմ են կազմում՝ Ջահ-վերդեան և բաղկացած են 60 գերդաստանից: Սրանց նախահայրը ուրացել է քրիստոնէութիւնը և յայտնի չէ պարսից որ շահից ազնուականութիւն և Իգահատ գիւղն է ստացել, ուստիև ժողովորդը նրան Ջահվերդի — շահի տուած—է կոչել: Միառ ժամանակից չետոյ, երբ պարսից ազդեցութիւնը թուլացել է այս կողմերում, սրանք նորից վերադարձել են հայ եկեղեցու գիրկը, պահպանելով իրենց կալուածներն ու ազնուականութիւնը:

Բանաւոր մի ուրիշ աղբիւր սրանց մասին այլ կերպ է պատմում.—իբր սրանց նախահայրը մի մեծ և հարուստ տուն է կազմել Բջնի գիւղում (Երևանի գաւառում) ուր շատ անգամ Երևանի խանը

հիւր է եկել: Ահա մի անգամ էլ, երբ այդ խանը հիւր գալով սրբապղծել է նրա գերդաստանական պատիւը, առեւանգելով նրա աղջկան, սա, ճակերդին, սպանել է խանին և փախել ապաստանուել Լօռու անմատչելի քարայրերում, և վերջը վրաց Գէորգի թագաւորից այդ քաջութեան համար ազնուականութիւն և Իգահատ գիւղն ստացել:

Ամոճի ազնուականներն էլ մի տոհմից են սերած և այժմ ինն գերդաստանի բաժանուած: Սրանց մասին ևս աւանդաբար պատմուած է, թէ ազնուականութիւն և այդ գիւղն ստացել են իրենց մի աղջիկը խանին կնութեան տալով:

Հնդհանրապէս կարելի է ասել, որ այս ազնուականները, մանաւանդ հին սերունդը, բարձրահասակ, չաղթանդամ և գեղեցիկ են:

Գիւղացի բնիկները, ինչպէս երևում է նրանց բարբառի մէջ եղած փոքրիկ տարբերութիւններից, մի ժողովրդի սերունդներ չեն, այսպէս օրինակ միայն Օձուն, Մղարթ, Հապուի, Արդուի, Իգահատ, Ամոճ և Յովաննաձոր գիւղերի բարբառը միեւնոյնն է, այս էլ այն պատճառով, որ այս գիւղերից մի քանիսը, ինչպէս տեսանք, Օձունից են գաղթել, իսկ միւսները, ինչպէս Իգահատը, Արդուին և Ամոճը մօտ լինելով Օձունին՝ միապաղաղուել են: Այն ինչ Դսեղինը փոքր ինչ տարբերում է. Ջնողի և Հաղբատի բարբառը փոքր ինչ նման է Ղազախի բարբառին, Սանահնի և Որնա՝ բարբառը միեւնոյնը լինելով՝ տարբերում է Հաղբատի բարբառից:

Տարբերութիւններ նկատուած են նաև բնակիչների կազմուածքի, սովորութիւնների և հագուստի մէջ:

Հնդհանրապէս բոլորն էլ կոպիտ են, դանդաղկոտ, բաց աշխատասէր:

Վիրախօս բնիկները բնակւում են հետեւեալ գիւղերում Գորնջուկ, Բալիճ, Վարդխուբան, Բոսլէվ, Փ. Ռատեան, Ջալտամ, Տաբախմէյա կամ Գոբուրէտի, Քվէշ, Փ. Բոլնիս, Մեծ Դումանիս՝ Փ. Դումանիս:

Այս վիրախօս հայերը պահպանել են իրենց հայկական տիպը, բոլորովին մոռացել հայերէն լեզուն, գիտեն միայն հետեւեալ խօսքերը՝ խաչ, նշխարհ, սրբութիւն, սրբաղբամ, Աւետարան, գրքակալ, օրհնեա տէր և մեղայ Ստճու: Հաւատարիմ մնալով լուսաւորչական կրօնին, սրանք նրա ծիսական մասը բոլորովին փոխել են և ընդունել վրացականը, այսպէս օր. մկրտութեան, պսակի և թաղման ձէ:

2) Մեծ Դումանիս գիւղում կան նաև Ջաւախքից և Ղարաբաղից եկած գաղթականներ, վերջիններս, այսինքն Ղարաբաղից եկածները, փոքր ինչ գիտեն հայերէն:

սերը միանգամայն նման են վրացականին: Չատ անգամ մեռելը առանց քահանայի են թաղում և ապա, մի առ ժամանակից յետոյ հրաւիրում քահանային թաղման կարգը կատարելու: Չատ հազիւ են յաճախում եկեղեցի, այն էլ ժամասացութեան աւարտին, որ Աւետարանը համբուրեն և դուրս գան: Ժամասացութիւնը, ի հարկէ, հաշերէն է կատարում, միայն երբ քահանան ցանկանում է քարոզել, ստիպուած վրացերէն է խօսում: Հաշերէն ազօթ քնեղից միայն տէրունականը գիտեն, այն էլ մի քանի ծերունիներ, թէև միւսները վրացերէն էլ ոչ մի ազօթ չգիտեն: Սհա աչդ ծերունիների գիտեցած չաչր մերը:

«Յանուն հօ և որդօ և վուգունի սրբի»:

Չաչր մերի սուրբ եղեցի անուն քու եղիցի սաց մե հանապա զոր թու մես, այս օր. զի քո արքայութեն, զօրութեն փառս սաւիտենի:

Գրեթէ բոլոր սովորութիւնները, բոլոր գործիքները, տների ձևը, հանդերձների յարազը միանգամայն վրացական են: Ազգանունները վերջացնում են ռիլի — վրացական վերջաւորութեամբ և հայկական անունների հետ պատահում են նաև վրացականներ, ինչպէս՝ Չիօ, Իվանէ, Իօրդանէ, Աղտոգմէլ (Յարութիւն), Իօպ (Յոբ), Իլիկօ, Թալիկօ, Թեկէ, Ռաբալէ, Մակա և այլն:

Իրենք իրենց հայ են համարում և ծերունիները հաստատում են, որ իրենց ծնողները հաշերէն գիտեցել են:

Գաղթականները գլխաւորապէս եկել են հետևեալ տեղերից.

ա. Ղարաբաղից.

բ. Չամշատից.

գ. Ալաշկերտից.

դ. Կարինից.

ե. Փամբակից և

զ. Ղազախից.

Սրանցից՝

Ղարաբաղի գաղթականները գլխաւորապէս տեղաւորուած են Ռոյնիս-Խաչէնում և մասամբ Օձունում, Չնոդում և Չահալիում: Ռոյնիսի բնակիչները զեռ մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց տիպը, գաւառաբարբառը, և իրենց առանձնատկ սովորութիւնները, թէև որոշ չափով ենթարկուել են վրաց ազդեցութեան, օր. կանանց հանդերձները, տների ձևը, գործիքները, սաչը և այլն վրացական են: Օձունի, Չնոդի և Չահալիի զարաբաղցիները միանգամայն ենթարկուել են բնիկների ազդեցութեան, որովհետև շատ սակաւաթիւ են եղել և կորցրել են ինչպէս սովորութիւնների, այնպէս և բարբառի առանձնատկութիւնները:

Սրանք գաղթել են 1795 թ. մինչև 1799 թուականը Վրաստան, որտեղից սրանց առաջնորդ Մելիք Ջահնազարեան Մելիք Ջումշուտն ու Մելիք-Բէկարեան Մելիք Ֆրիտունը գնացել են Պետերբուրգ և դիմել Պաւ I կայսեր, և նրանից ստացել Մելիք-Ջումշուտը Ղնողը, Լօռու և Բորչալուի հարթութիւնների մի մասը, Մելիք-Ֆրիտունը Օձունը և Մելիք-Սբովը՝ Բոլնիսը: Ապա սրանք իրենց ժողովուրդներով գաղթել են այս տեղերը, սակայն երկար չեն մնացել. Մելիք Ջահնազարեան Մելիք Ջումշուտը 1805 թ. ծախել է Լօռին Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինին 6000 ռուբլով և իւր հպատակների հետ վերադարձել Ղարաբաղ, իսկ Մելիք Սբովի և Մելիք Ֆրիտունի մահից չետոյ սրանց ժառանգները ռուսաց կառավարութիւնից այդ գիւղերի սեպհականատէր չճանաչուելով՝ ստիպուած են եղել թողնել և հպատակների մեծ մասի հետ վերադառնալ Գիւլիստան ¹⁾:

Համեառնի գաղթականները վերաբնակուած են Մ. Հուլավէրում: Սրանք գաղթել են Համշաղնի Կորլս, Քամանդար, Մրէշուր, Ղարամուրադ, Աղբուլաղ, Մելիք Զադա, Մմրթիւ և Չմեղ գիւղերից Մխիթար քալանթարի առաջնորդութեամբ մօտաւորապէս 1800 թուին: Գաղթելու առիթը եղել է այն, որ Ջաւադ-խանը կամեցել է իւր հարեմը տանել Մխիթար քալանթարի դուստր Գիւլնազարին (ըստ այլոց Ազիզին): Սրանք նախ եկել են Թիֆլիս, չերակլ թագաւորից բնակութեան տեղ ստացել Թիֆլիսի չաւաբար թաղում և մի առ ժամանակ մնացել այդտեղ: Ապա դարբին Պապը խորհուրդ է տուել Մխիթար քալանթարին, որ իւր ժողովրդով հեռանայ մի որեւէ գիւղ, որպէս զի նրա մելիքական իրաւունքները պահպանուեն, ապա թէ ոչ քաղաքում կարճ միջոցում կը կորցնեն իրանց բոլոր արտօնութիւնները: Մխիթար քալանթարը լսել է այս Պապի խորհուրդը և կրկին դիմելով չերակլ թագաւորին, բնակութեան համար տեղ ստացել Հուլավէրը, ուր և տեղափոխուել է: Մի կարճ միջոցից այստեղ է եկել և Մելիք Սարգիսը Զակամից, բերելով իւր հետ իւր ժողովուրդը: Սրանք բնակուած են առանձին առանձին թաղերում, պահպանելով ինչպէս իրենց գիւղերի անունները, այնպէս և՛ բարբառը:

Ալաշկերտի գաղթականները վերաբնակուած են Դահնազար, Մեծ և Փոքր Ղարաքիլիսա, Հիշթափա և Սարչապետ գիւղերը: Սրանք բո-

¹⁾ Տես՝ իմ «Գանձակի գաւառը», Ա. հատոր, Բաֆֆի «Խամսայի Մելիքութիւններ»:

լորն էլ կաթոլիկ են, և մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց թէ բարբառը և թէ սովորութիւնները: Սրանք 1820 թուին՝ Ալաշկերտից գաղթել են Ջիրակի Ալի Ղալաքիլիսա, Թափաղուլակ, Քաւթարու, Հոռոմ և այլ գիւղեր, որտեղից 1822 թուին վերաբնակուել են Բորչալուի վերոյիշեալ գիւղերը:

Կարնոյ գաղթականները վերաբնակած են Ծալկաչի Ջինխ, Աշխալա, Նարդիվան, Աուշի, Այազմա, Արզըլ-Քիլիսա, Ազնի կամ Յոնիա, Բուռնաշէթ, Տաշբաշի գիւղերում: Սրանք 1830 թուին Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ եկել են Անդրկովկաս, և նոյն, Իզրումի փաշայութիւնից գաղթած յոյների հետ վերաբնակուել վերոյիշեալ գիւղերում: Սրանք սովորութիւններով և բարբառով բոլորովին չեն տարբերում ճաւախքում վերաբնակուած նոյն գաղթականներից:

Թուրքերը գաղթել են այստեղ Ջահ-Աբասի ժամանակ (1605 թուին) և նրա հրամանով և իրենց ցեղական Բորչալու անունը տուել այն հարթութեան, ուտեղ բնակութիւն են հաստատել¹⁾:

Յոյների մի մասը, որ բնակուում է Ալավէրգի և Շաղղամ գիւղերում, Գիւմիշխանէից (Սնատուլիա) են եկած, միւս մասը, որ բնակութիւն է հաստատել Ծալկաչի գիւղերում, Կարնոյ շրջակայքից 1830 թ. եկած գաղթականներ են:

Ռուսներից օրդոգոմսները գլխաւորապէս Նիկողայոսեան գնդի պաշտօնաթող զինուորներից են չառաջացած, թէև կան նաև մի քանի գաղթականներ Փոքր-Ռուսաստանի զանազան նահանգներից եկած:

Մալականները գաղթել են այստեղ 1846 թուին, Մեծ Ռուսաստանի զանազան տեղերից կրօնական հալածանքների պատճառով: Իսկ Նոր-Միխայելովկայի բնակիչները Նոր-Պոկրովկայի օրդոգոմսներ Էին, որ մալականների աղանդն ընդունելով՝ հեռացան Նոր-Պոկրովկայից և հիմնեցին այս նոր գիւղը մօտաւորապէս 15 տարի սրանից առաջ:

Դուխոբորները գաղթել են Ախալքալաքի գաւառից 1850 թուին, այնտեղի կլիմայի սաստիկութեան պատճառով: Իսկ այստեղ նրանք գաղթել էին 1840 թուին Տամբովի նահանգից, Կալմիկովների առաջնորդութեամբ:

Դերմանացիները գաղթել են այստեղ 1818 թուին Վիւրուսի գետի թագաւորութիւնից առանձնապէս հրաւիրուելով Երմոլով կառավարչապետից որպէսզի տեղական ժողովուրդներին աշխատասիրութեան օրինակ լինին և սովորեցնեն բնիկներին երկրագործութեան և զինեգործութեան լաւագոյն ձևերը: Սակայն սրանց ազդեցութիւնը

¹⁾ Wachoucht, Description géographique de la Géorgie. trad. par Brosset. p. 141

շատ թույլ է եղել շրջապատող ժողովուրդների վրայ և միակ նկատելին այն է, որ Բոլնիս — Խաչենցիք սովորելով սրանցից խաղողի վազի մշակութիւնը նրանցից աւելի են կատարելագործել և այս օր, իրենք դերմանացի գաղթականներն էլ խոստովանում են, որ Բոլնիսեցիների այգիները շատ աւելի լաւ են մշակում, քան իրենցը:

Գերմանական գաղթավայրերից առաջինը՝ Եկատերինէնֆելդը՝ հիմնուած է գաղթած տարին, 1818 թուին, իսկ Ալէքսանդրսհիլֆը՝ 1857 թուին, նոյն գաղթականների Թիֆլիսի գաւառի Ելիսավէտտալ գաղութի բնակիչներից:

Հայ բուսաները նոյնպէս Էրզրումի գաղթականներ են, հայերի հետ գաղթած: Թափաւտկան կեանք վարելուց յօգնած, սրանք սրանից մի երեսուն տարի առաջ բնակութիւն հաստատեցին Տամալախարաբա աւերակում և կազմեցին մի փոքրիկ գիւղ:

Վրացիները բնիկներ են:

Քրդերը զանազան ժամանակներում հովուութեան պաշտօնով եկած վերաբնակած են զանազան գիւղերում:

Նե, կայացնելով Բորչալուի ազգաբնակչութեան ներկայ պատկերը, կարևոր ենք համարում անցողաբար չիշել նաև այն գաղթականութիւնները, որ տեղի են ունեցել այստեղից դէպի հարևան երկիրները, փոքր ինչ աւելի պարզ պատկերացնելու Բորչալուի ազգաբնակչական շարժումները. —

Թաթարաց արշաւանքներից յետոյ, երբ Բորչալուի գաւառն էլ արիւնով ներկուեց, Լօռի քաղաքը վրաց Աղէքսանդրի (Կէորզու որդու) կողմից տրուեց Սիւնեաց տէր Պելգինէ Օրբէլեան իշխանին. որովհետև նրա փեսան էր: Այս պատճառով տեղական հայ բնակիչներն ամենայն կոյմից սկսեցին գաղթել նրա, Պելգինի, որպէս հայ իշխանի երկրները: Աղէքսանդր թագաւորը վախենալով, թէ մի պուցէ Պելգինի մօտ գաղթեն նաև վրաց քաղաքների ու գիւղերի, ինչպէս և Քամշուղէ քաղաքի հայերը, մանաւանդ որ միմիայն այս վերջինում 20,000 չափ հայեր կային, Ամնադին անունով մի կաշառուած հայի ձեռքով 1438 թուին թունաւորեց Պելգինին. Սակայն այսպիսով գաղթականութեան առաջը չկարողացաւ առնել: Հետեւեալ տարին նա հրաժարուեց հարկ վճարել պարսից Քահնշահին, ուստի և սա անհամար զօրքով մտաւ Գուգարք, ահագին բազմութիւն գերի տարաւ և առաւ Քամշուղէ քաղաքը: Բայց դեռ քաղաք չմտած 1664 մարդու գլուխ կտրել տուեց և նշանցով քաղաքի հանդէպ մի ամբարտակ կանգնեց. վաթսուն եկեղեցականների և իշխանների քաղաքի դռան առաջ մորթել տուեց, իսկ քաղաքի մէջ 3000 հոգի զանազան տանջանքներով

սպանել տուեց և 9400 հոգի գերի տարաւ, բացի նրանցից, որոնց քաղաքից դուրս գտնելով՝ արդէն տարել էին ¹⁾:

Այս ծանր հարուածից հազիւ սթափուել էր Գուգարքը, երբ 1605 թուին տեղի ունեցաւ Հայերի գաղթը դէպի Սպահան Ջահ-Աբասի հրամանով և շատ լօռեցիներ ևս չկարողացան խուսափիլ այս ընդհանուր չարիքից:

Այնուհետեւ թէև տեղի չունեցան մեծ, աշխարհաւեր կոտորածներ կամ գաղթականութիւններ, սակայն շարունակ կամ պարսիկները կամ օսմանցիները կամ լեռնական ափսազներն ու աւարացիները ջանկարծակի յարձակումներով քանդել, աւերել են Բորչալուի գաւառը, բնակիչներին սրի անցկացրել և գերել. չիշենք այսպիսի արշաւանքներից մի քանիսը.—

1712 թուին Ալի Սուլթանը, որ տիրում էր Ղախի, Ճարի և Զաքաթալայի նահանգներին, պարսից պետութեան դէմ ապստամբելով ասպատակեց «գբոլոր երկիրն Գուգարաց» և այնուհետեւ ամենայն տարի յարձակում, կողոպտում և գերի էին տանում ²⁾:

1719 թուին լեզգիների մի խումբ Սուրխայի առաջնորդութեամբ Գուգարքով անցաւ Վրաստան և ասպատակեց ու գերեց Սոմխէթի և Դմանեաց գաւառները ³⁾:

Նոյն թուին Կովկասի լեռնական լեզգիները «իբրեւ անձրևի տարափ» թափուեցան Հայաստանի և մասնաւորապէս մեր գաւառի վրայ: Լօռեցիներից շատերը ապաստանեցան Աղէկի ալրում, և երբ լեզգիները չկարողացան ձօտենալ նրանց, սրա մերձակայքից հաւաքեցին փեթակներ և աչրի առաջ վառեցին: Ծուխը և զայրացած մեղուները դռան ծակերից ներս մտան աչրը և խեղդեցին և կծոտեցին խեղճ ապաստանուածներին. ոմանք էլ ուշաթափ վայր ընկան: Այս ժամանակ լեզգիները սանդուղ դնելով մտան աչրը, ուշաթափուածներին սպանեցին, իսկ կենդանի մնացածներին բոլոր ունեցածներով գերեցին, և հէնց հիմա էլ աչդ աչրը, լի է մարդկանց ոսկորներով ⁴⁾:

Որինչև այժմ էլ ժողովրդի չիշողութեան մէջ մնացել է այս սոսկալի անցքի պատմութիւնը. միայն ոմանք պատմում են, թէ ծխով են առել աչրը, ոմանք էլ ասում են, թէ մօտակայ ջրաղացի ջրաղացպանին մահուան երկիւղով ստիպել են խնդրել ապաստանուածներին բանալ աչրի դուռը գիշեր ժամանակ և իրեն ներս առնել, և երբ նրանք բացել են, լեզգիներն էլ ներս են խուժել և սկսել կոտորել:

¹⁾ Չամչեան. Պատմ. Հայոց. Գ. 4. եր. 470—472

²⁾ Դիւան Հայ. Պատմ. Գ. 4. եր. 722.

³⁾ Դիւան Հայ. պատմ. Գ. 4. եր. 723,

⁴⁾ Դիւան Հայոց պատմ. Գ. Գ. եր. 717.

*Գրոհն արամեայի
շումեայի*

Հաղբաղիներ

*Groupe d'habitants
de Haghbath*

1785 թուի օգոստոսին Աւարացիների Օմար խանը մտաւ Բորչալուի գաւառը, առաւ Ախտալան, Թալանեց և քանդեց արծաթի և ոսկու գործարանները և հրաշալի եկեղեցին, գերեց մինչև 860 հոգի առաւելապէս այստեղի գործարաններում աշխատող յոյներից, և սպանեց մինչև 640 հոգի երկու սեռից:

Ապա ուղևորուելով դէպի Լօռի, նա բանակեց Ուզունլարի մօտ, և զօրքեր ուղարկելով այլեց Թալանեց Լօռու շրջակայ գիւղերը: Հետակ Թագաւորը, որ քաջ առ քաջ հետեւում էր նրան, առանց համարձակելու նրա վրայ յարձակուիլ, որովհետև քիչ զօրք ունէր, սոյս ժամանակ գտնոււմ էր Աղջա-Ղալաչի մօտ: Այստեղից նա 70 որսորդ ուղարկեց Լօռի բերդն ամրապնդելու: Օմար խանը Ուզունլարից անցաւ դէպի Լօռի, յարձակուեց նրա վրայ և ընդդիմութեան հանդիպելով անցաւ դէպի Ախալքալաք¹⁾:

1787 թուին ձուշու Իբրահիմ-խանի գրգռմամբ Բորչալուի գաւառից մօտ 3000 հոգի թուրքեր զաղթեցին Ղարաբաղ: Վրաց Հերակ Թագաւորը նրանց յետ դարձնելու համար գնաց Գանձակի վրայ և վերջերք՝ Իբրահիմ խանի խոստման համաձայն, կամենում էր Մելիք Մէջլումին և Մելիք Աբովին շղթայած Շուշի ուղարկել, որպէսզի դրանց փոխարէն Իբրահիմ խանը վերադարձնէ այդ 3000 բնակիչներին, սակայն այս բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան²⁾:

¹⁾ Бутковъ. Матеріалы для Новой исторіи Кавказа II ч. 181—182.

²⁾ Դիւան Հայ. Պատմ. Ա. եր. 11. Բաշֆի խամսայի մելիք. եր. 115.

Մեր ուսումնասիրած վայրի, բուն Լօռու տիպական տունը գլխասունն է, որ չատուկ է նաև ամբողջ Ղարաբաղին: Սակայն այժմ այլ և ոչ ոք այս ձևի տուն չէ շինում, միայն եղածները փոքրիկ վերանորոգութիւններով պահւում են, և կամ սրանց մօտ նոր ձևի սենեակներ շինելով: սրանց գործ են ածում իբր խոհանոց և մառան:

Սչժմեան, նոր շինուող տները բաղկանում են քարաշէն 2—3 սենեակներից, բաւական մեծ պատուհաններով, առջևում փոքրիկ պատշգամբ: Կտուրը մեծ մասամբ կղմինտրածաձեք է լինում: Զատ քիչ տների մօտ կայ առանձին խոհանոց, այլ այս նպատակով մեծ մասամբ գործ են ածում հին գլխատունը կամ մի անկիւն, մի քանի փայտերով ծածկած: Պատահում են նաև երկչարկանի տներ, միայն սակաւ, և այն էլ առաւելապէս Զուլավէր և Ջալալ օղլի աւաններում:

Հին ձևի տները կիսադետնափոր են, անկանոն կերպով դասաւորուած, միայն բոլորի սրահները եւ որս մեջ բացւող գլխասան դուռը անուշտ դեպի արեւելք են դարձած. — մի մնացորդ էլ գրաւաշտական կրօնի ազդեցութեան: Տները շինում են իրենք տանուտէրերը, երբեմն մի երկու վարպետ վարձելով և բարեկամներին օգնութեան հրաւիրելով:

Հին ձևի տները բաղկանում են հետեւեալ մասերից՝ սրահ, զրլխասուն, միջասուն, բոնրասուն և գոմ:

Սրահը տարածւում է գլխատան առաջ և լինում է նրա երկարութեան և 2—3 արշին լայնութեան: Երկու կողմում ձգւում են պատեր, երրորդը գլխատան պատն է, իսկ չորրորդ կողմը բոլորովին բաց է և միայն մի քանի սիւններ ունի, որ պահպանում են հարթ կրտուրը: Սրահի մի պատի մէջ լինում է մի բուխարի, կողքերին երբեմն մի մի դարակ: Զատ անգամ այստեղ դրուած է լինում մի լայն, հասարակ մահճակալ: Տաք եղանակներին տնեցիք մեծ մասամբ այստեղ են անցկացնում, գիշերներն էլ այդտեղ քնում:

Գլխատունը գլխաւոր սենեակն է, որ միաժամանակ ծառայում է թէ իբր ընդունարան սեղանատուն, ննջարան, և թէ իբր խոհանոց և մառան: Սա լինում է կամ քառակուսի և կամ քառանկիւ-

նի, 2—3 սաժէն բարձրութեան: Ինքնատիպ և ուշադրութեան արժանին այս սենեակի սողումաբաւ կոչուած ծածկն է:

Սողումաբաւ ծածկը լինում է քառակուսի սենեակի վրայ և բաղկացած է քառանկիւնի տաշուած գերաններից, որոնցից առաջին չորսը, որ կոչուում են ռահորմի (թերևս առորմն) յանկում են ամէն մինը մի պատի և սրան կից բարձրացող երկու սիւնների վրայ, միւսները, որ ընդհանրապէս մայարասի են կոչուում, յենուելով ռահորմներին և միմեանց վրայ, աստիճանաբար մօտենում են միմեանց և կոնսաձե բարձրանալով՝ մէջտեղում մի բացուածք թողնում, որ ծառայում է իբր միակ լուսամուտ: Արտաքուստ ծածկուած է նախ ջարջուով ¹⁾ և ապա հողով ու մոխրով:

Սիւրմաբաւ ծածկը լինում է քառանկիւնի սենեակների վրայ և յանկում է պատերի և սրանցից երկու արշին հեռու կանգնեցրած չորս սիւնների վրայ, նախ պատերի և սիւնների վրայ ձգուած գերանների վրայ մարդակներ դարսելով այս մասը հարթ ծածկում են, ապա մնացած մասը միմեանց վրայ քառանկիւնի գերաններ շարելով հետզհետէ նեղացնում են և մէջտեղից պատուհան, հերթիկ, թողնում:

Պլխատան մէջ տեղում կտուրի (հերթիկ) տակ գտնուում է օրթօջաղը (միջին վառարանը) — փոքր ինչ փոսացած տեղում մի եռօտանի (կասկարէնք) կամ առաւելապէս՝ նրան փոխարինող երկու քար է դրուած: Պատերից մինում մի ներս անկուածք կայ, յատկապէս ծալքի համար շինուած. այստեղ սովորաբար դարսուած է լինում մաֆրաշը, թաղիքները, գորգերը (խալիչա), ձնձերը (կապերո), տեղաշորը, բարձերը և այլն, և այս բոլորը ծածկուած են մի ձուլնձով:

Միւս պատի մէջ գտնուում է քեռեք, երեքից հինգ երկար տախտակներ միմեանցից կ'ս արշին բարձրութեամբ երկարացրած են, որոնց վրայ շարուած են մեծ և փոքր պղինձներ (կաթսաներ), քսներ, մաքլաբաներ, սիւնիներ, նալբաֆիներ, քաւաներ, բաղիւսներ, փլաւ ֆամիչ, կթիչ, քեփեհներ, խոնչաներ:— Դէրէկի կողքին քարշ է արած գդալմանը՝ մէջը գդալներ ածած թէրէքի տակը շարուած են կճուճներ:

Շրորդ պատի մօտ դրուած է փայտէ շտեմարանը—ամբար, ուր սովորաբար պահուում է ցորեն: Սրա մօտ, դէպի դուռը, շարուած են փայտէ և պղնձէ ջրի կժեր, փարչեր, դարդարայ ռոյլայ, գիւզիւմ և այլն. Դռան մըւս կողմում ընկած է կեռը, քաքակիւր, ռանիուրները, կացիւնը, պատից կախուած է ալիւր, անկիւնում դրուած է նրազբա-

¹⁾ Ջարջուն լինում է կամ հին փչացած խոտ, կամ մանգաղով հնձած արտերում մնացած ծղօտ, որ յետոյ գերանդիւով հնձում են, կամ կտաւատի ծղօտները, որ չեն կալում և որը կոչում է քէլմ և կամ ճահճային մի տեսակ խոտ որ կոչում է ղիւ:

քը վերան երկաթ է և թիթեղէ ճրագներ: Չորրորդ կողմում շարուած են քրոցներ ալիւրով լի, կոթեր՝ հացահատիկներով, իւղով, պանրով լի, բարձալիւսեր¹⁾ որոնց վրայ դնում են բարձը՝ պառկելիս:

Միջնասունը կից է գլխատանը, որի մէջ բացւում է սրա միակ դուռը. սա մի փոքրիկ սենեակ է, հարթ կտուրով, շատ անգամ առանց պատուհանի, միայն մի քանիսի մէջ կտրում կամ պատի մէջ թողնուած մի ծակից լոյսը թափանցում է ներս: Այս սենեակը երբեմն ծառայում է նորապսակների համար իբր ննջարան և շատ անգամ իբր մթերանոց:

Թոնրասունը, որ շատ անգամ գլխատնից փոքր ինչ հեռու և նրանից առանձնացած է լինում, սիւրմաբաւ մի շէնք է, մի մեծ հերդիկով՝ Կրեթէ մէջ տեղում թաղուած է թոնիրը, մի քանիսի մէջ կայ նաև փուռ: Այստեղ դրուած են լինում սաւօր, մաղը, հացի զանգուկը (արկը), սեղանատախակը, գրղնակը, ռափաթեն, ալիւրի քրոցները և այլն:

Տանը կից է դոմը, որ երբեմն ոչ թէ մէկ, այլ երկու, երեք հատ է լինում, նայած գերդաստանի ունեցած անասունների թուին: Պատահում է, որ դոմի մի ծայրում օդա է լինում, ինչպէս այս սովորական է Ծալկայում և Ջաւախքում — Կարնոյ գաղթականների մէջ — սակայն սա բացառութիւն է, շրջակայ անասունների շնորհիւ այս ժողովուրդը ստիպուած չէ անասունների հետ ապրել, նրանց տաքուլութիւնից օգտուելու համար:

Տան առաջ կամ կողքին տարածւում է կալը, որ թեղի ժամանակ արձակած փոշիով լցնում է ամբողջ տունը և մարդկանց թոքերը: Սրա կողքին բարձրանում է խոտի դէզերը, իսկ մի քիչ հեռու՝ անասունների աղբի կոյտը. որ իւր գարշահոտութեամբ ապականում է օդը: Սակայն փոքր ի շատէ յառաջադիմած գիւղերում, ինչպէս օր. Ուզունլարում, Դսեղում, այս կոյտերը երկար չեն մնում, այլ ձմեռւանը՝ գարունը, իսկ ամրանը՝ աշնանը սալներով կրում են վարելահողերը պարարտացնելու: Կալի մօտ գտնւում է նաև չարդանոցը, որ սովորաբար գետնափոր է լինում, կալից ցածր, որպէս զի հեշտութեամբ կարելի լինի չարդը կալից նրա կտրովը ներս ածել:

Տան առաջ լինում են մի քանի գետնափոր հորեր, ցորեն, գարի, հաճար պահելու:

Մի քանի տների մօտ լինում են նաև հաւանոցներ, սակայն ընդհանրապէս հաւերին գոմերումն են պահում և առանձին հաւանոցներ չեն շինում:

Մի քանի տների մօտ էլ պատահում են շների բներ:

¹⁾ Այստեղ լիջուած բոլոր իրերը կրնկարագրուեն իրենց տեղերում:

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Կանանց. — Այս գուռառի կանացի առանձնատուկ հանդերձը արդէն վերանայու վրայ է և միմիայն պառաւների վրայ կարելի է նրկատել, այն էլ ոչ բոլորի: Այժմ մեծ մասամբ վրացնակ են հագնում, վրաց տարազով գլուխ կապում: Իսկ Ջալալ-օղլում և Ջուլափէրում երբ ում են եւրոպական հանդերձ և եւրոպական գլխարկ:

Նախկին, տիպական հանդերձն էլ մի առանձին տարազ չի ուերկայացնում. սա մի խառնուրդ է Ղարաբաղի և վրացական տարազների: Ուրեմն հաւանական է, որ կամ այս տեղի տարազն էլ նման է ելել Ղարաբաղի տարազին և ենթարկուել է վրացականի ազդեցութեան և կամ՝ Ղարաբաղի դաղթականները մտցնելով իրենց տարազը սրանց մէջ, բոլորովին արտաքսել են տեղականը:

Կանայք հագնում են շապիկ, որ իջնում է մինչև ծնկները և երկար թևեր ունի. կարում են հասարակ կտաւից:

Ճապրնկերը կարում են շիլա կոչուած կտորից, որ հաստ, բամբակեայ կտոր է: Սա խոնջանով հանգուստում է առջևից, ոչ մի բացուածք չունի. իջնում է մինչև կրնկները, այնպէս որ փոքր ինչ երևում է, այս պատճառով էլ ծնկից ներքև հարուստները՝ կարմիր թաւիշ, իսկ միջակները կարմիր շիլաքէկի (դարձեալ բամբակեայ բարակ կտոր) են քաշում, և ծաչրում կլապիտոն կարում:

Այս սովորական երկար շապկի և վարտիկի (շապրնկերի) վրայ հագնում են աւխալուդ, որ կարում են գունաւոր չթից և ամբողջովին բամբակում: Սա գրկելով ամբողջ իրանը՝ նաւուճով սեղմւում է մէջքին, չափրաստով կոճկւում կրծքին և լայն քղանցքներով իջնում մինչև ծրնկները: Ունի մինչև դաստակը հասնող թևեր, որ հետզհետէ նեղանալով դաստակի մօտ կոճկւում են: Երկու կողքերին կան մի մի գրպան:

Արխալուդի վրայից հագնում են իւբկա: Սա կարում են բամբազիայից: Իւբկան բաղկացած է երկու մասից՝ վերևի, որ գրկում է ամբողջ իրանը, անթև է և կուրծքը չափրաստով կոճկւում՝ սեղմելով մէջքը, ներքևի մասը շրջազգեստ է, կարած վերևի մասի հետ, միայն առջևից, աջ կողմից, փոքր ինչ բաց է թողնուած, որ հագնելուց չեւտոյ կոճկւում է ձախ կողմում մի չափրաստով: Այս մասը արխալուդից երկար է և իջնում է կրունկներից մի քիչ ($\frac{1}{4}$ արշին) վերև:

Սրա երկու կողմում, արխալուղի գրպանների հանդէպ, բացուածքներ կան, որպէս զի այդտեղից կարելի լինի ձեռքը տանել գրպանը:

Իւրեքսի վրայից հագնում են դէյրա, որին պառաւները լեկին կամ մրնքանա են կոչում: Սա միանգամայն նման է իւրեկին, միայն թւերով է, կուրծքը նոյնպէս չափաստով կոճկւում է, մէջքը նաւուճով սեղւում, ներքեւի մասը առջևից մի քիչ բացում է և ձախ կողմում կոճկւում: Արխալուղի գրպանի հանդէպ բացուածքներ ունի: Սովորաբար կարում են սև կտորից:

Մէջքին կապում են գօտի — մի քանի արշին երկարութեան և քառորդ արշին լայնութեան սև կտոր, որ մի քանի անգամ լանքսին ծալելով կապում են և ծալքերը նորատիները կախ ձգում առջևից իսկ պառաւները ամրացնում կողքերին:

Հանդիսաւոր օրերին, ձմեռ թէ ամառ, մանաւանդ ձնոդ գիւղում, դէյրի վրայից հագնում են քաթիպա, որ Ղարաբաղցոց քաւին է. կարում է մուգ կարմիր կամ սև թաւիշից, իջնում է ծնկներից մի քիչ ցածր. մէջքին նաւուճով սեղմւում է, կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է: Թւեքերը ձեռքից $\frac{1}{4}$ արշին երկար է, հետզհետէ նեղանում է և ապա կիսաբոլոր վերջանում: Արմունկից քիչ բարձր մի փոքրիկ բացուածք կա, որտեղից դուրս են հանում ձեռքը և թւեքի մնացած մասը կամ քաշ ձգում, կամ ուսին ձգում: Քաթիպի բոլոր եզրերը և մանաւանդ կուրծքը և օձիքը, ինչպէս և թւերի ծալքերը զարդարուած են աղուէսի ժորթու մօտ մի վերջով լայնութեան մորթով:

Տղամարդկանց հանդերձը բոլորովին նման է մի ս վաւառների, մանաւանդ Գանձակի, հանդերձներին, ուսի և խուսափելով կրկնութիւնից՝ առաջարկում են կարգալ այդ մասին իմ «Գանձակի զուտ» աշխատութեան մէջ:

ԳԼԽԻ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔ

Կանաչք մագերը սանրելու ց յետոյ երկու կամ մի քանի հուս են շինում, իսկ ականջի մօտի մագերը ոլորելով այտերի վերայով անցկայնում, որպէսզի լայակը կապելուց յետոյ փոքր ինչ երևայ: Սա կոչւում է ճաւ. սրա վրայ՝ ց կապում են ճակալայակը. սա եռանկիւնաձև, սպիտակ կամ կարմիր կտոր է, որ ձգելով գլխին, անց են կացնում կզակի տակով և ծալքերը գնդասեղով ամրացնում գագաթին կամ ուղղակի կապ ձգում:

Սրա վրայ դնում են գաւուրնելլան, ըստ ձնոդցոց միջնակոպի: Սա մօտ մի վերջով լայնութեան և իւրաքանչիւրի գագաթի շրջապատի մեծութեան կարծօն է. վերան մի որ և է շոր քաշած: Գաւուրնելլ-

լացի վրայ նոյն լացնութեան և երկարութեան թաւշեայ մի ու կտոր են կապում, որ կոչւում է ճակսի աղլուխ: Նորատիներինը շատ անգամ մետաքսեայ թելով կամ կլապիտոնով ասեղնագործու է լինում: Գաւուրճելու մէջ դնում են կոպի.— սա կարում են աչսպէս. վերջնում են կ'սալուսնաձև մետաքսեայ կամալ կտոր, մէջը բամբակ դնում և կողքերը միացնելով կարում, միանգամայն աշխատելով, որ ծայրերը աւելի բարակ լինեն քան մէջ տեղը:

Պառաւներից մի քանիսը գաւուրճելու և կոպի փոխարէն մի աղլուխ նախ եռակիւնաձև և ապա մի վերջով լացնութեան ծալում են և ճակատի վրայով անցկացնելով ծոծրակի վրայ հանգուստում:

Գաւուրճելու վրայ ձգում են իբր «զլխի փաթաթան» մի շալ, որի ձախ ծայրը կզակի տակով անց են կացնում աչսպէս՝ որ ամբողջ կզակի հետ բերանն էլ ծածկի և ապա այն ծայրը ձգում են նոյն շալի աջ ծայրի վրայ և վերջինս չետ ծալելով նորից անց են կացնում զլխի վրայով և զլխի ձախ կողմում ամրացնում, անցկացնելով շալի տակ: Այս շալով, ուրեմն, բերանը ծածկուած է մնում:

Ոմանք էլ այս շալի վրայ մի ուրիշ շալ են առնում, որի ծայրերը կախ ընկած են թողնում:

Սգաւնելիք.— Ոտներին հագնում են գուլպա, որ իրենք են գործում և մաշիկ (քոշ), որ գնում են գիւղում աշխատող մաշկալարներէ:

Կսածումն.— Այս վայրենական սովորութեան մնացորդները գեռ և ս պահպանւում են այս գաւառում ևս: Կլիաւորապէս նորատի աղջիկները, ցանկանալով աւելացնել իրենց գեղեցկութիւնը, ճակատին, աչտերին, թւին, կրծքին խալեռ են շինում աչսպէս. վերայիշեալ տեղերը երկար տրորելուց չետոյ լեղակի մէջ թաթախած թելն ասեղով անց են կացնում կաշու միջով. լեղակը թորուելով կապտագոյն բիծ է թողնում, որ բաւական երկար ժամանակ մնում է:

Նախնական չարդարանքի մնացորդներից արժանի է չիշել նաև այն, որ աղջիկները չուլունքներ և մանաւանդ մեխակներ են շարում թելին և կապում վզերից, որ թէ գեղեցիկ լինին և թէ իրենցից անուշահոտութիւն բուրէ:

Նաև մազերը փափկացնելու նպատակով գլուխները լուանում են քացախով կամ մաճնով և երբեմն մեխակաջրով:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Հայտնի. — Միւս Հայաբնակ գաւառների նման այս գաւառի հայերն էլ սրանից մի-երկու տասնեակ տարի առաջ աւելի փոքր հասակում էին ամուսնացնում իրենց զաւակներին. բուական էր, որ աղջիկը 9—10, իսկ տղան՝ 12—13 տարեկան դառնար, որ նրանց «Հոգատար» ծնողները՝ առանց նոյն իսկ նրանց համաձայնութիւնն առնելու՝ նշանէին ու պսակէին նրանց: Պատահում էր, որ խեղճ աղջիկներն ամուսնութեան մասին գաղափար անգամ չէին ունենում. այսպէս Հաւալեցի Եղիաթերգը, որ պսակուելիս տառ տարեկան է եղել, հարսանիքի օրը փախել թոնրում պահ է մտել:

Այսպէս վաղ պսակելու նպատում են այն հանգամանքը, որ աղջկալ ծնողները աղքատ լինելով, աշխատում են կարելույն չափ շուտ ազատուել մի «ուտող բերանից», քանի որ իրենք անասուններ, հող շամո չունենալով, կարօտ չեն նրա աշխատանքին, իսկ հարուստ գերդաստանները, աշխատող ձեռքերի կարիք զգալով՝ կարելույն չափ շուտ են ամուսնացնում իրենց տղաներին:

¹⁾ Որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայի ոչ թէ մի գիւղի, այլ Լօւու բոլոր բնիկ ժողովուրդների հարսանեկան սովորութիւնները նկարագրելու, խնդրեցի մի քանի անձերի կամ ամբողջովին նկարագրել իրենց գիւղի հարսանիքը և կամ իմ նկարագրութիւնը կարդալով նշանակել նման և տարբեր կէտերը. այս անձնաւորութիւնները, որոնց և յայտնում եմ իմ խորին շնորհակալութիւնը, հետևեալներն են. Օձուն գիւղից՝ պ. Գ. Խարազեան. Ագարակից՝ պ. Բ. Տէր-Սահակեան. Վարդաբլուրից՝ արժ. Ե. Զոհրաբեան. Զնոդից՝ պ. Բ. Մկրտումեան. Դսեղից՝ պ. Ա. Մամիկոնեան, իսկ Հաղբատի վերաբերութեամբ ի նկատի եմ ունեցել արժ. Դ. Երզնկեանի «Ռզագրական հանդիսի» Գ. գրքի մէջ նկարագրած հարսանիքը:

Обрядъ бритья.

Թագուորին ստիբիլու ձևը.

Le rite de couper des cheveux.

Այժմ ևս այս տխուր երևույթը շարունակում է, թէպէտ և եկեղեցական ջրէնքով արգելուած է: Օրինազանց քահանան օրինաւորում է իւր արարմունքը մատենում ամուսնացողներին պահանջուած տարիները նշանակելով: Այնպէս որ՝ եթէ մինը կամենայ այս մատեններով դիտողութիւններ անել, մեծ սը-խալմունքների մէջ կընկնի: Նոյն իսկ այն դէպքում, երբ կեղծելու ոչ մի կարելութիւն չկայ, տարիները մօտաւորապէս և ոչ ճիշտ են նշանակում, որովհետև գիւղացիները չը-գիտեն ոչ իրենց և ոչ իրենց զաւակների տարիները, յիշում են միայն նրանց ծննդեան կամ մանկութեան ժամանակը, կապելով մի ուրեւ նշանաւոր անցքի հետ. օր. ասում են խո-լերի տարուայ տղան է, Ռուսը որ Ղարսն առաւ՝ հըլը ծիծ կուտէր և այլն:

Այժմ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նահապետական գեր-դաստանը քայքայւում է և կազմւում են փոքրիկ բնտանիք-ներ, այնպէս որ զինուոր դնացածի բնտանիքը չի շարունա-կում այլևս ապրել ահագին գերդաստանի մէջ, ուր ամենայն հոգա-տարութիւն և հսկողութիւն անպակաս են. նաև շնորհիւ այն բանի, որ հետզհետէ բարոյականութիւնն ընկնում է, զգուշանում են զինուորական ծառայութիւնից ազատուելուց առաջ ամուս-նանալ, ուրիմն և այժմ սկսել են ամուսնանալ միայն 21—25 տարեկան հասակում:

Սրա ազդեցութեամբ և՛ աղջիկները փոքր ինչ ուշ են ամուսնանում, 13—15 տարեկան հասակում: 18—20 տարեկան աղջիկը արդէն «տանը մնացած», «քայտիւած», «անբաղդ» և ծնողների համար նախատինք են համարւում և մեծ հոգս պատճառում:

Իսկ զինուորական ծառայութեան չենթարկուող, մի հա-տիկ կամ արատաւոր երիտասարդները շարունակում են առաջ-ուայ նման վաղ՝ 16—18 տարեկան հասակում ամուսնանալ:

Ամուսնացողների հասակի համեմատութիւնը.—Ընդ-հանրապէս կարելի է ասել, որ ամուսնացող զոյգերի տղամարդոց հասակը բարձր է լինում կանանց հասակից, առաւելապէս 5—15 տարի: Չատ հազիւ է պատահում, որ մի աղջիկ ա-

մուսնանայ այլի մարդու հետ, որքան էլ վերջինս փոքրահասակ լինի. հազիւ է պատահում նաև, որ այլի կինը չամուսնացած ամուսին գտնի, որքան էլ վերջինս մեծ հասակ ունենայ:

Ամուսնացողների եւ նրաց ծնողների համաձայնութիւնը.

— Ընդհանրապէս մայրերն են հարսնացուն ընտրում, բայց երբեմն էլ տան ազապ աղջիկներն և փոքր հարսները մեծ դեր են խաղում այս խնդրում, ընտրելով իրենց ընկերուհիների միջից և միջնորդ հանդիսանալով տղի և աղջկայ մէջ: Նկատւում է, որ հետզհետէ նշանակութիւն է տրւում տղայի և մասամբ աղջկայ կամքին, մանաւանդ երբ սրանք համեմատաբար աւելի մեծ հասակ են ունենում, մինչդեռ առաջներն ամուսնացողների կողմից անամօթութիւն կը համարուէր միջամտել այս խնդրում: Առաւելապէս մայրը, հօր համաձայնութեամբ վճռում էին և հէնց այժմ էլ մեծ մասամբ որոշում են ամուսնացողի ազազան, ընտրելով մի այնպիսի կողակից, որ համապատասխանէր իրենց վիճակին, — «հալալ կաթնակեր» — լինէր: Այս վերջի կէտին գիւղացիները շատ մեծ նշանակութիւն են տալիս և նրանց մէջ տարածուած է այս առածը՝ թէ «Մօրը տես՝ աղջկան առ», զրազը (եզըը) տես՝ կտաւն առ»:

Օրօրոցախազ. — Դեռ մինչև այժմ էլ մնում է այն սովորութիւնը, որ երկու յղի կանայք միմեանց շատ սիրելով և միմեանց հետ բարեկամական կապով կապուելու յուսով միմեանց խօսք են տալիս, որ, այլասեռ երեխաներ ունենալիս՝ միմեանց տան. և երբ ունենում են՝ խազում են օրօրոցների լծերը (միջնափայտ), իբր նշան, որ երեխաներն արդէն նշանագրուած են: Այնուհետև այս երկու գերդաստանները միմեանց հետ խնամիական յարաբերութիւններ են ունենում, որոշ տօներին միմեաց ընծաներ ուղարկում, հիւր գնում, իսկ երեխաները միմեանց հետ իրադալով մեծանում են, մինչև 6—7 տարեկան հասակը, երբ աշխատում են աղջկան աւելի հեռու պահել տղից, որպէս նրա «հարսնացուն», որովհետև գիւղական սովորութեամբ արգելում է յայտնի կերպով հարսնացուին տեսնել, նրա հետ խօսել, այդ թույլ է տրւում միայն աղջկայ հօրից ծածուկ, գիշերը, մօր ներկայութեամբ:

Սրօրոցախաղի նշանագրութիւնը կատարում է նաև այն դէպքում, երբ մինի որդիները սովորաբար չեն ապրում, յուսալով որ նշանածի բաղդը կարող է ապրեցնել երեխային՝ շուտով նշանում են նրան:

Աղջիկ փախցնել.—Այս վաղեմի սովորութիւնը տեղի է ունենում երբ գլխաւորապէս աղջկայ ծնողները համաձայն չեն լինում տալու իրենց աղջիկը նրա վրայ սիրահարուած երիտասարդին և երբ վերջինիս ծնողները չեն կամենում առնել նրա սիրած աղջիկը: Առաջին դէպքում սիրահարուած երիտասարդը հաւաքելով իւր ընկերներին փախցնում է աղջկան: Ընկերներից մինը մի չարմար տեղ գտնելով աղջկան, բռնում է նրա ճկոյթ մատը, կոճիկները ծալում և հուփ տալիս, աղջիկը ցաւից ստիպուած վազում է երիտասարդի հետևից, մինչև որոշեալ տեղը, ուր թաք կացած ձիաւոր սիրահարը առնում է նրան ձիու վրայ և չափ ընկնում: Երբ այս մասին լսում են աղջկայ ծնողները, ձիաւորում, սար ու ձոր ընկնում, որոնում են և եթէ գտնում են՝ սաստիկ կռւում են, աղջիկը յետ առնում ստանում տուն, իսկ եթէ ոչ, տղան միքանի օր աղջկան եայլաններում, կամ բարեկամի մօտ պահելուց և առևանգելուց յետոյ ուղարկում է հօրը տունը: Ոստիկանութիւնը միջամտում է և հարցնում աղջկան, թէ ինքնակամ է փախել: Աղջիկը ի նրկատ առնելով, որ այդպիսի նախատինքի ենթարկուելուց յետոյ այլևս չի կարող յուսալ մի լաւ ամուսին ունենալու՝ դրական պատասխան է տալիս: Եթէ ուրիշի հետ նշանագրուած է լինում, փեսացուն և նրա կողմնակիցներն էլ միջամտում են, երկար ժամանակ կռւում և վերջ ի վերջոյ որոշում, որ երկու—նշանուած և փախցնող—փեսացուների կողմից երեքական մարդ քահանայի առաջնորդութեամբ ներկայանան աղջկան և առաջարկեն վերցնել այն փեսացուի թաշկինակը, որին սիրում է: Զատ չաճախ փախցնողի թաշկինակն են ընտրում, որովհետև հակառակ դէպքում փախցնողը աքսորի է դատապարտւում, և այսպիսով խեղճ աղջիկը իւր սէրը զօհ է բերում մարդասիրութեան, ազատելով այն երիտասարդին, որ իւր համար կեանքը վտանգի էր ենթարկել: Երկրորդ դէպքում, այսինքն

երբ տղայի ծնողները չեն համաձայնում առնել տղայի ուզած աղջկան, սա մի գեղեցիկ օր գնում, սղջկայ ձեռքը բռնում տանում է իրենց կամ մի մօտիկ աղգականի տուն: Ծնողները մի քիչ բարկանալուց յետոյ համաձայնում են և կամ, ծայրայեղ դեպքում, աղջիկը տալիս են տղայի ձեռք և տանից դուրս անում.—նա էլ սկսում է առանձին ապրել, նոր տուն տեղ լինել:

Աղջիկ ուզել.—Երբ տղայի ծնողներն որոշում են, թե ում աղջիկն են ուզելու, դեռ կողմնակի կերպով աշխատում են իմանալ թե արդեօք կըտան. ապա մի օր տղայի հայրը, կամ հօրեղբայրը, կամ մօրեղբայրը, և կամ մի ուրիշ աղգական կամ մօտիկ անձնաւորութիւն գնում են աղջկայ տունը և դերդաստանի մեծից, օրինակ պապից, մեծ հօրեղբօրից և կամ հօրից խնդրում աղջկայ ձեռքը:

«Էկել եմ քո օջախից մի բուռը հող տանելու» ասում է սովորաբար խնամախօսը:

Աղջկայ տէրը որքան էլ տրամադիր լինի նրանց խնդիրը կատարելու, այնուամենայնիւ իսկոյն և եթ խօսք չի տալիս:

«Դաւ կլնի, դու որ ուզում ես՝ մենք ինչ պիտի ասենք, ամա մի ժամանակ տու մեր տանեցոց հետ խօսինք, մենք էլ պէտք է խորհուրդ անենք:»

Իսկ եթէ կամենում են մերժել, հէնց առաջին անգամին ասում են.

Ձեր կորուստը մեր տանը չի:

Կամ՝

Դեռ մեր աղջկայ ժամանակը հասել չի, քե մատաղ, մե մատն երեխայ ա, նրան ճնց նշանենք:

Եւ կամ՝

Դեռ շատ պակաս ու պուտ ունի մեր աղջիկը:

Վերջապէս երբ վերջնական պատասխանը լսելու համար խնամախօսները կրկին անգամ գնում են աղջկայ տունը, տանում են իրենց հետ օղի, մի մատանի, մի բաղդատի կամ փուշի, և երբ աղջկայ տէրը տալիս է իւր համաձայնութիւնը՝ սրանք իսկոյն հանում են իրենց զրպաններից օղին և նոր

բարեկամութեան մասին բարեմախտութիւններ անելով խմում, ապա Հարսնացուին առաջ են բերում և տալիս սովորաբար մի բաղդադի կամ շալովի և երբեմն՝ նաև մատանի: Այս առաջին նշանը տեղական բարբառով կոչում է բելգեաՀ:

Եթէ աղջիկը տարբեր գիւղից են ուլում, աղջկայ ծնողներն իրենց Համաձայնութիւնը տալուց առաջ կամ նոյն իսկ յետոյ մարդիկ են ուղարկում «*իհեսի տունը տեսնելու*»: Սըրանք, որ սովորաբար աղջկայ մօտիկ ազգական տղամարդկանցից են լինում, նախապէս իմացնում են գնալու օրը և ապա գնում: Այստեղ ամենայն ուշադրութեամբ նայում են տանը, տեղին, Հաշւում անասունները, Հարցութորձ անում նրանց կարողութեան մասին, լաւ Հիւրասիրում և վերադարձին կամ Հաստատում իրենց տուած խօսքը և կամ մերժում:

Նշանադրութիւն.— ԲելգեաՀը տալուց յետոյ երկու խնամիների Համաձայնութեամբ որոշում է նշանադրութեան օրը: Նոյն երեկոյին տղայի տէրը Հրաւիրում է իւր մօտիկ ազգականներին և ծանօթներին, և նրանց Հետ միասին գնում աղջկայ տունը՝ տանելով նշանը—Հարսնացուի Համար մի մետաքսեայ թաշկինակ և մի որևէ զարդ՝ մատանի, խաչ, ապարանջան, գինտեր և այլն: Բացի սրանից ջահիլ տղաների շալակը տուած ուղարկում են մի ամբողջ գառան կամ ոչխարի խաշլամայ, 6—12 բոխչայ թխուածք, ալսինքն զաթայ, նազուք, մի քանի ափսէ Հալուայ—կարմիր ձուեր, չոր միրգ, 1—2 թունգի օղի, 5—10 թունգի գինի և Հարսնացուի տան աւագ անդամների Համար ոտնամաններ:

Հարսնացուի տէրը ուրախ դիմաւորում է խնամիներին, ներս Հրաւիրում և իւր օղիից մի մի բաժակ խմացնում: Ապա թէյ են մատուցանում և ընթրիք տալիս: Առատութեամբ բաշխում է օղին և գինին, որ խմում են «Աստուած շնորհաւոր անէ, բաղդաւոր ըլին, մի բարձի ծերանան» բարեմախտութիւններով: Ընթրիքից յետոյ մեծ սիւստեղների վրայ զըրած մատուցանում են փեսացուի տանից բերուած ուտելիքներն ու խմելիքը. քահանան, որ «վերի գլխում»—ամենապատուաւոր տեղում—նստած է լինում, վերցնում է զրա մի մասը Հանգիսական-

ներին տալիս՝ ուտելու, իսկ մնացածը ուղարկում տնեցիներին, «Աստուած շնորհաւոր անէ, շէն ու հաստատ մնայ խնամին» բարեմախտելով: Ամենքը կրկնում են քահանայի խօսքերը: Յետոյ քահանան հրամայում է առաջ բերել հարսնացուն: Մի հասակաւոր կնոջ թեւը բռնած, գոլգուած, զարդարուած, երեսը բաց յառաջ է գալիս օրուայ հերոսուհին և կանգնում քահանայի կողքին: Իսկոյն վերջինս հրամայում է փեսացուին, որ լուռ ու մունջ, աննկատելի կերպով սեղանակցում է, գալ կանգնել հարսնացուի կողքին: Ապա քահանան վերցնում է նշանը խնամու ձեռից, տալիս փեսացուին, առաջարկելով մատուցանել հարսնացուին, և դառնալով վերջինիս՝ նրան հասկանալի լեզուով բացատրում է, որ այդ օրը նա միանում է այդ տղայի հետ և այսուհետև նրանք անբաժանելի են և միայն մահը կարող է նրանց բաժանել: Եւ եթէ այս միութեան նա յօժար է, թող վերցնէ նշանը: Հարսնացուն վերցնում է նշանը—մատանին կամ մի որևէ զարդ—իսկոյն բոլորը թղաւում են. «Աստուած շնորհաւոր անէ»:

Յետոյ քահանան վերցնում է մետաքսեայ թաշկինակը և իւր ձեռքով ձգում հարսնացուի գլխին ու սկսում իւր օրհնանքն ու պաշպանիչը: Երկու ամոլները ձեռք ձեռքի տուած լուռ կանգնում են: Պահպանիչից յետոյ փեսացուն գնում նստում է իւր տեղը, իսկ հարսնացուն մնում է կանգնած, առնելով ձեռքը մի ափսէ կամ մի փոքրիկ մատուցարան: Իսկոյն փեսացուի կողմից եկողները «վեր են գալիս երես տեսնուակը»—այսինքն դրամ են ձգում այդ ափսէի մէջ (50 կ. մինչև 5 ռ.): Հարսնացուի կողմից հրաւիրուածները, քահանան և տանուտէրը պարտաւոր չեն այդ նուէրն անելու: Անհրաժեշտ քահանան վերցնում է ափսէն հարսնացուի ձեռքից, համարում դրամը և տալիս հարսնացուի հօրը, որ մի ընծայ, սովորաբար արծաթեայ դօտի, առնի աղջկայ համար: Սրանից յետոյ արդէն ցրտւում են:

Միջանի գիւղերում, ինչպէս օր. վարդաբլուրում, համեմատաբար աւելի նախապետական տներում հարսնացուն առաջ է գալիս և տաք ջրով լուանում փեսացուի կողմից եկողների ոտները և իւրաքանչիւրին մի զոյգ գուլպայ ընծայ տալիս:

Սրանք էլ փոխադարձաբար մի ըուրլի քսանական կոպէկ են նուիրում նրան: Սակայն այս նուէրի քսանական կոպէկներն են մնում Հարսնացուին իբր գուլպաների գին, իսկ մնացածը տրւում է նրա հօրը, որպէսզի օժիտին վերաբերեալ մի որևէ բան, յաճախ գօտի, գնէ:

Առաջներում նշանադրութեան ժամանակ փեսացուն ներկայ չէր լինում, այլ միայն յաջորդ օրը, երեկոյեան, աներոջից ծածուկ, ներս էր ընկնում խնամոնց տուն, ուր զօքանչը հիւրասիրում էր և ցոյց տալիս Հարսնացուին: Այժմ սաստիկ արագութեամբ բարձրին ու սովորութիւնները փոխւում են և ես տեսայ, թէ ինչպէս մի օձնեցի նշանուած զոյգ մի մի ձի նստած ուխտ էին գնում Ս. Սարգիս, միմեանց հետ խօսելով, ծիծաղելով: Եւ սրանց ծնողները հեռուից հետևում էին անտրտունջ, մինչդեռ առաջները թոյլ չէր տրւում, որ մինչև անգամ փեսացուն օրը ցերեկով Հարսնացուի տան մօտով անցնի:

Այրիի նշանադրութիւնը.—Այրի կինը եթէ որդիներ չունի, սովորաբար վերադառնում է հօրանց տուն և ամուսնանում, իսկ եթէ որդիներ ունի, մնում է սկեսրանց տանը և չի ամուսնանում, թէև կան և այնպիսիներ, որոնք ամուսնանում են, թողնելով իրենց երեխաներին սկեսրանց մօտ: Ընդհանրապէս այրի կանայք ամուսնանում են այրի մարդկանց հետ, և սրանց նշանադրութեան ու պսակադրութեան հանդէսները շատ պարզ են լինում: Այրի տղամարդը մի պառաւի միջնորդութեամբ հաճեցնում է այրի կնոջը իւր հետ ամուսնանալու, ապա միքանի մարդ է ուղարկում նախ սրա սկեսրանց և ապա հօրանց մօտ և նրանցից խնդրում այրի կնոջ ձեռքը: Զատ անգամ սկեսրանք պահանջում են փեսացուից այնքան գլխագին, որքան իրենք վճարել են և այս դէպքում սեպհականացնելով այս գումարը, թոյլ են տալիս Հարսին տանելու իւր հետ հօրանց տանից բերածը, հակառակ դէպքում խլում են նրանից նրա բոլոր ունեցածը և մի ձեռք հանդերձով ճանապարհ ձգում:

Սովորաբար այրի տղամարդիկ կրկին ամուսնանում են, եթէ որդիք չունին՝ սերունդ ունենալու յուսով, իսկ եթէ ու-

նին՝ որքերին խնամող ունենալու հոգատարութեամբ: Զատ անգամ այլի տղամարդիք աշխատում են շատ շուտ, 2—3 շաբաթից չիտոյ ամուսնանալ, որովհետև աւելի երկար սպասողը աւելի դժուարութեամբ է հարս գտնում, քանի որ հաղիւ է տատահում, որ բարոյական կեանք վարէին:

Այրիները նշանագրուելիս փոխանակում են իրենց զօտիները կամ միմեանց մի-մի նուէր տալիս:

Պսակը շատ պարզ, առանց դաւուլ-գուռնի է կատարում եկեղեցում կամ տանը: Պսակուող կինը հագնում է պսակուող տղամարդի մեռած կնոջ հանդերձը, որով կենդանացած են համարում նախկին ամուսինը: Նմանապէս այլի կնոջ մեռած ամուսնու շորերից հագնում են թագուորին, որպէս զի վերականգնեն ննջեցեալ ամուսնու յիշատակը. դժբաղդ ծնողները արցունք թափելով համբուրում են թագուորին և նրան որդի կոչում, սա էլ նրանց իբր հոգևոր հայր է ընդունում:

Տարէք—քերէք կամ փեսափայ և հարսնափայ: Սովորաբար $\frac{1}{2}$ —3 տարի նշանուած են մնում և այս ժամանակամիջոցում հետևեալ նշանաւոր տօներում խնամիները միմեանց ընծաներ են ուղարկում, որ տեղական բարբառով տարէք—քերէք է կոչւում, որովհետև թէ տանում են և թէ նրա փոխարէնը ստանում — բերում են: Այսպէս՝

Բարեկենդանին. — Հարսնացուի տանից ուղարկւում է փեսացուին փեսափայ՝ գաթայ, նաղուկ, եփած հաւ, հալուայ, դրամի և ծխախոտի քսակներ, տոլաղներ, գուլպաներ, և այլն: Սրա փոխարէն փեսացուի տանից ուղարկւում է հարսնացուին՝ հարսնփայ միջուներին՝ մի գոյգ կօշիկ, գլխի շոր, հացիկի, դրչահատ, չոր մրգեր և այլն:

Ժողկազարդին. — Փեսացուի տանից ուղարկւում է հարսնացուին մի ոսկեգօծ, նաշխած կլեպտար, այսինքն մի մեծ, արհեստական ծաղիկներով զարդարուած մոմ, վերան մի մետաքսեայ թաշկինակ կապած: Բացի սրանից՝ տան աւագ անդամների համար ոտնամաններ կամ թաշկինակներ, գաթայ հալուայ, օղի և այլն:

Ծաղկազարդին բոլոր նշանուած աղջիկները իրենց մայրե-

րի առաջնորդութեամբ անպատճառ գնում են եկեղեցի, ուր միասին կանգնում են մի որոշ տեղ, մի մոմակալի առաջ: Փամասացութեան միջոցին նշանուած աղջիկները վառում են իրենց ուղարկուած մոմը (կլեպտարը) և ձեռներին բռնում մինչև «Փառք ի բարձունս» ասելը, ինչպէս Վարդաբլուրում, կամ հէնց սկզբից ամրացնում իրենց առաջը դրուած մոմակալում, ինչպէս Սձնում, սրանով և նրանք հրապարակով խոստովանում են թէ յանձն են առել ամուսնական կենակցութեան ծանր լուծը: Փամասացութիւնն աւարտելիս հարսնացուների մայրերը վերցնում են մոմերի մնացորդները՝ որպէսզի արու թուռ ունենալիս՝ մկրտութեան ժամանակ վառեն: Այս հարսնաւիճի գէմ փեսացուի կողմից մի քանի գիւղերում, ինչպէս Սձնում, ոչինչ չի ուղարկուած, իսկ մի քանիսում, ինչպէս, Վարդաբլուրում՝ ուղարկուած է զատկի երեկոյին մոմ, մի արխալուղ, կամ դոշլուղ, գուլպայ, զոյգ թուով կարմիր ձու, գաթայ և այլն:

Ջատկին. — Փեսացուի տանից ուղարկուած է ներկած ձուեր, եփած հաւեր, մի հատ գառ, և մի շիշ օղի:

Համբարձմանը. — Փեսացուի կողմից ուղարկուած է մի գառն, վզին մի շալովի (գլխի փաթաթան) փաթաթած. 15 — 20 ոչխարի բուրդ (մօտ 1½ փութ), մի գլուխ պանիր (մօտ 10 ֆ.), մի զոյգ կիսակօշիկ հարսնացուի համար, թիուածքներ՝ գաթայ, նազուկ, հալուայ: Գաթաները լինում են կենտ թուով, ¹⁾ որոնցից մինը խաչաձև է լինում և կոչւում է յՍԱՅ-գաթայ: Երբ հարսնացուն բոլոր հրաւիրեալներից յետոյ, իւր ընկերուհիների հետ առանձնացած ճաշում, վերջացնում է, աւագ ընկերուհին վերցնում է դանակը և փեսացուի կողմից նուէր է պահանջում խաչ գաթան կտրելու: Եւ երբ ստանում է 5 — 20 կ. կտրում է և բաժանում բոլորին: Այս դրամը տրուում է հարսնացուին:

Փեսացուն ևս անմասն չի մնում. թէև նրան չեն թօյլ տալիս այդ, ինչպէս և միւս բոլոր փայերի օրերում, գալ հարսնացուի տուն և զուարճանալ, բայց և այնպէս՝ նրան բաժին

¹⁾ Գաթաների թիւը կենտ է լինում, այսինքն՝ կենտ է լինում գաթան, որ ջուխտ (զոյգ) գնան հարսն ու փեսան:

են ուղարկում գաթայ, հաւ, գինի, երբեմն էլ խաչ-գաթայ, որ ընկերների հետ քէֆ անի:

Նշանաւոր ուխտերի ժամանակ, երբ սովորաբար թէ հարսնացուի և թէ փեսացուի գերդաստանները միեւնոյն ուխտատեղումն են գտնւում, փեսացուի զոքանչը, քենիները, (խանքա՝ ջիները) փեսացուի համար ուղարկում են եփած հաւ, կողակ, պանիր, գաթայ, մեղր ու կարագ միասին շախաղած, և այլն, փեսացուն էլ իւր կողմից ուղարկում է չոր մրգեր, խաղող, տանձ, խնձոր և այլն: Այստեղ թող է տրւում փեսացուին հիւր լինել զոքանչենց մօտ, միայն պահանջւում է, որ նրա ներկայութեան միջոցին հարսնացուն թագ կացած լինի: Իսկ հարսնացուին բոլորովին թող չի տրւում այցելել սկեսրանց ընտանիքին:

Վարդավառին.—Փեսացուի տանից ուղարկւում է հարսնացուին թարմ մրգեղէններ, իսկ սկեսուրը սարից (եալից) ուղարկում է գաթայ, ակղալ, սեր և այլն:

Խաչեղբայր կամ կնքաւոր.—Հատ գաւառների նման այստեղ ևս խաչեղբայրութիւնը տոհմային է, միացած կնքաւորութեան հետ: Միեւնոյն տան մի որոշ կամ մի որեւէ անդամը շարունակ կնքաւոր կամ խաչեղբայր է լինում մի ուրիշ տան մէջ ծնունդ և ամուսնացող անգամներին: Երբեմն էլ երկու տուն միմեանց փոխադարձ կնքաւոր, խաչեղբայր են լինում, որպէս զի փոխադարձաբար ծախսելով, միմեանց չալարտաւորացնեն: Այսպիսի կնքաւորութիւնը կոչւում է *Խաչմտոն*:

Խաչեղբայրութիւնը սերունդից սերունդ է անցնում և փոխւում է գլխաւորապէս այն դէպքում, երբ խաչեղբոր «ոտը վրայ չի գալիս», այսինքն նրա կնքած երեխաները չեն ապրում:

Խաչեղբայրը շատ մեծ յարգանք է վայելում սանահօրանց տանը, ամէն մի ուրախութեան և տխրութեան սեղանին նա մասնակից է, պատուաւոր տեղն է նստում. սանամալըրը 'ի նըշան խորին յարգանքի երբէք հետը չի խօսում և նրան տեսնելիս փախչում թաք է կենում. երբէք խաչեղբորանց տան դռնից չի անցնում, սրբապղծութիւն համարելով այդ: Ամեն մի նշանաւոր տօն օր՝ ինչպէս բարեկենդանին, համբարձմանը,

վարդավառին, տարեւոյն կնքաւորին ընծաներ է ուղարկուած գաթայ, հալուայ, ներկած ձուեր, գուլպաներ, չոր մրգեղէններ և այլն: Բացի սրանցից, որ ամէն տարի կրկնուած է, հարսանիքներէն մի քանի ամիս յետոյ ուղարկուած են խաչեղբորսեղան կամ «քաւորափայ», որ պարունակուած է իւր մէջ հետեւեալները. մի, ամբողջովին խորոված, գառը կամ ոչխար, 5—10 թունգի գինի, 1—2 թունգի օղի, 4—6 բողջայ գաթայ՝ ամէն մի բողջի մէջ մի մի եփած հաւ և մի մի ափսէ հալուայ դրած, տան բոլոր անդամներէ համար գուլպաներ, ծխախոտի և փողի քսակներ, թաշկինակներ և այլն: Խաչեղբայրն ստանալով այս «սեղանը», հրաւիրում է իւր ազգականներին և ծանօթներին, քահանային և տանուտիրոջը և մի լաւ քէֆ անում: Եւ երբ հետեւեալ օրը սահանջօրանց ամանները լետ է դարձնում, նրանց մէջ գնում է մի գլխի շալ կամ մի հասարակ դէրիացու և կամ մի ալ ընծայ 1—3 բ. արծողութեամբ: Ընդհանրապէս խաչեղբայրը ծախսում է կնիքի միջոցին 1—4 բուբլի, իսկ պսակին ¹⁾ 6—10 բ.:

Բարգնանկտրէք.— Հարսանիքից մի քանի շաբաթ առաջ փեսացուի հայրը քահանայի և մի քանի մօտիկ անձնաւորութիւնների հետ հետեւեալ եօթ բողջա (կապոց) նուէրներն առած գնում է հարսնացուի տուն:

ա. Բոխչա. ոտնամաններ հարսնացուի հօր, մօր, հօրեղբայրների, տան հարսների և ուրիշ մօտիկ ազգականների համար:

բ. Բոխչա թէյ, ($\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{4}$ ֆ.), շաքար (4—8 ֆ.), մրգեղէն, հարսնացուի համար հայելի, դանակ, սապոն, մի թոփ ասեղ, մի թոփ գնդասեղ և մի թաշկինակ (յաճախ մետաքսէ):

գ. Բողջա. խորովու — եփած կամ խորոված մի ոչխար կամ այծ:

դ. Բոխչա. Եօթ հատ գաթայ և մի ափսէ հալուայ:

ե. Բոխչա. Եօթը գաթայ և մի տապակած հաւ:

է. Եօթը գաթայ, որոնցից մինը կոչւում է խաչգաթայ:

¹⁾ Սափրիչին 20—30 կ. թաղթ կապող ազգանքներին 20—30 կ. ուսպանգ պարածողներին 40—60 կ. գլուխկապէք՝ 50 կ.—1 բ. քահանային հանդերձօրհնէք. 40—1 բ. կոխ բռնողներին. 20—40 կ. ընծայ հարս ու փեսին 1 բ.—3 բուբլի:

Երբ հասնում են հարսնացուի տունը, ուր հրաւիրուած են լինում նաև վերջինիս մօտիկ ազգականներից մի քանիսը, սովորական հարց ու բարևից և ընթրիքից յետոյ քահանայի առաջարկով սկսում են որոշել, թէ ինչ բաժինք է տանելու հարսնացուն, հարսանիքի ժամանակ ինչ մսացու և քանի թունգի խմիչք՝ գինի և օղի պիտի բերէ փեսացուի հայրը և թէ երբ պիտի կատարել հարսանիքը։ Սովորաբար սակարկում են ոչ թէ պսակուողների հայրերը, այլ սրանց ազգականները, որոնք նախապատրաստուած են լինում։ Երկարատև յամառ սակարկութիւնից յետոյ, վերջ ի վերջոյ համաձայնում են, որ փեսացուի կողմից տրուի հարսնացուի կողմին մի խալաթ հարսնացուի մօրը 10—15 ռ. արժողութեամբ, այս նուէրը կոչւում է «կաթնիգին», 10—15 ռ. դրամ՝ ծախսերի համար։ Այս դրամը մնացորդ է բաշլըղի կամ գլխագնի, այնպէս որ երբ փեսացուն այրի կամ հասակաւոր է լինում, աւելի շատ միջև 100 ռ. են առնում և այն ժամանակ հէնց իրենք էլ «բաշլըղ» են անուանում, 1—2 ոչխար կամ եղ, 1—2 թունգի օղի և 10—20 թունգի գինի, և նորապսակների ներքնակի երեսն ու աստաւը, որի մէջ հարսնացուենք պէտք է բուրդ ածեն և կարեն։

Իսկ հարսնացուի կողմից որոշում են տալ իբր օժիտ հսնգերձեղէններ, որ մենք կըլիշենք յետոյ։

Երբ այս բոլորը որոշում, վերջացնում են, մի մի բաժակ էլ օղի են խմում, բարեմախտութիւններ անելով և ապա խընդրում հարսին առաջ բերել, որ «տեսնեն»։ Հարսնացուն զայլիւ համբուրում է բոլորի ձեռքերը և փեսացուի կողմից եկողները հարսնացուին 20—40 —ական կուգէկ նուէր են տալիս, որ կոչւում է «երեստեսնուկ»։ Այս նուէրների փոխարէն հարսնացուն պարտաւորում է հարսանիքից յետոյ մի մի զոյգ գուլպա կամ պաճիճ նուէր ուղարկել այդ նուիրատուներին։

Աւելի ստորին խաւերում հարսնացուն լուանում է հիւրերի ոտքերը։

Շորաձուէք.—Հարսանիքն սկսելուց մի քանի օր առաջ կատարւում է «շորաձուէքը» — փեսացուի տանը հրաւիրում են

փեսացուի մօր կողմի ազգականներն ու գրացի կանայք, 10—20 հոգի: Մի համեստ ճաշով սրանց հիւրասիրելուց յետոյ՝ փեսացուի մայրը բերում է մի բոխչի մէջ կապուած կտորեղէններ և դնում այդ կանանց առաջ: Իսկոյն բոլորեքնանք խընդրում են բանալ մի կնոջ, որ բարի և նախանձելի անուան տէր է, շատ որդիներ ունի և «մարդը գլխին կենդանի է» և որ կարելու և ձևելու շնորհք ունի, և շատ աղջիկների հետ թերևս և այս հարսնացուին սովորեցրել է կար ու ձև: Այս կինը բաց է անում բոխչան և մէկ մէկ ցոյց տալով կտորեղէնները՝ զասակարգում է՝ այս փեսացուի շապկացուն, փոխանոցուն, շալուարացուն, արխալուղացուն, այս էլ՝ հարսնացուի շապկացուն (ծնկնաշորը (փոխանը) հերանքն են կարում). արխալուղացուն, իւրկացուն, դերիացուն, կուրտիկա, գօտին (շորից) կամ քամարը (արծաթից). և այլն: Ապա գնդոններին արեւշատութիւն մախթելուց և գովիկուց յետոյ, օրհնում է պսակուողներին և մկրատը դնում է մի կտորի վրայ, որ ձևէ, բայց առանց կտրելու՝ ասում է. «Մկրատը չի կտրում»: Իսկոյն բոլոր հանգիսականները կրկնում են. «Մկրատը չի կտրում»: Փեսացուի մայրը 50 կոպէկից մի բուբլի է դնում մկրատի վրայ. հրաւիրեալներն էլ հետևում են նրան՝ 5—10 կ. նուէր տալով: Այս բոլորը պատկանում է այդ վարպետ կնոջը, որպէս և զլուխկապէքը և մազալի փողը, սրոնց մասին յետոյ կը խօսենք, որովհետև սովորաբար հարսնացուները այդպիսի կանանց մօտ յաճախ գնում են և կար ու ձև սովորում:

Բոլոր շրջերը ձևելուց յետոյ, իւրաքանչիւր կին վերցնում է մի բան իրանց տանը կարելու, ի հարկէ առանց մի որևէ վարձատրութեան:

Տաշտադրէք. — Հարսանիքն սկսելու նախընթաց օրը փեսացուի տունը հրաւիրում են ազգական և բարեկամ կանայք «տաշտագրէք»-ի: Նախաճաշում են, որի ընթացքում օղի խմելով հետևեալ բարեմախտութիւններն են անում.

Պարոն ջան¹⁾, (խօսքը ուղղում են փեսացուի մօրը),

¹⁾ Սովորաբար՝ պարոն անուանում են հարսները իւրենց տալերին, և կանայք իրենց հասակակից, մեծատուն կանանց:

աչքդ լուս, Աստուած ջուխտ ծաղիկդ օջախիդ բաղշի. Աստուած նրանց չար աչքից, չար նիաթից ազատ պահի, ոնց որ էս որդուդ կանանց ու կարմիրը կապելուն արժանացար, միւս որդոդդ էլ Աստուած արժանացնի. քու օջախի հացն ու բարին շատ ըլի. քու հացը հայր Աբրահամու հացը դառնայ, որ ոնց հատնի, ոնց պակասի. քու տէրը քու գլխիցը անպակաս ըլի. բարով ու խէրով մին տարէն վրայ տղայ թողան թուշը պաշես: Աստուած էլ մեր նորահարսի ոտը բարելի անի հանդի ու հանդաստանի համար. մեր շէլիկ ու արար աշխարքի համար. բոլորիս էլ աչքը լուս ըլի:

Ճաշից լետոյ ընտրում են իրենց միջից մինին՝ կերակրենք, հաց եփելու, որին կոչում են քէլվանի և սրան չորս կամ հինգ օգնական:

Անմիջապէս ընտրուած քէլվանին բերում է տաշսը, ղընում է կանանց առաջ և պարկով ալիւրը՝ նրա կողքին և հրաւիրում մի բեղմնաւոր և որդու, ամուսնու կսկիծ չտեսած կնոջ՝ առաջինը ալիւրը մաղելու, որպէսզի հարսնացուն էլ նրա պէս բեղմնաւոր լինի և կսկիծ չտեսնի: Սա վերցնում է մաղը, մի քիչ ալիւր մաղում և բարեմախտում. «Հանդին պտղաբերութիւն, աշխարհին առատութիւն, հիւանդին առողջութիւն, փեսային ու հարսին բաղդաւորութիւն և երկար կեանք»: «Աստուած շնորհաւոր անէ», ձայն են տալիս ամէն կողմից, բաղդաւոր ըլեն, արդար հոգու տէր ըլեն»:

Ապա փեսամայրն սկսում է իւր շնորհակալութիւնը յայտնել հիւրերին՝ ասելով. «Իմ ազիզ քվորտենք, ինձ աղբակացիք (ձեր ներկայութեամբ պատուեցիք ինձ), Աստուած ձեզ աղբակացնի. ոնց որ իմ որդու կանանց ու կարմիրը պտենք կապել, էնէնց էլ ձերոնցը կապենք խէրով ու բարով: Տէր Աստուած ինքը բոլորիդ վերջը բարի անի»: Յետոյ հրաւիրեալները 5—10 կոպէկ դնելով տաշտի ծայրին իբր նուէր քէլվանուն՝ ցրում են:

Հարսանիքի նստելը (սկսուիլը). - Հարսանիքները առաւելապէս տեղի են ունենում ձմեռը, հոկտեմբերից մինչև փետրուար, մանաւանդ բարեկենդանի օրերին: Սովորաբար սկսում

են ուրբաթ օրը և աւարտում՝ աղքատները՝ կիրակի, իսկ հարուստները երկուշաբթի կամ երեքշաբթի:

Տունը մաքրելուց և մի թաղի լապելուց յետոյ, երեկոյեան դէմ փեսացուի տան կտուրին հնչել են տալիս զուռնան. իսկոյն բոլոր կողմերից բոբիկ ու տկլոր երեխաները ձեռքերը իրենց շնչով տաքացնելով վազում, շրջապատում են նուագաճուներին: Մի քանի րոպէից ահագին բազմութիւն գալիս հաւաքւում է փեսացուի դռանը. ահա մի եզ կամ կով զուրս են հանում գոմից, ոտները կապում՝ վայր գլորում, մսագործը դանակը խաչաձև քսում է վզին և կանգնում՝ սպասելով նուէրի, որ կտրի. զուռնացին ոտով արգիլում է նրան, որ մի նուէր էլ ինքը ստանայ: Փեսացուի մայրը պար է գալիս և մի թաշկինակ նուէր տալիս զուռնաչուն և մի ուրիշը՝ մսացուն մորթողին: Ապա փեսացուի քոյրն է պար գալիս և մի ուսպանգ կապում թագուորի կրծքին. — սա մի կարմիր թաշկինակ է, որի մի ծալը ամրացնում են ձախ օձիքում, իսկ միւսը՝ զօտու աջ կողմում: Այս միջոցում մորթում են եզը. իսկոյն ամուրիներից աւագագոյնը կամ թագուորամայրը հէնց առաջին զուրս ցայտած արիւնում թաթախում է մի կտոր կարմիր թել և խնամքով պահում իւր մօտ մինչև նորապսակների առագաստ մտնելու օրը, որպէսզի թագուորը «կապ»¹⁾ չընկնի (չկորցնէ առնական զօրութիւնը): Ազապների գլխաւորը այդ հոգատարութիւնով չի բաւականանում, այլ և իւր արիւնտ մատը խաչաձև քսում է թագուորի ճակատին, որ նա դերձ մնայ փորձանքներից: Մի քանի զիւղերում էլ քէլվանին մի կողպէք է թաթախում այդ արեան մէջ, կոպւում և ալոպէս պահում մինչև առադաստի գիշերը, երբ բաց է անում, որպէսզի թագուորը «կապ» չընկնի:

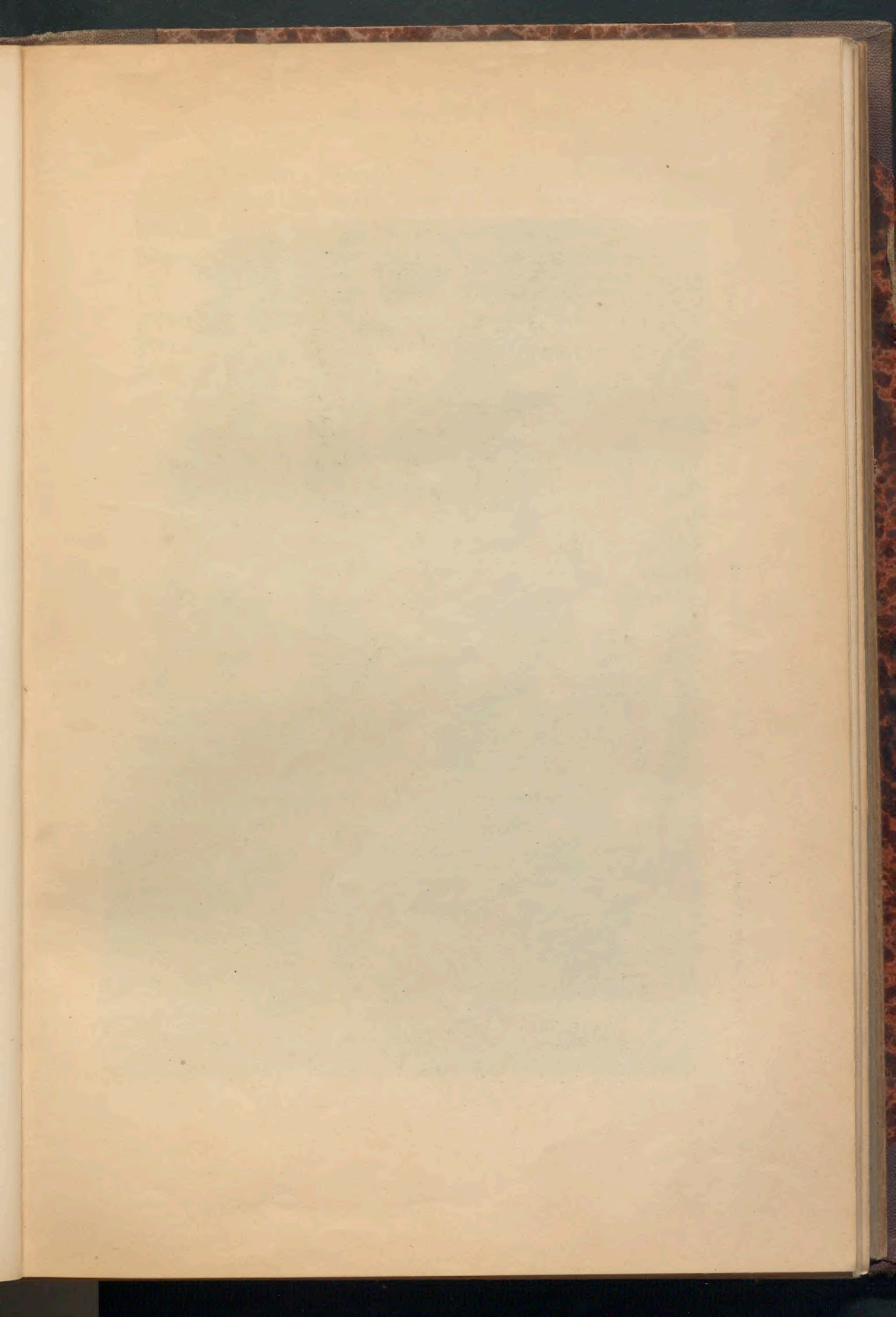
Մինչդեռ եզը մորթողը քերթում, կիտում, միսը տեսակների է բաժանում, զիւղի տղաներն ու աղջիկները պարում են: Ապա եզի կէսը, բարկակտրէքի ժամանակ խոստացած խմելիքի և այլ իրերի հետ երկու մարդու ձեռքով ուղարկում են հարսնա-

¹⁾ Եթէ «կապ ընկնի» եկեղեցու աւելը տանում դնում են նորապսակների անկողնու տակ: որ «կապը բացուի»:

ցուի տուներ: Պէտք է ասել, որ շատ անգամ խոստացածից քիչ և վատն են ուղարկում, ուստի և խնամոնք դժգոհ են լինում:

Սրանից չետոյ սկսում է «Երթը» դէպի քաւորենց տուներ: Թագուորացուն, ազապների—իւր մակարների հետ—դաւուլ գուռնի և ջահերի (մաշխալա առաջնորդութեամբ, «ուռա» կանչելով գնում են քաւորենց տուներ: Խաչեղբայրը տանը պատրաստուել, սպասում է, որովհետեւ նախընթաց օրը փեսացուի տանից երկու հոգի մի շիշ օղի և մի գաւ դինի առած ներկայացել են նրան և սանահօր կողմից խնդրել այդ մասին: Նոյնպիսի հրաւէր ստացել են նաև վերջինիս ընտանիքը, երկու պատուաւոր կանանց միջոցով: Երբ «երթը» հասնում է քաւորենց դռանը, կանգ է առնում և ազապները ըսկսում են պարել, մինչև որ խաչեղբայրը դուրս է գալիս տանից և ներս հրաւիրում բոլորին, նուագածուների հետ միասին: Երբ ներս են մտնում, խաչեղբայրը համբուրում է Թագուորացուի այտը, իսկ սա նրա ձեռքը, թէկուզ նա հասակով իրենից փոքր լինի: Անմիջապէս օղի է մատուցում և բոլորը նստում հաց են ուտում: Եւ երբ աւարտում են հացկերոյթը՝ նուագածուները նորից են սկսում ածել. առաջ է գալիս խաչեղբօր կինը կամ չափահաս քոյրը և կամ աղջիկը խաչեղբայրական ուսպանգը ձեռին բռնած, և սկսում է պարել. նախ փեսացուն և ապա ազապները սկսում են «շաբաշ» (պարելու համար զրամական նուէր) տալ պարեկին, իւրաքանչիւրը 10—20 կոպէկ: Աւարտելով պարը՝ պարեկը տալիս է իւր ըստացած փողերը նուագածուներին և մօտենալով Թագուորացուին, ուսպանգը (կարմիր թաշկինակը) մի քանի անգամ խաչաձև մեկնում է նրա կրծքին, ապա ձգում աջ ուսին և արագութեամբ հեռանում: Ազապներից մինը կապում է այս ուսպանգը միւս ուսպանգների վրայ «Ստտուած շնորհաւոր անէ» ասելով: Այնուհետեւ պարում են ուրիշները և ապա խաչեղբայրը Թագուորի և մակարների առաջ կապում է իւր մէջքին մի թուր և բոլորի հետ վերագառնում փեսացուի տունը նոյն կերպ ածելով, պարելով, գոռում-կոչիւնով:

Մինչև սրանց գալը գլխատանը, կամ մաքրած երկայն

Закланіе евадебнаго быка.

Հարսանիքի նոր ավարտ.

L'abattage du bœuf de nocces.

գոմում սփռոցներով ծածկած յատակի վրայ, միմեանց հանդէպ. աւագութեան կարգով շար ի շար նստած են լինում 50—80 հարսնէոր տղամարդիկ, իրենց գլուխ ունենալով քահանային և տանուտէրին: Խաչեղբօրը բերող խումբը տեղաւորում է *Թաղտի* վրայ, որ յատկապէս շինուած է Թագուորի, Խաչեղբօր և ազապների համար: Թաղտը ժամանակաւորապէս կապում է գլխատան կամ գոմի մի անկիւնում, վերան նախ Թաղիք և ապա գորգ ու մի սփռոց փռած: Այս սփռոցը պիտի սփռուած մնայ մինչև հարսանիքի աւարտը: Պատերին էլ կապերտներ (ձունձ) են մեխում: Երբ Խաչեղբայրը և Թագուորը ներս են մտնում, Թաղտ շինող երիտասարդները պառկում են Թաղտի վրայ, մինչև որ Խաչեղբայրը միքանի կոպէկ է նուիրում, անմիջապէս վեր են թռչում և նախ Խաչեղբօրը և ապա Թագուորին բարձրացնում, նստեցնում Թաղտին:

Մի քիչ յետոյ *սաղիները* (սպասաւոր) սփռում են սրփռոցներ, հաց, բոդկ, կարտոֆիլ, լոբու կիքկաշ առանց ափսէների ցրում սփռոցի վրայ. քահանան օրհնում է սեղանը և մի վայրկեանում ձայն ձուն կտրում, ատամներն են սկսում գործել: Մի-մի բաժակ օղիից յետոյ մատուցւում են ծէնով լոբին (լոբիջուր), յետոյ ձիթով փլաւը: Տան մեծը սեղան չի նստում, նա շարունակ ման է գալիս, կարգադրութիւններ անում գոռալով. «Մ' տղէրք, ստաքանները (բաժակ) լիքն ածեցէք, մի լաւ ուտացրէք, խմացրէք իմ էլլիզին. փսռք Աստծու, ամեն բան բոլ ա (առատ է), Աստծու տունը շէն, տրղէրք ջան, խնահիլ մէք, կերէք, խմեցէք, քէֆ արէք. տունը ձերն ա, ինչ պակասութիւն որ կայ՝ ճակատիս աւացէք» և այլն: Սովորաբար ընտրում են սեղանապետ (Թամադայ) և գինու առաջի բաժակը նրա կենացը խմում, բարեմալտելով լաւ կառավարել իրենց. ապա նա էլ ընտրում է իրեն օգնական կամ օգնականներ և առաջարկում հետևեալ սովորական կենացները. 1) Զուխտ բարեկամի կենացը, 2) Հարսնացուի և փեսացուի կենացը, 3) Խաչեղբօր կենացը, 4) Թագուորի զինուորների — ազապների — կենացը, 5) Նստած բարեկամների կենացը. 6) Հեռաւոր, այդ ուրախութեանը չմասնակցող բարե-

կամների կենացը. 7) Ամբողջ Հասարակութեան կենացը. 8) Մայր աթոռի և բոլոր Հոգևորականութեան կենացը. 9) Գիւղի կառավարիչների կենացը. 10) Երկու սեռի սպասաւորների կենացը. 11) Օջախի (գերդաստանի) փեսաների և աղջիկների կենացը և 12) Ննջեցեալների Համար ողորմաթաս: Ճաշկերոյթի ամբողջ ընթացքում (2—3 ժամ) փողհարները փոքր ընդմիջումներով ածում են մեղմ եղանակներ և լաւ ձայն ունեցողները առաւելապէս թուրքերէն երգեր երգում: Փեսացուի քոյրերը և հարսները փեսայի և քաւորի Համար մրգեր—մազա են ուղարկում, և սրանք ընդունելով 10—20 կոպէկ են դնում ափսէի մէջ:

Վերջապէս աւարտւում է ընթրիքը—քահանան կատարում է զոհացողական մաղթանքը, իսկոյն փողհարները դուրս են գալիս և դռան մօտ սկսում ածել «Հարկը դուրս անելու» եղանակը և հրաւիրեալները ցրւում են, մնում են միայն երիտաւարները և հարս ու աղջիկները, որոնք աւելի ազատ ըզգալով իրենց, շարունակում են պարել, ուրախանալ և վերջը մի հասակաւոր կնոջ հետ հարսի «Հալաւը», այսինքն հարսի «թագի տակի» —հարսանեաց-հանդերձը փոփոխակի գլխներին դնելով՝ պարելով և երգելով, զուռնի և ջահերի (մաշալա) առաջնորդութեամբ գնում են հարսնացուի տունը: Մինչ այս՝ նոյն երեկոյին հարսնացուի ընկերուհիները—հասակակից աղջիկներն ու մի տարուայ պսակուած նորահարսերը, մրգեղէններ են տալիս հարսնացուին և զգում. աւելի մտերիմները վառւում են օջախը, ուսով ջուր կրում, տաքացնում, հարսնացուին լողացնում գոմի մի անկիւնում և յետոյ վրան ածում նախօրօք պատրաստուած մեխակաջուրը և ապա հագցնում հօրանց պատրաստած նոր, հարսանեկան շորերը, մազերը սանրում և զրլիին ձգում նշանի բաղդաղին և աւագութեան կարգով հետը համբուրւում, որովհետեւ միմեանցից բաժանուելու են:

Այս ժամանակ արդէն գալիս են հարսնացուի հանդերձ բերողները, հանդերձը և հինան, որ վերցրած է լինում մականների հետ եկող հասակաւոր կինը, փոխ առ փոխ դնում ին պար եկող երիտասարդների ու աղջիկների գլխներին և պար

ածում, ապա՝ հանդերձը յանձնում են հարսնացուի մօրը, իսկ հինան մի աղջկայ, որ կրակի վրայ դնէ և հսկէ վերան, մինչև որ բերող կինը որպէս սկեսրոջ կողմից եկած լիազօր անձն, կրներկէ նախ հարսնացուի և ապա նրա ընկերուհիների ձեռքերը: Յետոյ արդէն նոյն կերպ վերադառնում են փեսացուի տունը, ուր շարունակում են պարել և ուրախանալ մինչև լոյս:

Հարսանիքի երկրորդ օրը.—Անցեալ երեկոյի բոլոր հրաւիրեալները, որոնք այսօր հարս ու թագուորին խալաթ (նուէր) են տալու, արտօնութիւն ունին առանց հրաւիրուելու. առաւօտեան գնալ հարսնքատուն, մի մի բաժակ օղի խմել և վերադառնալ, սպասելով երեկոյեան մեծ ընթրիքին:

Այսօր մեծ իրարանցում է տիրում հարսնքատանը. — օջախի վրայ անկանոն շարուած են Յ—Տ երկրնկնանի կաթսաներ, իւրաքանչիւրի մէջ մի բան փլթփլթալով եփւում է, քէյվանին և իւր օգնականները իրարանցման մէջ են, բայց զլուխները չեն կորցրած. միքանիսը նախընթաց օրուայ դեռևս կեղտոտ վեր ածած ամաններն են լուանում, միւսները ձաւար կամ բրինձ ընտրում (մաքրում), միս ծեծում, փայտ կրում, կերակրները խառնում, աչքերը տրորում տանը տիրապետած ծխալին ծովից և արտասում:

Միւս կողմում մառանապետը, որ տան փեսան կամ մօտ բարեկամն է լինում, գաւերն ու շշերն է ջրով ողողում և օղի, գինի ածում, մոռացմամբ առաջի օրը չհրաւիրած բարեկամներին ճաշով հիւրասիրում, սրտերն առնում. անուշադիր չէ թողնում նաև սարիցը եկած բռի հովիւներին և տաւարածներին, որոնք նոյնպէս օջախի բարեկամների սրղիներն են, նրանց սիրտն էլ պէտք է շահել, ինչպէս և մալարների անթիւ ընկերների բերանն էլ մի բան պիտի ձգել, որովհետև մականների կռնատակը մտած խծկւում են մառանը մի բան փախցնելու:

Երրորդ կողմում փոքրիկ հոտաղները շրջան են կաղմել, շփ են ածում և մէկ մէկ պար գալիս, սրանց հանդէպ, գետնի թաղիքների վրայ սփռած է սփռոցը, որ հարսնառ գնացողները նախաճաշիկ անեն և գնան իրենց «աւարը» բերեն:

Դուանը փչում է զուռնան, ժողովուրդն փեսացուի բարեկամ կանայքն ու հարսները, որպէսզի փեսացուն հարսնառգնալիս իւրաքանչիւրն իւր դեռահասի ձեռքով պար ածէ ու կապէ թագուորի կրծքին իւր ուսպանգը: Աւելացրէք այս շուրի վրայ մանուկների լացն ու գոռոցը, որ իրենց զբաղուած մայրերից ծիծ են պահանջում, երեխաների վիտոցն ու աղմուկը, մեծերի միմեանց հրելով ներս ու դուրս անելը և զուք կստանաք հարսընթատան պատկերը:

Սափրելու ծէսը.—Նախաճաշիկից յետոյ թագուորը, խաչեղբայրը և մականները նստոտում են թախտի վրայ ոտնակախ և սափրիչը սափրում է խաչեղբոր և ապա թագուորի երեսը: Վերջինիս միւրուքը սափրելիս թողնում է կիսատ և չի շարունակում, մինչև որ խաչեղբորից մի նուէր չի ստանում: Թագուորից թափուած մազերը խնամքով հաւաքում են և այնպիսի տեղ ածում, որ մարդու ոտք չը կոխէ, ապա թէ ոչ թագուորը կը «կոխուի» (կը կորցնէ առնական զօրութիւնը): Սրանից յետոյ մականներն են սափրում և 5—10 կ. նուէր տալիս սափրիչին:

Ուսպանգ պար ածելը.—Սափրելու ծէսից յետոյ հարս ու կին շրջան են կազմում, թագուորին կանգնեցնում մի կողմը, մէկ-մէկ պար գալով ձեռքերին խաղացնում են մի-մի ուսպանգ հասարակ կամ քիշմիր թաշկինակ և կապում թագուորի կրծքին: Այս ուսպանգների թիւը հասնում է 15—25-ի և հարսանիքից յետոյ բաժանւում թագուորի ազգական կանանց:

Հարսնառ գնալ.—Ուսպանգներով ծանրաբեռնուած թաղուորի, քաւորի, իւր հօր և 15—20 հարսնեւորների հետ դուռը գուռնի առաջնորդութեամբ գնում են հարսնացուի տունը՝ «հարսնառ»—հարսը բերելու: Հասնելով տան դռանը՝ շրջան են կազմում, զուռնան ածում է և մինը պարում: Դուրս է գալիս տան աւագագոյն անդամը, այր կամ կին, համբուրում խաչեղբորն ու թագուորին և ներս հրաւիրում: Իսկոյն լուռ է զուռնան, բոլորը ներս են մտնում և տեղաւորւում. սակայն շուտով դարձեալ հնչում է զուռնան և թագուորի հեռու բարեկամուհիները բերում իրենց ուսպանգներն են պար ածում և

կապում թագուորի կրծքին. սա էլ պարողներին շաբաշ է տալիս: Ապա բերում են հարսնամօր ընծան թագուորին և խաչեղբօրը — մի սկուտեղի վրա՛ դրուած գուլպաներ, պաճիճներ, պաճճակապ, քսակներ, թաշկինակներ: Վերցնելով ընծաները, 30—50 կոպէկ դրամ են դնում մատուցարանի մէջ 'ի տրիտուր և ընծաները յանձնում ազապներին՝ պահելու: Բայց զուռնաչին առաջ է գալիս և պահանջում է, որ թոյլ տան. հանել նրանց հագի գուլպաներն ու նոր ստացածները հագցնել, որովհետև այդ հները արդէն սովորութեան իրաւունքով նուազածունիքին պիտի պատկանին: Թագուորն ու քաւորը կամ հանում տալիս են և կամ միքանի կոպէկ նուիրում:

Հանդերձ օրհնէք. — Գալիս է քահանան. հարսնացուի հարսանեկան շորերը մի սկուտեղի մէջ դրած առաջ են բերում և դնում թագուորի և խաչեղբօր առաջ. քահանան օրհնում է և ստանում խաչեղբօրից 60 կ. — 1 ռ. և միւս հանդիսականներից միքանի կոպէկ: Ապա խաչեղբայրը վերցնում է հարսնացուի գօտին, իսկ հանդերձը տանում են սենեակի այն մասը, որ կապերտներով առանձնացրել են: Այտեղ նոյն, հանդերձներ ձեռող կիներ հագցնում է հարսին, գլուխը կապում և ապա խաչեղբօրը կանչում գօտին կապելու: Գալիս է սա, մի նուէր — *գլուխկապէք*, տալիս այդ կնոջը և կապում գօտին ասելով. «Առջինեկ տղայ ըլի»: Ապա երկու կին բռնում են հարսնացուի թևերից և բերում թագուորի կողքին կանգնեցնում: Մօտենում է աղջկայ հայրն և ձեռք ձեռքի տալով պսակողներին, օրհնում ասելով. «Ծլիք, ծաղկիք, մի բարձի ծերանաք, որդկերանց ու թոռների տէր ըլիք, դուշմանի սրբտով չլիք, չար նիաթից Աստուած հեռու պահէ ձեզ»: Ապա քահանան է օրհնում և բոլորը ուղևորւում են դէպի եկեղեցի:

Պսակ. — Այս հանդիսաւոր գնացքին, որին մասնակցում են ոչ միայն բոլոր հարսնեւորները, այլ և գրեթէ բոլոր գիւղացիները իբր հանդիսական, առաջնորդում է դաւուլ-զուռնան. ապա գնում են մակաները, պարեկողներ, գօտեմարտիկներ, յետոյ թագուորն ու թագուհին կողք կողքի, մի թաշկինակի մի ծայրից մինը, միւսից միւսը բռնած. թագուորը ձախ, իսկ

Հարսը աջ կողմից: Թագուհու աջ կողմից գնում է մի հասակավոր կին՝ Հարսնաքուր, նրա կուռը բռնած, իսկ սրա կողքին մի տղամարդ՝ Հարսնաղպէր. փեսայի կողքից գնում է խաչեղբայրը՝ Թուրը կողքին կապած ¹⁾, իսկ սրա կողքից փեսաղպէրը՝ զինու շիշը ձեռին ²⁾, սրանց շուրջը կանանց և տղամարդկանց ահագին բազմութիւն: Գնացքը յաճախ կանգ է առնում, որովհետև այդ փողոցի վրայ եղող բարեկամ տներից խօսնչա են դուրս բերում — մի առաջամատուցի մէջ ձուածեղ, հաց և մօտը՝ ծխուող խունկ զրուած մատուցանում են Թագուորին: Սա էլ պարտաւորուած է կանգ առնել, մի կտոր ձուածեղ վերցնել և մնացածը տալ մականներին. մի ուրիշը գաւով գինի է դուրս բերում և խնդրում է մի մի բաժակ անուշ անել. զանազան կտրիճներ ուզում են գօտեմարտել, Թագուորը պիտի սպասէ, մինչև որ մինը միւսին վայր գլորէ և խաչեղբայրը բաժանէ նրանց, երկուսին էլ համբուրելով և մի քանի կոպէկ նուիրելով. ուրիշ անուանի մի ըմբիշ գալիս է և ճանապարհի մէջ տեղը խաչեղբօր առաջ չռքում, որով կամենում է ասել, թէ կամ իրեն հետ գօտեմարտելու խիզախութիւնն ունեցող ըմբիշ դուրս բերէք, կամ նուէր տուէք: Խաչեղբայրը նրան էլ գոհացնում է, վեր բարձրացնում, հետը համբուրում. նոյնը անում է և Թագուորը:

Երբ եկեղեցի են հասնում, այստեղ ժամհարն է դուռը փակում և չի թոյլ տալիս ներս մտնելու, մինչև որ խաչեղբօրից նուէր չի տանում:

Եկեղեցում պսակի խորհուրդը կատարելիս ³⁾ խաչեղբայրը իրաջաձև բռնում է Աւետարանը, խաչը և Թուրը պսակուողների գլխին: Երբ աւարտւում է խորհուրդը՝ քահանան Աւե-

¹⁾ Մի քանի գիւղերում, ինչպէս հաղբատ, նախ գնում է խաչեղբայրը, յետոյ Թագուորը և ապա հարսը՝ Հարսնեղբօր և հասնեքրոջ մէջ:

²⁾ Եկեղեցում նորապսակներին մատուցանելու:

³⁾ Դսեղ գիւղում մինչդեռ եկեղեցում պսակի խորհուրդն են կատարում, դրսում, փոքր ինչ հեռու, դաւուլ — գուռնի առաջնորդութեամբ, մականները միմեանց հետ գօտեմարտում են:

տարանի մի ծայրը տալիս է թագուորի, միւսը թագուհու ձեռքը և հրաւիրում «ազատել նորապսակներին գերութիւնից»։ Նախ խաչեղբայրը և ապա հարսնեւորները խաչհամբոյր են դրնում Աւետարանի վրայ։

Ապա բոլորը նոյն կարգով, բայց ուրիշ ճանապարհով վերադառնում են նորահարսի տունը ¹⁾։ Ճանապարհին միւսնոյն խոնջաները, գօտեմարտը, պարը շարունակում է, բացի սրանից մականները հրացաններ են արձակում, սուր են խաղացնում, *փոփոխ* կոչուած ծառը նուէր բերում, որ խաչեղբայրն առնելով յանձնում է մի լաւ պար եկողի, որ ձեռին բռնած շարունակ պարելով առաջ է գնում։ Փոփոխը մի ճիպոտ է, վրան զանազան կողմերից մանր ճիւղեր և շիւեր տնկած, որ ծառի նմանուի. ճիպոտի ծայրին ցցում են մի խնձոր, կամ սերկէիլ, կամ տանձ և կամ՝ դրանց չճարուած միջոցին՝ կարմիր ներկած ձու։ Ճիւղերի վրայ և նրանց միջով անց են կացնում թելի վրայ շարուած չամչի, սիմինտրի, ընկոյզի և այլ մրգերի շարուկներ և կպցնում փոքրիկ մօմեր։ Ճանապարհին խաչեղբօր տանից մատուցուած «սեղանը» ևս ընդունելով, գրնացքը կանգ է առնում հարսի տան առաջը. իսկոյն դուրս են գալիս այս գերդաստանի բարեկամ հասակաւոր կանայք և աւագութեան կարգով, հերթով մօտենում են և համբուրում նախ թագուորին, յետոյ հարսին և ապա խաչեղբօրը, իւրաքանչիւրի ձեռքի մէջ դնելով մի կտոր քաղցր բան—շաքար, կոնֆէտ, խնձոր և այլն, որպէս զի «հարս ու թագուոր քաղցր ապրեն միմեանց հետ»։ Հարսը սմեն անգամ խոնարհում է և համբուրում նրանց կուրծքը։ Երբ այս կանանց ահազին շարքը վերջանում է, հարսնաղպէրը սկսում է յամառութեամբ պահանջել, որ թագուորի քոյրը գալ իւր հետ հրապարակաւ պոռտի անի։ Այս պահանջը շատ քիչ բացառութեամբ կատարւում է և ընդհանուր ծիծաղ, ուրախութիւն պատճառում։

¹⁾ Եկեղեցուց դուրս գալիս նորապսակներից իւրաքանչիւրն աշխատում է ինքը առաջինը կոխել միւսի ոտը, որպէսզի նա իրեն ետ թարկուի։

Ի վերջոյ դուրս է գալիս տան նահապետը, համբուրում է հարս ու փեսայի ճակատները, խաչեղբօրը ձեռք տալիս և հետը համբուրում և ապա մի նուէր տալով զուռնաչուն՝ հրամայում է լռել և բոլոր հարսնեւորներին ներս հրաւիրում: Իսկոյն խաչեղբայրը մերկացնում է իւր թուրը և առաջ ընկած, առաստաղին սրի հարուածներ տալով հարս ու թագուորի հետ ներս է մտնում: Քաջահասն այստեղ էլ կատարում է պսակի խորհրդի պստշաճաւոր մասը. ապա՝ հարսին տանում են *իւարտի* տակը, (կապերտներով առանձնացրած մասը), իսկ խաչեղբայրը թագուորի և մականների հետ բազմում են թախտի վրայ. «*փոփըխ*»-ն էլ վառում, ղնում թագուորի առաջ: Քիչ լետոյ նստում են հաց ուտելու, նախապէս ձեռները լուանալով: Մատուցանում են բողբուշ և փլաւ: Ամենքը ուտում են բացի թագուորից, որ բերանը խփած սպասում է «բերանբացէք»-ի: Հարսի հայրը կամ աւագ եղբայրը և կամ անբաժան հօրեղբայրը գալիս կանգնում է թախտի առաջ, մի պատառ ձուածեղ վերցնում թագուորի առաջից և ձայն տալիս.

«Տէրտէր, օրհնեա տէր. էլլիկ ականջ արէք, տուել եմ (այսինքն՝ տալիս եմ) իմ փեսին մի անծին էրինջ»:

— Իդ առանց քո տալն էլ իրանն է, ձայն են տալիս հակառակ կողմերից, հասկանալով, որ նա ականարկում է հարսին: Թագուորը բերանը բաց չէ անում, չնայելով որ նա ձուածեղի պատառը հրամցնում է նրան: Հայրը ինքն է ուտում այդ պատառը և մի նոր պատառ վերցնելով՝ կրկին դիմում.

«Տէրտէր, օրհնեա տէր. էլլիկ, ականջ արէք. տուել եմ փեսին մի լաւ անցնգնիլ քեահլան մաղեան (էդ ձի)»:

— Հանաքի վախտը չէ, ձայն են տալիս այս ու այն կողմից, էդ իրանն է ու իրանը, բան ես տալիս՝ տուր:

Փեսան դարձեալ չի ընդունում պատառը. նուիրատուն ուտում է այս պատառն էլ ու նորից երրորդը վերցնում և այս անգամ իսկութեամբ խոստանում նուիրել կամ մի երկու փեթակ, կամ մի ձի, կամ կով և կամ մի ուրիշ բան: Այս անգամ արդէն թագուորը ընդունում է պատառը և բերանը բանում:

Հացկերոյթի ժամանակ մականները աշխատում են մի քանի հաց, գդալ գողանալ, որպէսզի հարսը իւր հօրանց տան դովլաթը իւր հետ տանի, սակայն տանեցիք սաստիկ հսկում են, որ թոյլ չտան:

Հացկերոյթից յետոյ շտապում են շուտով օժիտը ցոյց տալ հանդիսականներին և դիմել փեսացուի տունը ¹⁾:

Բաժինք յիշեցնելը. — Հարսի օժիտը, որ տեղական բարբառով բաժինք է կոչւում, մաֆրաշների մէջ կապած և մի արկղի (զանտուկի) մէջ դարսուած բերում են և դնում հանդիսականների առաջ: Գալիս է փողհարը, բաց անում, մէկ մէկ բարձրացնում, ցոյց տալիս բոլոր հարսնւորներին և բղաւում.

«Տէր տէր, օրհնեա տէր. էլիկ, ականջ արէք, շէն կենայ բարեկամը. տուել ա մեր թագաւորին մի լաւ խալիչա (գորգ), շէն կենայ, իրան ազապի կարմիրն էլ կապենք, ոնց որ մերինը կապեցինք»:

— Չէն կենայ, բղաւում են ամէն կողմից:

Ժողովրդական երգը այսպէս է յիշատակում այս բաժինքը.

Բաժինքը յիշեցնելը (շորեղէնը)

Չէն կենայ խնամին,	Էրկու թաթուջաղ, ⁴⁾
Տուել ա իր բարեկամին,	Էրկու չանչուրբաղ, ⁵⁾
Ջուխտ համիան ջէջիմ,	Մի եզնախուրջին
Էրկու հատ շիջիմ: ²⁾	Մի ուսախուրջին,
Մի հատ ուսաշոր,	Մի հատ խալիչայ,
Էրկու թաթաշոր,	Էրկու հատ քէչայ,
Մի հատ աչազուխ, ³⁾	Տասը հատ քիսայ,
Հինգ ջուխտ էլ դաւուխ,	Հինգը խալիս ա,

¹⁾ Գիւղացիները պատմում են, թէ 20—30 տարի առաջ սովորութիւն էր, որ գիշերը հարսի հօրանց տանը պէտք է անցկացնէին, ի հարկէ աւելի մեծ ծախսեր պատճառելով և հետեւալ օրը, կիրակի, ճաշին էին գնում թագաւորի տունը, սակայն հանգուցեալ Վարդան արքեպիսկոպոս Օձնեցին վերջացնել տուեց այդ սովորութիւնը, աւելորդ ծախսերի առաջն առնելու նպատակով:

²⁾ Մազից հիւսած հաստ թուկ. ³⁾ Թամբի վրայից ձգուող գործուածք:

⁴⁾ Կաթսան բռնելու շոր: ⁵⁾ Պաճիճը կապելու թել:

Քսան ջուխտ գուրբայ
Խնամոնց դուր գայ,
Մի հատ թանգաման,
Մի նաշխուն ըղաման,
Մի ղուլխի բուն,
Եւ մի սանդրաբուն,
Էրկու հատ զջարի, ¹⁾
Խիստ սերուն կարի,
Մի հատ էլ գելի,

Զօլ զօլ կուլենի,
Էրկու էլ կարպետ,
Գործողն ա վարպետ,
Էրկու հատ լաւ ձունձ, ²⁾
Նաշխերը փունջ փունջ,
Հինգ հատ նոխտակոտ, ³⁾
Վեց էլ ֆորթաթոկ,
Վեց հատ տրխտէն: ⁴⁾
Ձէն կենան ու շէն:

Պղնձեղենի յիւեցնելը.

Դարսեչին բ ծալքը,
Տեսենք պղնձկալքը,
Վերցնենք կուժը,
Ծանդրն ա ուժը,
Մի հատ ընկնանի,
Թող բարով տանի,
Մի պղինձ ու թաւսչ,
Էրկուն էլ լաւ ա,
Մի նաշխուն սինի,
Թող խէրով լինի,

Մի հատ սաքսոնի, ⁵⁾
Խիստ լաւ բան կոնի,
Մի լաւ մաջմաչի, ⁶⁾
Ղափաղուլին թաչի,
Տասը հատ լմբաքի, ⁷⁾
Փէտ չի որ ճաքի,
Մնացածը հեշտ ա,
Մի գուգում ու թեշտ ա: ⁸⁾
Մի շամփուր բարխանայ,
Մի հատ էլ մաշխալայ:

Արծաթեղենի յիւեցնելը.

Պրծանք պղնձեղէնը,
Տանք էրծաթեղէնը.
Մի էրծաթէ թաս,
Խալիս էրծաթին բաս,
Մի սիրուն բաղիայ
Լաւ բաբաթի ա,
Մի հազարփէշահ, ⁹⁾
Ձատերին փէշբաշ,
Մի հատ բոլխեբաղ, ¹⁰⁾
Զողալնին խաղ խաղ,
Մի հատ չալքեչեր,
Հուլունքնին մէջին,
Եռսուն հատ լուլէին,
Ձատ սիրուն կուլէին,
Քսան հատ փիլաքի,

Սոյբաթով հաքի,
Փելաքնին կարած,
Սազով չարմարած,
Մի ջուխտ բլազուկ, ¹¹⁾
Կոներին նաղուք,
Մի հատ մատանի,
Թող բարով տանի,
Ուզալթուն փարայ,
Իթ ուն աշկարայ,
Մի հատ դօշանոց,
Մի լաւ օրօրոց,
Մի ջուխտ կոնանոց,
Մնաց ձտի ոսկին,
Վերջ տանք մեր խօսքին:

¹⁾ Թամբի վրայ ձգուող սուելի լաւ գործուածք: ²⁾ Կապերտ: ³⁾ Նոխտա: ⁴⁾ Տրեխի թիւ: ⁵⁾ Պղնձեայ աման: ⁶⁾ Պղնձէ մեծ ալիսէ: ⁷⁾ Պղնձէ փոքր ալիսէ: ⁸⁾ Պղնձէ մեծ կոնք լուածքի համար: ⁹⁾ Գլինի խմելու աման: ¹⁰⁾ Մանեակ: ¹¹⁾ Ապարանջան:

Սովորաբար օժիտը բաղկանում է հետևեալ իրեղէններէց. 1—2 ձեռք շոր, մաֆրաշ, ջէջիմ, թաղիք. խուրջին (բակեղաթ), տեղաշոր (անկողին), գուլպաներ, զանգուկ (արկղ), ձեռնաղուծի (փոքրիկ արկղ), սանր, հայելի, մկրատ, քիսաներ (քսակ). արծաթեայ թաս, թէյի գդալներ, արծաթէ քամար, պղնձէ կուժ, թեշտ, կովկիթ, սինիներ (սկուտղ), ջրի տուչա (ջրաման), ամանեղէններ և այլն:

Օժիտից յետոյ յիշատակում են հարսի բարեկամների տուած ընծաները, որ լինում են մասամբ պղնձէ ափսէներ, զլխի յարդարանքներ, թաշկինակներ և այլն, (թագուորի բարեկամների կողմից տուած ընծաների մասին յետոյ):

Երբ կրկին կապում են օժիտը, որ տանեն՝ հարսի կողմից մի երեխայ կամ երիտասարդ նստում է օժիտի վրայ և գըլխարկը դնում մաֆրաշի վրայ: Թագուորի հայրը 3—10 բ. է դնում զլխարկի մէջ յօգուտ հարսի ծնողների և ապա օժիտը բարձել տալիս ձիու վրայ և ուղարկում իրենց տուն:

Այս ժամանակ գուռնէն դռանն սկսում է նուագել «Տաւրան հնայ» կամ «Էր հեռանաս» եղանակը, հարսը հեկեկալով, լալով, երկու կանանց առաջնորդութեամբ գալիս կանգնում է օջախի մօտ, թագաւորը մօտենում է նրան և մօտը կանգնում: Ապա հարսի հայրը լալով խրատում և օրհնում է նրան այսպէս. «Ինաս բարև, բալա (որդի) ջան, Աստուած քեզ հետ, հալալ ըլի քեզ իմ օջախումը կերածդ ու խմածդ, հազածդ ու մաշածդ, ոնց որ քու մօր ծծի կաթը. որտեղ էլ որ ըլես, չմոռանաս քո հօր օջախը. հնազանդ կաց քու զլխատիրոջը, հնազանդ կաց քու նոր հօրն ու մօրը, հնազանդ կաց քու տեգելտոնցն ու քու նոր տան բոլոր մեծին ու փոքրին և այլն ապա դառնալով փեսին՝ քեզ էլ եմ օրհնում, բալաջան, իմ նոր ու ազիզ որդի, Տէր Աստուծը թուրդ կտրուկ անի, բաղդըդ երկզան անի. մին ցանես հազար վերցնես. որ չոր տեղովն անցկենաս՝ կանանչի, ինչ բանի ձեռդ մեկնես՝ ստանաս. կալիդ քամի ըլի, ջաղացիդ հերթ ըլի. էլ ինչ ասեմ, որթի, դվորը (ուր) գնաս՝ Աստուծ քու բռնելու գործին յաջողութիւն

տայ, դէհ գնաք բարով, իմ բալենի, (որդիներ) Աստուած ինքը ձեզ հետ»...

Հայրը հեռանում է, յառաջ է գալիս մայրը՝ և փաթաթուելով հարսի վզով՝ ասում է. «Լաց մի ըլի, իմ աղիկ բալաջան, քանի որ մօրդ շունչը բերանումն ա՝ միսը ըղնգով բռնած կաշխատի որ ամէն հաւարիդ հասնու, ամէն ցաւիդ դարման անի, ո՞ր աղջիկն ա հօրն ու մօր տանը մնացել, որ դու մնաս. լալն էլ ատաթ է, գնալն էլ. գնա, որդի, Աստուած ինքը ըլի քեզ հետ, ծլիս ու ծաղկիս, քու տիրոնջ հետ մի բարձի ծերանաք. Աստուած ձեր չարը բարի անի. քանի որ շունչդ բերնիդ ա՝ աշխատի որ իստակ անուն ունենաս աշխարհքի միջին. մտահան չանես քու հօր օջախը, քրքրեն քձձեն՝ բարի անունդ ոտի տակ չձգես. քու մօր հալալ կաթին քու չի մտիկ անես. ես քեզ եմ հալալ անում իմ կաթը և իմ ամազը, դու էլ ինձ հալալ աւրա—ինչքան որ բարկացել եմ վրէժ ու գէշ խօսք ասել. գնաս բարով, բալաջան, գնացած ճամփէդ փունջ մանուշակ դառնայ, քու տիրոջ հետ երկարիս»։ Ապա դառնալով թագուորին՝ ասում է. «Աստուած ձեզ հետ, բալաջան, քու իմ օջախից վեր առած մի բուռը մոխիրը անհատնում ոսկի դառնայ քեզ համար, աչքիս լիսը հանում եմ ու քեզ տալիս, տեսնեմ թէ ո՞նց պտիս բասլամիշ անիլ ու պահել. գնացէք, բալէք, Աստուած ձեր չարը բարի անի, որդով ու փառքով լիանաք աշխարումը»...

Այս ժամանակ աղջիկները երգելով հարսնացուի կողմից պատասխանում են.

Թողուլ մի, մէրայ, թողուլ մի տանեն,
Դեռ չեմ կշտացել իմ հօրանց տանէն,
Ինձի կըտանեն, զուլ, եսիր կանեն,
Թողուլ մի, մէրայ, թողուլ մի տանեն:
Միտդ բի, մէրայ, քու մէրուծիւնը,
Մի թողայ քաշեմ էդ գերուծիւնը.
Չատ դժար բան ա օտարուծիւնը.
Խղճայ ինձ, մէրայ. մի թողայ տանեն,
Ինձի կըտանեն զուլ, եսիր կանեն:
Խաս ու զումաշով ինձի կոկում են,
Ազիկ մօրիցս առնում, ջոկում են,
Ախ ես չեմ գնում, զօռով թոկում են,

Սիրտս, ջիգարս առնում պոկում են:
Օխտն ախպօր մի կենդ քերը տանում են.
Ազիզ ախպօրտանց հոգին հանում են.
Մօր ազիզ բալին, ախ սպանում են:
Մի թողաց, մէրաց, մի թողաց տանեն.
Ինձի կրտանեն, զուլ, եսիր կանեն:

Արի, հէրաց, արի, հէրաց, Արի, ախպէր, արի, ախպէր,
Լաց իլ ազիզ բալիզ վրաց. Լացով սիրտս դու մի խախտէր,
Արի, մէրաց, արի, մէրաց, Արի, քերաց, արի, քերաց,
Ջատ մի լաց ըլիլ դու իմ ծէրաց: Էս ջրիցն էլ կաթի քի վրաց: ¹⁾

— Մթնեց, հերիք է, դուրս եկէք, բղաւում են զրսից:
Թագուհին հեկեկալով հրաժեշտ է տալիս իւր ծնողներին, համ-
բուրում է օջախի քարն ու մեծ սիւնը ²⁾ և ապա դուրս գալիս ³⁾:
Մի մի բաժակ օղի էլ այստեղ խմելով ու բարեմախտու-
թիւններ անելով (սալլամաթին) գնում են դէպի Թագուորի
տունը, դառուլ գուռնի առաջնորդութեամբ: «Ուռա» (կեց-
ցէ) կանչելով, պարելով, ատրճանակներ արձակելով հարս տա-
նողները հասնում են Թագաւորենց դուռը և այդտեղ կանգ-
նում: Դռան մօտ բացուած են լինում սեղաններ կերակրե-
նելով և խմիչքներով: Ժողովում են Թագուորի բոլոր բարե-
կամները, որոնք նախընթաց երեկոյի հրաւերքին մասնակ-
ցում էին, փոքր ինչ բան ուտում և ապա պատրաստում Թագ-
ուորին «խալաթ» (ընծայ) տալու: Մի մարդ մի մատուցարան
ձեռին կանգնում է Թագուորի կողքին, գուռնաչին, կամ մի
ուրիշ բարձր ձայն ունեցող մարդ էլ սրա կողքին. ապա աւա-
գութեան կարգով սկսում են նուէրներ տալ: Նախ խաչեղբայրն
է նուիրում Յ - Յ բուբլի, տալով այդ գուռնաչուն: Սա վերև
է բարձրացնում դրամը, ցոյց տալիս և գոռում, «Ղէն կենայ,
մեր խէչաղպէրը, տուել ա մեր Թագաւորի ուղուրին ... մանէթ»:
Ղէն կենայ շէն, ձայնում են հարսնուորները: Զուռնաչին դնում

¹⁾ Այս երկու երգն էլ գրի է առել հանգ. Ն. Երզնկեանը:

²⁾ Այս սովորութիւնը այժմ միայն մի քանի յետ ընկած գիւ-
ղերում է մնացել:

³⁾ Մի քանի գիւղերում, ինչպէս Դսեղում, հարսնամայրը չպէտք
է նայէ հարսի յետևից, երբ նրան տանում են:

է դիւանը մատուցարանի մէջ և նորը վերցնում, նոյն կերպ լի-
շատակում, աշխատելով մի ածական կպցնել նուիրատուի ան-
ունան, գովելու և զուարճանալու նպատակով: Երբ թագուորի
կողմի բոլոր հրաւիրեալները տալիս են նուէրներ՝ համարում
են և բարձր յայտարարելով յանձնում թագուորի հօրը: Այս
գումարը հասնում է 40—120 ր. — համարեա որչափ ծախս
էր եղած:

Սրանից յետոյ մի քանի գիւղերում, ինչպէս Հաղբատ,
Թագաւորի մայրը համբուրում է նորապսակներին և արծաթի
թասով օշարակ (շարբաթ) խմացնում, «որպէսզի նրանց կեան-
քը քաղցը լինի»: Ապա բոլորին ներս են հրաւիրում և երբ
հարսը ոտը դնում է տան սեմին, մատուցանում են նրան «լօշ»
հացեր և նա առնելով՝ տան չորս կողմի վրայ է շարտում,
«որպէսզի առատութիւն լինի»: Երբ մտնում են ներս, հարսին
տանում են «փարտ»ի յետևը, իսկ թագուորը իւր մականների
հետ բարձրանում է իւր թաղթի վրայ՝ նստում: Իսկ հարսը
փարտի յետևը այնքան կանգնած է մնում և չի նստում, մին-
չև որ սկեսուրը մի ընծայ է տալիս և նստեցնում, բայց և
այնպէս ամէն անգամ երբ մի կին է ներս մտնում, նա պար-
տաւորուած, ի նշան յարգանքի, ոտի է կանգնում և չի նըս-
տում, մինչև որ այդ կինը չի խնդրում:

Հարսնեւորներն արդէն ցրուած են լինում, երեկոյեան մի
քանի երիտասարդներ գնում են խալաթ (նուէր) տուողների
դռները և թագուորի հօր կողմից հրաւիրում ընթրիքի: Բա-
ւական վաղ մատուցւում է ընթրիքը ահագին բազմութեան,
որ ծալապատիկ, միմեանց հանդէպ նստում են գետնին: Սո-
վորաբար մատուցանում են խաշլամայ, բոզբաշ, տոլմա, և սպա
տաւարի կամ բրնձի փլաւ: Երբեմն կապույտ կոչուած ձուկն էլ
երևան է գալիս: Վերոյիշեալ կերպով օրհնւում է սեղանը, մա-
ռանապետ ընտրւում, կենացներ առաջարկւում և զինու ահագին
կօբրը դատարկւում: Երբ վերջապէս հարսն քատէրը նկատում
է, որ գինին վերջանալու վրայ է, աչքով է անում խաչեղբօրը
և սա գինով լի մի բաժակի վրայ դնում է մի կտոր հաց և
մի խնձոր և ուղարկում քահանային: Վերջինս հասկանալով

դրա նշանակութիւնը՝ իսկոյն սկսում է գոհութեան մաղթանքը: Այս ժամանակ դռանը հնչւում է «հարկ դուրս անելու եղանակը», և հարսնեւոր տղամարդիկ ցրւում են իրենց տները: Սրանից յետոյ հացի են նստում կանայք, ուրոնց թիւը տղամարդկանցից պակաս չէ լինում: Սրանց ևս սեղանակից է լինում քահանան: Թագուորի սեղանը մինչև լոյս մնում է և մականները անընդհատ քէֆ են անում, ուտում, խմում, պարում: Այս գիշեր բացի սովորական խաղերն ու պարերը, նաև փոքրիկ ներկայացումներ են տալիս — վեր են բերում օյիներ — օրինակ. Մի մարդ քուրքը թարս հագած, գլխին թաղիքէ քոլոզ դրած ձևանում է շահ, սրան նրան պատժում է, սիւներից կապել տալիս, մեղադրելով զանազան մտացածին յանցանքների մէջ, մինչև որ մեղադրուողի կինը կամ մայրը մի հաւ է բերում և ազատում: Յատուկ այս օրերի համար վարժեցնում են դամբո շներին գօտեմարտել և մի քանի ձևեր անել և այս ժամանակ այս շահը գօտեմարտում է այդպիսի դամբոների հետ և բազմութեանը ծիծաղեցնում: Ոմանք էլ մանրավաճառ հրէայի տարազ են մտնում, մի կապոց շալակում և մօտեցնում կանանց, գովում իրենց ապրանքները, անբարոյական ակնարկներ անում, սրախօսում և ծիծաղեցնում հարսնեւորներին: Այսպէս ուրախ անցկացնելով, շատ ուշ, լուսաբացին ցրւում են:

Թագվէրէք. — Այս ծէսը մի քանի գիւղերում տարբեր կերպով են կատարում. այսպէս Ուզունլարում և նրա շրջակայքում կիրակի առաւօտեան թագուորի հայրը կանչում է քահանային, խաչեղբօրը և մի քանի բարեկամներ, իսկ մականները արդէն կան ու կան: Բոլորին թէյ և ճաշ տալուց յետոյ կատարում են թագվէրացի ծէսը: Սրանից յետոյ թագուորը, հարսը, խաչեղբայրը և թագուորի հայրը տնեցիներին, քահանայի հետ դաւուլ-գուռնի առաջնորդութեամբ գնում են դերեզմանատուն, իրենց նոր և հին ննջեցեալների գերեզմանները օրհնել տալիս, դինի ածում գերեզմանի վրայ, ողորմաթաս խրմում և դարձեալ նոյն դաւուլ-գուռնի առաջնորդութեամբ վերադառնում:

Մի քանի գիւղերում էլ, ինչպէս Հաղբատ և Սանահին,

Թագուորը գերեզմանօրհնէքից յետոյ «Թագուորահորս» է գրնում. — մի դաշտում, բաւական հեռաւորութեան վրայ մի ձող են տնկում և ծայրին մի խնձոր ամրացնում: Թագուորը պարտաւոր է գնդակի մի հարուածով թռցնել խնձորը և եթէ չի կարողանում, հրացանը յանձնում է մականներին փորձելու և «տրումն խփողին» մի խալաթ տալիս:

Վարդաբլուրում Թագաւորը իւր մականների հետ ընկնում է պատահած հաւերի հետեւից և սպանում: Ոչ մի հաւի տէր դժգոհութիւն չի յայտնում, որովհետեւ գիտեն, որ փեսացուն «Թագուորահորս է ելել»:

Նոյն երեկոյեան հարսնետան բոլոր բարեկամները մի մի սեղան են ուղարկում հարսնետուն, որ բաղկացած է լինում հետեւեալ կերակրներից՝— փլաւ, հաւի չիւրթ մա, տապակած լոբի, նրանց հետ նաւ մի գաւ գինի կամ մի շիշ օղի: Հարսանքատէրը հրաւիրում է սեղան ուղարկող տների բոլոր տղամարդկանց և հիւրասիրում նրանց այդ ստացած սեղանների կերակրներով. միանգամայն յիշելով այսպէս՝

Ըէն կենայ բարեկամը,

Չալ տետալ հաւը,

Չիք չքանայ չարակամը,

Ղաբու փլաւը,

Թագաւորի բարեկամ Զաքարը

Մրգերի լաւը:

Թագաւորի ուղուրին բերել ա.

Բարեկամին բերել են,

Ծանդրը սեղան,

Միձարքաւորին կերել են,

Լիքը քրրեղան,

Ամենքին էլ ծերել են

Միջին ջուխտ գաւը,

Չուղողին էլ համփերել են:

Հետեւեալ օրը, երկուշաբթի առաւօտեան, Թագուորի մօտիկ ազգականները, մանաւանդ կանայք, հրաւիրում են Թագուորի տանը «խաշ» ուտելու: Այստեղ խօսք է լինում հարսի կուսութեան մասին և ցոյց է տրւում սաւանը:

Երբ հարսը ուրիշ գիւղից են բերում, հարսանեկան ուղորութիւնների մէջ հետեւեալ տարբերութիւններն են տեղի ունենում:

Հարսնառ գնալիս եթէ Թագուորը բարգաւկտրէքի ժամանակ որոշուած նուէրներից պակաս կամ վատ է բերել, հարսնացուի կողմի ազգայները ծեծում են Թագուորի մականներին, թէ ինչի էք քիչ և վատը բերել:

Почување
солнца.

Սուրբ քեզակ, էս երեխի
փայլ տաս (եր. 252).

Adoration
du soleil.

Սուրբաբար Հարսի գիւղի ազգայների Համար Թագուորը նուէր է տանում Թխուածքներ և Հաւ, ապա Թէ ոչ սրանք կը յարձակուեն Թագուորի մականների վրայ և իրենց պահանջը յայտնելով կըծեծեն նրանց:

Թագուորահայրը պարտաւոր է նախ քան Հարսը տանելը, նրա գիւղի տանուտիրոջը նուէր տալ:

Երբ Հարսն առած վերադառնում են Թագուորի գիւղը, մականներից մինը ձին քշում գնում է Թագուորենց տուն, հէնց ձիով մտնում է սրահը և աւետիս տալիս, որ Հարսը բերում են: Նրա ձիու ականջից մի Թաշկինակ են կապում: Այս Համբաւարներին կոչում են «աղուէս»:

Պսակը կատարում է անպատճառ Հարսնացուի գիւղում և ելբ գալիս են Թագուորի գիւղը, դիմում են եկեղեցի, իջնում ձիերից, մտնում, Համբուրում սեղանը և ապա՝ Հետի, սովորական կարգով գնում Թագուորի տուն:

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Դաշտան.—Այս գաւառում ևս կանանց դաշտանը առաջին անգամ երևում է 14—15 տարեկան հասակում, երբ շատերն արդէն ամուսնացած են լինում:

Դաշտանը տևում է 3—6 օր. երբեմն էլ մի քիչ ավելի:

Այժմ սովորել են սրա համար յատուկ շորեր կարել և իրենց օժիտի հետ տանել, մինչդեռ մի տասնեակ տարի առաջ, հէնց այժմ էլ ավելի չքաւորները, բաւականանում են հին շորերի, շատ անգամ կեղտոտ, կտորտանքով:

Հատերը մինչև դաշտանի կտրուիլը մի կամ երկու անգամ գոլ ջրով լուացւում են:

Դաշտանի ընթացքում ոչ մի կերակրից կամ խմիչքից չեն զգուշանում:

Մօտաւորապէս իմանում են դաշտանն սկսուելու օրը և եթէ չի սկսւում՝ սոխի կճեպը եփում, ջուրը խմում են, կամ ոտները տաք ջուրն են դնում:

Իսկ եթէ դաշտանը սաստիկ է լինում, ոտները սառը ջուրն են դնում, որի մէջ հանդած կիր են ածում, մէջքին հինալով և մեղրով *հախու* դնում. (մեղրը քսում են մի ջորի վրայ, հինա ցանում և դնում մէջքին):

Ամլու(թիւն).—Այս գաւառումն էլ ամլութիւնն Աստուծոյ պատիժ են համարում և ամուլ կանանց նախատում են ոչ միայն նրանց սկեսրանքը, այլև ամուսինները: Սակաւ չի պատահում, որ ամուլ կնոջ ամուսինը ապօրինի կին պահէր՝ «օջախի յարատւութեան» յուսով:

Առաւելապէս այս նախատինքից ազատուելու յուսով կանայք դիմում են հետևեալ միջոցներին.—

ա. խնդրում են սրբերի միջամտութիւնը՝ ուխտ գնալով ս. Սարգիս, Սանահին, ս. Նշան և այլ ուխտատեղիները:

Այստեղ մատաղ անելուց յետոյ իրենց գօտին դնում են ուխտատեղու բեմի վրայ և ժամասացութիւնից կամ պատարագից յետոյ խնդրում շատ որդիների հայր մարդու՝ որ գօտին վերցնի և կապի իրենց մէջքին:

բ. Երեք անգամ անցնում են Մ. Զուլավէրի «Ծակքար» ¹⁾ և ս. Նշանի «Թնդոցի» ²⁾ միջով:

գ. Սուրբ Համարուող Ծիծեռնակի բունը, որ ուրիշ դէպքերում անձեռնմխելի է Համարում՝ քանդում են, լցնում ջրի մէջ և լողանում:

դ. Գրքացների օգնութեան են դիմում:

ե. Կաւէ, բոլորովին չքանացրած քիւլայի (ջրաման) մէջ ջուր են ածում, տանում գերեզմանատուն և մի անյիշատակ (սերունդ, յիշող չունեցող) ննջեցեալի գերեզմանի վրայ իրենց ձեռքերն ու ոտները լուանում և ջրամանը գերեզմանի վրայ կոտրում են:

զ. Պառաւ ննջեցեալին լողացնելիս վերցնում են թիկունքի և արժունկի վրայով վազած ջուրը և խմացնում ամուլ կանանց, ինչպէս և լցնելով ուրիշ ջրի մէջ լողացնում են նրանց:

է. Եախու են դնում մէջքին, այսինքն հինան և մեղրը խառնելով քաշում են մի շորի վրայ և կապում մէջքին:

Յղութիւն. — Յղութեան օրերում կնոջ դրութիւնը ոչնչով չի փոխում, նոյն իսկ աշխատանքը աւելանում է, որպէսզի «աշխատանքի, բեռի տակ երեխան փորումը չմեծանայ և նրան շրջի» (անկողին ձգի):

Եւ այս պատճառով շատ անգամ պատահում է, որ երեխան ծնւում է անտառում, դաշտում, կնոջ աշխատելու ժամանակ. այսպէս՝ Հաղբատում Սոսանց հարս Թայգուլը Օղի լեռան գլխից իջնելիս աղջիկ է բերել, փէշերի (քղանցք) մէջ

¹⁾ Ծակ քարը Մ. Զուլավէրի մօտ մի ահագին ժայռ է, որի մէջ կան երեք ծակեր:

²⁾ «Թնդոցի» ս. Նշանի մօտ այն քարայրն է, որտեղ Օհան Օձնեցու աղօթքով ջուր է սկսել բղխել: (Տես Սևանդուլթիւնների բաժնում):

փաթաթել և բերել ղիւղ: Սնամանց վառւառը ձորում ընկոյզ հաւաքելիս երեխայ է ծնել, փէշի մէջ փաթաթել և բարձրացել զիւղ:

Ինչպէս զբազմունքի, այնպէս և ուտեստի և խմիչքի մէջ չեն նախագգուշանում, և նոյն իսկ ընդհակառակը բոլոր քրմահաճոյքները կատարում են, հաւատալով, որ եթէ մերժեն, երեխայի աչքը ծուռ կը մնայ: Յղի կնոջ այս որկրամոլութիւնը ժողովուրդը «մտափոխ լինել» է կոչում և թէպէտ մեծ մասամբ կատարում է, սակայն ոչ սակաւ անգամներ էլ իրենք կանայք առանց հարցնելու կամ ծածուկ անում են, հաւատացած լինելով, որ երբ սկեսրանք իմանան՝ ներողամտութեամբ են վերաբերուելու: Այսպէս օր. յղի կինը երբ «սիրտը ուզում է» բռնում է մի հաւ, շերեփը դնում իւր երկու ոտների միջև,¹⁾ մորթում հաւը և եփում ուտում տնեցիներից ծածուկ:

Յղի կինը հոգս տանելով, որ իւր որովայնի պտուղը զեղեցիկ լինի՝ խորովում է յաւարի փայծաղը, ուտում և մատը թաթախելով նրա հիւթի մէջ՝ դնում իւր մարմնի այն մասի վրայ, որի համապատասխան մասում՝ երեխայի վրայ կամենում է խալեր — սև գծեր — տեսնել:

Նոյն նախատակով զրկցից երկու ձու է զոդանում, ուտում և կճեպը գլխի վերայով թապում ասելով. «Իմ էրեխէն վարդի նման խալեր ունենայ»:

Կեռ չծնուած երեխայի *սկռն որոշելու* համար նույնում են մօր փորին, եթէ «երեխան ձախ կողմն է՝ աղջիկ է, իսկ եթէ աջ կողմը՝ տղայ: Ոմանք էլ մի կտոր շիբ են ձգում կրակի մէջ և նրա ստացած ձևից գուշակութիւն անում:

Զատ կանայք սարգի (գործարարար) ուտայնը մատով ծուկում են և ասում. եթէ այսքան օրում այս ծակը լցուի նորից, տղայ կունենամ, իսկ եթէ չլցուի՝ աղջիկ:

Վիժելու համար դիմում են հետևեալ միջոցներին.

¹⁾ Որովհետև ժողովրդի կարծիքով կնոջ մորթածը անսուրբ է, ուստի և նա շերեփ է դնում իւր ոտների միջև. որ տղամարդ համարուի:

ա. Տատմայրը տրորում է յղի կնոջ փորը:

բ. Ալաքլունգ կոչուած միջատը չորացնում, ծեծում և ջրով կալ գինով խմում են:

գ. Բարձր տեղից թռչում են:

դ. Ծանր իր են բարձրացնում:

ե. Փորին երկանք են գնում և աղում:

Յղի կանանց պաշտպան համարում են Չորեքշաբթա-
մուտք, Ուրբեթամուտք և Կիրակամուտք ոգիները, ՚ի պա-
տիւ որոնց երեքշաբթի՝ լոյս չորեքշաբթի, հինգշաբթի՝ լոյս
ուրբաթ, շաբաթ՝ լոյս կիրակի կանայք և մասամբ տղամար-
դիկ կիրակի են պահում—գործ չեն անում և առաքատ չեն
մտնում:

Այս ոգիները օգնում են յղի կանանց ծննդաբերութեան
ժամանակ, եթէ միայն վերջիններս պահել են նրանց կիրակին,
իսկ եթէ ոչ՝ վրէժխնդիր են լինում, աւելի դժուարացնելով
երկունքը և կամ առատաւորելով նորածնին. պատմում են, թէ
մինչև անգամ նրանք վրէժ են առնում նրանց ամուսիններից,
եթէ սրանք արգելք են լինում նրանց օրինապահութեան:
Այսպէս, ասում են, թէ մի մարդ շարունակ ստիպել է կնոջը
կիրակմուտք չպահել, չնայելով որ նա սատիկ ցանկացել է
պահել: Մի կիրակմուտք օր այս մարդը գնացել է գետում ձուկ
որսալու, հակառակ իւր կնոջ աղաչանքներին՝ այդ օրը չաշ-
խատելու: Այստեղ կիրակմուտքը մի երիտասարդի կերպարան-
քով եկել է նրա մօտ, և ասել, թէ ինչո՞ւ կիրակմուտք չես
պահում:—Կիրակնամուտքը թնջ է, ճվ է, որ ես նրա համար
կիրակի բռնեմ, ուզում է թող զայ կոխ բռնենք:—Լա՛ւ, պա-
տասխանում է այդ երիտասարդը, կիրակմուտքը ես եմ, եկ տես-
նենք:

Այս ասելով նա բռնում է այդ մարդու ձեռքից և զետը
շփուտում, ինզդում: Մի ուրիշ գիւղացի, որ մօտից լսելիս է
եղել նրանց խօսակցութիւնը, լուր է բերում կնոջը:

—Ես գիտէի, պատասխանում է կինը, որ նրա վախճանը
այդպէս պիտի լինէր, քանի որ նա չէր կամենում կիրակմուտք
պահել:

Ժնունդ. — Երկունքի օրերը մօտենալիս անպատճառ հրա-
ւիրում են քահանային, որ Հաղորդութիւն տայ ծննդկանին,
որպէսզի նախ հեշտութեամբ ազատուի և երկրորդ՝ դժբաղդ
դէպքում անհաղորդ չմեռնի:

Առաջին որդեծնութեան ժամանակ անպատճառ հրաւի-
րում և նոյն իսկ, եթէ ուրիշ գիւղումն է, գնում բերում են
ծննդկանի մօրը: Գալիս է նաև տատմայրը, իսկ ծանր դրու-
թեան միջոցին՝ բանիմաց հովիւ — այս նախնական մանկաբար-
ձը, որ կենդանիների վրայ գործնականապէս ուսումնասիրել է
մանկաբարձութիւնը: Այսպիսի բանիմաց հովիւները սակաւա-
թիւ են և յայտնի ամբողջ գաւառին. նրանց դիմում են ոչ
միայն իւր համագիւղացիք, այլ և շրջակայ գիւղերից: Սրան-
ցից նշանաւոր է Հաղբատեցի «չոպան Գէւոն», ուղունլարցի
«Աւետանց չոպան Բարսեղը» և այլն: Սրանք նոյն իսկ անդա-
մահատութիւններ են կատարում — ածելու վրայ շոր փաթա-
թում, ծայրը բաց թողնում և ապա սրանով երեխան կտր-
տում, արգանդից հանում են:

Ծննդաբերութիւնը հեշտացնելու համար տատմէրը և տը-
նեցիները դիմում են հետևեալ միջոցների.

ա. Տան մէջ գտնուած բոլոր ծածկուած իրերը, ծալքը,
դռները, կարասները, ամանները բաց են անում, որպէսզի
«ծննդկանի արգանդն էլ բացուի»:

բ. Ծննդկանի ամուսնու տրեխի կրունկի մէջ ջուր են
ածում և շաղ տալիս ծննդկանի կրծքին, որպէսզի «ինչպէս
տրեխի կրունկն է բացում, այնպէս և ծննդկանի արգանդը
բացուի»:

գ. Քղանցքի ծայրով երեք անգամ ջուր են խմացնում
ամուսինը կամ կայծակի հարուածի ենթարկուածը և կամ ով
գորտը օձի բերանից աղատել և երեք անգամ այդ սպանած
օձի և գորտի միջով անցել է:

դ. Ամուսինը հերթիկից մի ձու է վայր ձգում, կոտրում:

ե. Ծննդկանի մէջքի վրայ մի հաց են ձեռով կիսում
և տալիս աղքատի:

զ. Ծննդկանին տղամարդի գլխարկ են ծածկում, որ-

պէսզի «չարը խափանի, կարծի թէ տղամարդ է, հեռանայ»:

Է. Հրացաններ են արձակում, որպէսզի «չարերը փախ-
չեն»:

Ը. Գութանը բարձրացնում են կտուրը և մի շրջան գը-
ծում ծննդկանի գտնուած տեղի վերև, որպէսզի «չարերը չը-
կարողանան այդ շրջանից անցնել»:

Իսկ երբ ծննդկանը ուշագնաց է լինում, գլխին մի հաց
են դնում, ապա երկու կտոր անում, վերան երեք բուռ աղ
ցանում և մի աղքատի տալիս:

Ոմանք էլ հացը վառում են, ձգում քացախի մէջ և տա-
լիս ծննդկանին հոտոտելու:

Երբեմն էլ ջրախառն քացախի մէջ շաքար աւելացնելով
խմացնում են:

Ծննդկանը ծունր է չոքում օջախից հեռու, դռան յետևը,
մեղք համարելով մերձեանալ օջախին: Եւ երբ երկու ոտների վրայ
ծունր չոքած և երկու կանանց մէջքերից բռնած «ազատ-
ւում է», անմիջապէս պառկեցնում են հէնց այդ տեղում ածած
ծղօտի վրայ, նախապէս միայն մի սաւան ձգելով:

Չատ անգամ տատմէրը շիշը դնում է կրակի մէջ տա-
քացնում, ապա ծունր դրած կնոջ շուրջը երեք գիծ քաշում
և շիշով (շամփուր) երեք անգամ խաչակնքում, որպէսզի չարը
զծից ներս չմտնի. յետոյ երբ ծննդկանին պառկեցնում են,
կրկին նոյն տաք շիշով երեք համակեղրոն շրջան են գծում,
խաչակնքում, շիշը խփում ծննդկանի սնարի մօտ և մի քիչ
աղ ու հաց դնում ծննդկանի բարձի տակ, որ չարը չմօտե-
նայ:

Ծննդկանին պառկեցնելուց յետոյ տատմէրը կռան տակ
մի հաց է դնում, որ «երեխան զսմթով» — բաղդաւոր լինի և
պորտը դնում է քաքորի վրայ, որ «անառնասէր լինի և «պոր-
տակտրի» 10—20 կ. ստանալով դնում բերանը և մի դանա-
կով կտրում պորտը, բամբակի թելով կապում, դանակը մի
տեղ պահում, որ յետոյ մեռանաջրով սրբեն: Ապա ընկերքը
թաղում են կամ գետը ձգում և կամ ծննդկանի տակ ձգուած
ծղօտի հետ վառում: Իսկ եթէ այդ ծննդկանի երեխաներն

առհասարակ չեն ապրում, նորածինն արեշատութիւն տալու յուսով ընկերքը թաղում են տան սեամի յետևը:

Եթէ ընկերքը շուտով չի ընկնում, մի հին, անպատճառ հին տրեխից կապում են, որ այլևս չուշանայ և շուտով ընկնի և կամ ծննդկանին ասում են, որ մի շիշի մէջ բոլոր ուժով փչի:

Պորտը կտրիլիս արիւնը քսում են նորածնի այտերին, «որ կարմիր լինին»:

Սրանից յետոյ տատմէրը լողացնում է նորածինն ասելով.
«Էս ջրի պէս ումրդ երկար ըլի, Աստու աջողութիւնը վրէժ ըլի,

Ստոտ ըլիս,

Լաւ ըլիս,

Ուրախ ըլիս:

Ապա ջրից հանում են, հայր ու մայր ունեցող և բաղդաւոր համարուող մի անձն մի քիչ աղ է ցանում երեխայի վրայ և ապա աղը լցնում տատմօր բուռը, որ ցանելով երեխայի բոլոր մասերի, նոյն իսկ բերանի մէջ՝ ասում է.

«Աստուած, դու պահես էս երեխին, չարէն թափես, դեից աղատես, ամեն փորձանքից դու պահես, պահպանես»:

Յետոյ քալոււում է, բալուլի վրայ մի հաց դնում, իւր ձեռն էլ ծայրին սօխ անցկացրած մի շիշ առնում, յուրս գալիս տանից, դառնում գէպի արևելք և ասում.

«Մուրբընգնակ, էս երեխի փայը տաս, երկնքիցը ցօղ ցօղայ, գետնիցը պտուղ ստանայ, մենք էլ, մեղաւորներս, սրա շուքումը ուտենք կերակրուինք»:

Յետոյ դառնում է տուն և երեխային դնում ծննդկանի աջ կողմը: Չի մոռանում նաև շիշը ծննդկանի բարձի տակ դնելու, աւելացնելով նաև դաշոյն, սանդերք և երբեմն հրացան, «որպէսզի չարերը չհամարձակուին մօտենալ»:

Այս բոլորից յետոյ հրաւիրում է քահանան «տունը փառատելու»: Նա օրհնում է ջուրը և շաղ տալիս ծննդկանի, պատերի, յատակի վրայ, որպէսզի սրբուին և չարերը հալածուին: Այս ջրից պահում են, որպէսզի ծննդկանն ու տատմէրը շուտ շուտ իրենց ձեռքերը լուանան, սրբեն:

Այնուհետև սկսում են խնամել ծննդկանին. նրան նախ մի սոխ են տալիս, որ ծամում և երեք անգամ գլխի վրայից ձգում է, յետոյ մի քիչ մեղր են ուտեցնում առանց հացի, ապա երկու թերխորում ձու, հալուա, խաւիժ և այլն: Միւսնոյն ժամանակ խմացնում են կամ մեղրով, կամ պղպեղով և կամ կինսամանով (զանճաֆիլ) թէյ:

Սովորաբար ծննդկանի սնունդը լաւ է լինում, որովհետև տան երեխաներից մինը վազում աչքի լուս է տալիս բոլոր բարեկամներին, յայտնելով երեխայի ծննդեան մասին: Իսկոյն իւրաքանչիւր բարեկամ *սեղան* է բերում—հաւ, փաւ, տոմա, հաց, պանիր և մանաւանդ հալուա: Սեղան բերողները հիւրատիրուծ են ճաշով: Տատմէրն էլ օգտւում է հանգամանքից և նորածին հիւրերի գիրկը դնելով պորտակտէք 5—10-ական կողէի տանում, որ բալուլի վրայ են դնում:

Ուաջի երեք օրուայ ընթացքում ծննդկանին անշարժ թողնում են նոյն ծոցի վրայ պառկած, իսկ երեխային օրը երկու անգամ լողացնում են, երկու անգամ խանձարուրում:

Եւ երբ պորտը ընկնում է, տան մի անկիւնն են ձգում, որ ամաչիտ լինի, տան պատի մէջ թաղում, որ երեխան տան հետ կապուած լինի, ամփոփում եկեղեցու կամ դպրոցի մէջ, որպէսզի եկեղեցասէր, ուսումնասէր լինի և այլն:

Երբ անցնում են առաջին երեք օրերը՝ տատմէրը լողացնում է թէ երեխային և թէ ծննդկանին, վերջինիս համար անկողին ձգում, նրա մէջ պառկեցնում, իսկ նրա տակի ծրդօտը հանում է զուրս և վառում, որովհետև «Աստուածածինն էլ է ծոցի վրայ պառկել և յետոյ վառել»:

Մինչև կնունքը ծննդկանը անսուրբ է համարւում, նրան չեն մերձենում, նրա գործածած ամաններն առանձին են պահում, նրա բաժնից ուրիշները չեն ուտում:

Կնունք. — Սովորաբար ծննդաբերութիւնից ութ օր յետոյ կատարում են մկրտութեան խորհուրդը: Գալիս է տատմէրը, լողացնում թէ երեխային և թէ ծննդկանին, ապա մի դռ և մի շիշ օղի, իսկ եթէ աղքատ են, միայն մի շիշ օղի ա-

աւած գնում է քաւորի մօտ և խնդրում, որ առաւօտեան գալ և երեխան մկրտէ: Սովորաբար իւրաքանչիւր գերդաստան ունի իւր տոհմական քաւորը, որին փոխում են միմիայն այն դէպքում, երբ նրա «ձեռքը տան վրայ չի գալիս» — այսինքն երբ նրա մկրտած երեխաները չեն ապրում:

Քաւորին ընդհանրապէս շատ են յարգում. սանամայրը նրա հետ չի խօսում, նրա դռնից երբէք չի անցնում, նրան տեսնելիս փախչում, թաք է կենում, բոլոր նշանաւոր տօներին, ինչպէս՝ նոր-տարուն, բարեկենդանին, զատկին, վարդաւորին, քաւորի համար նուէրներ — բոխչա կամ սեղան են ուղարկում — մրգեղէններ, թխուածքներ, ձու, հաւ, գառ, գուլպաներ, դրամի և ծխախոտի քսակներ, թաշկինակներ և այլն: Քաւորն էլ իւր կողմից սրանց փոխարէն մի որեւէ բան ուղարկում է սանամօրը և մանաւանդ սանիկին:

Մկրտութեան օրը քաւորը ուղարկում է կնգուղ և սաւան, իսկ նորածնի տատը՝ նարօտ — սպիտակ ու կարմիր կամ կանանչ ու կարմիր:

Տատէրը երեխային գրկած տանում է եկեղեցի, ուր գալիս է քահանան և քաւորը: Գալիս են նաև միքանի ազգական կանայք, երբեմն էլ մի երկու տղամարդ, բայց ոչ երբէք երեխայի հայրը, այդ խստիւ արգելում է:

Մկրտութեան խորհուրդը կատարելուց յետոյ երեխան քաւորի գրկում, քահանայի առաջնորդութեամբ շարական ասելով գրնում են ծննդկանի տունը: Երբ ներս են մտնում, ծննդկանը տեղիցը վեր է կենում և կանգնում. քաւորի ձեռքը տալիս են երկու վառած մոմ, նա մօտենում է սանամօրը, որ դէպի երեխան կռանալով վերցնում է նրան և գնում իւր առջև դրուած բարձի վրայ, որի երկու կողմում մի մի հաց է դրուած լինում, որպէսզի երեխան «գովրթուոր», կարողութեան տէր լինի: Ապա ծննդկանը վերցնելով մոմերը քաւորի ձեռքից, բռնում է իւր երկու ձեռքում, մինչև որ քահանան աւարտում է աղօթքը. ապա բոլորը համբուրում են աւետարանը, խաչհամբոյր տալիս և նստում ճաշելու: Գերդաստանի մօտիկ ազգականները, 20—30 մարդ, հրաւիրուած են լինում: Նախ

տղամարդիկ և ապա կանայք ճաշում են և «Աստուած երե-
խին օջախին բաշխէ» ասելով ցրւում:

Երեխայի անունը սովորաբար գերդաստանի մեծն է ընտ-
րում, վերցնելով նրա ծննդեան օրը յիշատակուած սրբերի կամ
իրենց գերդաստանի ննջեցեալ կամ ծերացած անդամների ա-
նուններից: Երբեմն էլ մի որևէ հերոսի անուն կամ նոյն իսկ
ազգանուն իբր անուն է տրւում երեխային, այսպէս, օրինակ,
կայ Մադաթով, Բերութով, Վարանցով, Նապալէօն, Աննի-
քաղ և այլն:

Ահա մի քանի ամենագործածական անուններ իրենց կըր-
ճատումներով.

Կ ա Գ ա Գ ց

Անահիտ.	Եղիսաբէթ, Սաբէթ.
Ոսկեհատ, Ոսկի.	Նուեմգար, Նոհեմգար, Նազօ.
Աստղիկ	Գալիանէ, Գարան.
Աստղենիկ.	Հռիփսիմէ, Հռոմսիմ, Հուսիկ,
Արուսեակ.	Հռոմ.
Զառնուշան, Զառնշան.	Բախտագիւլ, Բախչօ.
Հայաստան.	Բէկզատ.
Հալկանուշ, Անուշ.	Թագազիւլ.
Վարսենիկ, Վարսօ.	Գիւլխատ.
Վարդիթեր, Վարդօ.	Խանում, Խանըմ, Խանօ, Խանիկ,
Վարդիշաղ.	Թալալ.
Ճուշանիկ, Ճուշան, Ճուշի	Նազլուխան, Նազլխան.
Սաթենիկ, Սաթօ.	Ճահգատ.
Մանիշակ, Մանշակ.	Սահարգիւլ, Սհարգիւլ.
Սանդուխտ, Սինդուխտ	Էփեմիա, Էփօ.
Իսկուհի.	Փեփել.
Ճողեր.	Դարիջան.
Բարբառէ, Բաբառ.	Մարգարիտ, Մրգարիտ.
Սիրամարգ.	Անուշիկ.
Հերիքնազ, Հերիք.	Մանիա.
Մալաք.	Էլիսօ.
Մարիամ, Մարիկ, Մարօ.	Վարինկա, Վառօ.
Մազթաղ.	Կատինկա, Կատօ.

Տ Դ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Ն Գ

Աշխարհբէկ.

Անուշաւան, Անուշ.

Արամ.

Արամալիս, Ամաս.

Արտաշէս, Արտագ, Արտուշ.

Գարեգին.

Գեղամ,

Գրիգոր, Գիքոր.

Լեոն, Լեան.

Կամսար, Կամսայ.

Կիրակոս.

Հայկ.

Ղևոնդ, Ղևանդ.

Պապի, Պապուշ, Պապայ.

Պատուական.

Ռուբէն, Ռուբէլ

Սահակ, Սհակ.

Վարդան.

Վարդազար.

Տիգրան, Տիգոյ.

Ահարոն, Հարոն.

Ամիրխան.

Անաստաս.

Անդրէաս, անդրի.

Աննիբադ.

Անտոն, Անտայ.

Արզման.

Արիտակէս, Արստակ, Բստակէս.

Առաքել, Ըռաքել.

Բարսեղ.

Բեբուլթով, Բեբուդ.

Թաթէոս, Թաթի.

Յովհաննէս, Ուհանէս, Ուհան.

Յօնան.

Նապալէօն.

Ոսկան.

Պետրոս, Պետի, Պետոյ.

Պաւլէ.

Սաղաթէլ, Սաղոյ.

Սարիբէկ, Սարոյ.

Սահարգիւլ.

Սարգիս, Սաբոյ, Սաքի.

Վասիլ, Վասոյ.

Վարանցով.

Մկրտութիւնից յետոյ երեք օր չեն լողացնում երեխային, որպէսզի «մեռոնը վար չգայ» և երեխան «անմեռոն» — անպառնալի — չլինի, մանաւանդ եթէ աղջիկ է: Երեք օրից յետոյ նոյն տատմէրը Հացի տաշտը դնում է թոնրի վրայ և լողացնում երեխային, ջուրը թափում կամ թոնիրը և կամ օջախը, որպէս սուրբ տեղեր, որովհետև նրա մէջ գտնւում է մեռոնի մնացորդներ:

Միջանի տատմէրներ երեխային մեռոնից Հանելիսասում են.

Հօրով ըլի,

Մօրով ըլի,

Բաղդաւոր ըլի,

Աստղով ըլի.

Փայով ըլի,

Ծըլով ըլի.

Աստուած պահի պահպանի:

Ոմանք էլ ձեռքը քսում են աղջիկ երեխայի գլխին և ասում.

Կեսուրդ մաղ է ուզում,

Պատրոնդ ումոտէն¹⁾,

Ջրի երկենքովը,

Կարմնջի լէնքովը...

Եւ այս այն հաւատով, որ երեխայի մագերը երկար լինին:

Մկրտութիւնից մի շաբաթ յետոյ, որպէս հատուցում քաւորի կրած նեղութեան, ծննդկանի տանից ուղարկում է քաւորանց տուն մի քանի զոյգ զաթայ, տապակած հաւ, մրգեր, գուլպայ, պաճիճ և այլն:

Մանկա ուսումը իւր. — Սովորաբար օրը երկու անգամ խանձարուրում են երեխային և պառկեցնելիս պարկի մէջ ածած և փոքր ինչ տաքացրած հող դնում տակը: Բացի կիրակի, չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերից, ամեն օր լողացնում, ամեն լաց լինելիս ծիծ տալիս, օրօրում, նանիկ ասում, քրնացնում:

Սրանից տաս տարի առաջ ծննդից երեք, իսկ այժմ միայն մի օր յետոյ են ծիծ տալիս, որպէսզի երեխան համբերող լինի:

Առանց որոշ ժամանակի, լաց լինելիս միայն, ծիծ են տալիս և ժողովրդական առածն էլ հաստատում է այս ասելով. «Երեխան մինչև լաց չլինի, մայրը ծիծ չիտայ»:

Սովորաբար մինչև նոր յղութիւնը կամ 3—4 տարի ծիծ են տալիս: Սրանից աւելի երկար զգուշանում են ծիծ տալու, որովհետև հաւատում են, թէ շատ ծիծ ուտողը բթամիտ կարող է լինել:

Պատմում են դէպքեր, որ ամուլ կանայք, ինչպէս օրինակ, օձնեցի Ղուլանց Ալէքսանդրի կինը, մի օտար երեխայի

¹⁾ Սամի թոկ:

անց են կացնում իրենց շապկի միջով, որդեգրում և սկսում իրենք ծիծ տալ: Միքանի օրից այդ ամուկ կանանց ստինքից սկսում է կաթ գալ:

Երբեմն էլ պառաւ կանայք, ինչպէս օրինակ, օձնեցի Ճարոյենց յիսուն տարեկան պառաւը, որ քսան տարուց ի վեր երեխայ չեր ունեցել, իրենց դստեր կամ հարսի մահից յետոյ իրենք են սկսում ծիծ տալ իրենց թոռներին:

Կաթ աւելացնելու համար ուխտ են գնում Կուրթան գիւղի մօտ գտնուած «Կաթնաղբիւրը», մօմ վառում, խունկ ծխում, ստինքներն այդ ջրով լուանում և խմում:

Միւսնոյն նպատակով և նոյն կերպ ուխտ են գնում Նաւ ԹՀան Թձնեցու վանքի մօտ գտնուած «Թձի պորտի» աղբիւրը:

Իսկ եթէ այս միջոցները չեն օգնում, այն ժամանակ յանձնարարում են մի ուրիշ կնոջ, որ ծիծ տայ, միայն այս դէպքում աշխատում են, որ այդ կինը «Հալալ կաթնակեր» լինի, որովհետեւ «դալի հետ մտածը հոգու հետ դուս կը գայ»:

Եւ կամ կովի կաթով են կերակրում, մի քիչ ջուր և սառը շաքար խառնելով հետը: Մի տաս տարի առաջ այժմեան ծծուկի (СОСОКЪ) փոխարէն գործ էին ածում եզան եղջիւր, վրան կովի ծիծ, կամ մաքրած մորթուց կարած մի պտուկ անցկացնելով:

Իսկ եթէ կաթը շատ է լինում գառան կամ մեծ երեխայի ծծել են տալիս, շէկ հողը մաղում, անալի թանի հետ շաղախում քսում են ծծերին կամ ճումպը (զետի ափից կտրուած քառանկիւնաձև, խոտալից հողի շերտ) սառը սառը դնում են ծծերի վրայ, կամ արաղի սապոնը մեղրով եփում և շորի վրայ քաշած դնում ծծերի վրայ և կամ քացախում թրջած հաց են դնում վերան:

Երեխային ծծից հտրելիս ստինքսների վրայ քսում են շաղախած աղ ու մեղր, հաւի ծերտ, ծխամուրճի կեղտ, և կամ շապկի բացուածքը կարում են:

Կնոջ կաթը իբր դեղ են գործածում աչքի հիւանդութեան դէմ. — բամբակի վրայ սառը շաքար են ցանում և ապա կաթի մէջ թաթախելով դնում ցաւած աչքի վրայ:

Մօր ամենամեծ հոգսերից մինն էլ երեխային չարից ազատելն է, որովհետեւ եթէ անհոգ գտնուին, «չարերը կը տանին երախային» — (այսինքն կը կապտին և կը մեռնին): Այս նպատակով խոզի պինչը չորացնում և կապում են օրօրոցից, որովհետեւ «չարերը խոզերին չեն մօտենում»: Իսկ եթէ այս միջոցը չի օգնում և միւսնայն մօր մի քանի որդիները այսպէս տարւում են, «թփլիխ» են լինում, այն ժամանակ մի նոր երեխայ ծնուելիս գլխի շղթան ձգում են ծննդկանի շուրջը, որ պէտքի արգիլեն չարերին այդ շրջանից անցնել և մօտենալ երեխային կամ նրա մօրը, ապա, երբ նորածինին լողացնում, աղում և խանձարուրում են, երեք անգամ տան հերթիկից անց են կացնում և դռնից ներս բերում:

Նոյն նպատակով դիմում են հետևեալ միջոցների.

ա. Երեխային մկրտում են ոչ թէ եկեղեցում, այլ տանը, թոնրի վրայ, տաշտի մէջ:

բ. Փաթաթում են էշի ծնի (նոր ծնած սփահի շապիք) մէջ և այդպէս պահում մինչև երեք օր:

գ. Մի սև հաւ են խեղդում և երեխայի ծնուած սենեակի շէմքում թաղում:

դ. Սև կառուի ականջը կտրում են և երեխայի քթի տակ ծխում:

ե. Երեխան ծնուելիս խաիալի (մեծ մաղ) մէջ են առնում:

զ. Երեխային եօթն օր կշռում են քաքուրի հետ և քաքուրները գետնում թաղում:

է. Երեխային մի ուրիշ, բաղդաւոր որդիների տէր կնոջ շապկի բացուածքով անց են կացնում, որպէս թէ նրանից է ծնւում:

ը. Երեխային ծախում են մի որևէ մարդու և իրենք վերցնում «իբր ուրիշի որդի» պահում:

թ. Երբ երեխային մկրտելուց յետոյ եկեղեցուց տուն են բերում, դնում են մի թուրքի գիրկ, իբր թէ այդ ոչ — քրիստոնեան է քաւորը եղել:

Իսկ չար աշքից պահելու համար մի քիչ խոզի մազ, մի

կոտրուած ասեղ և մի քիչ մոխիր ածռւմ են մի քուսկի մէջ և կախում երախայի վրից. կամ եօթ հատ աչքուլունք եօթը հոգի (չորս կին և երեք տղամարդ) աղօթում են և մանկան թիկունքին կտրում, կամ օրօրոցից կախում և կամ ուղտի մազ եմ պահում մօտը:

Ճատ անգամ երեխաները «կոխուում են» — հետզհետէ նիհարում և մեռնում և այն առաւելապէս այն դէպքում, երբ քառասունքը չլրացած մի մարդ ներս մտնելիս երեխային չեն բարձրացնում տեղից, երբ մի քառասունքոտ կին է զալիս երեխայի մօտ և այլն:

«Կոխից» բժշկուելու միջոցները հետևեալներն են.

ա. Մահմեդականի դերեզմանի վրայ լողացնում են երեխային:

բ. Եօթ տնից մօմ են մուրում, հալում և մի ծակ տախտակի միջով ածում ջրով լի մի թասի մէջ մօմի ստացած ձևից դուշակում, թէ ինչից «կոխուած պիտի լինի» — ինչից է յառաջացել հիւանդութիւնը — և ապա շորի մէջ փաթաթում և մի խաչ-ճանապարհի մէջ թաղում:

գ. Չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի երեկոներն տանում են ներկարարի մօտ, նայել են տալիս ներկարարի կարասի մէջ, մօմեր վառում կարասի շրթունքին, և խուսկ ծխում:

դ. (Մումիան¹⁾) խմացնում:

ե. Երեխայի հօր ոտերի վրայ լողացնում են:

զ. Ծիծեռնակի սուրբ համարուած բունը կամ գալլի բերանը ձգում են տաք ջրի մէջ և այդ ջրով լողացնում երեխային:

է. Ծայրայեղ դէպքում երեխային տանում դնում են մի աւերակ ջրաղաց, «որ սովորաբար լի է լինում սատանաներով» և այդտեղ թողնում 3-4 ժամ: Երբ վերադառնում են վերցնելու, կամ մեռած են գտնում, կամ առողջացած:

¹⁾ Ժողովուրդը մումիան է կոչում այն քարացած ձանձախաբիթը, որ գոյանում է դարաւոր խաչքարերի վրայ՝ մօմերի յաճախ վառուելուց:

Winehouse family

Երեխային կայծակի հարուածից ազատելու համար աւագ հինգշաբթի օրը եկեղեցում սպիտակ, կարմիր և կանանչ թելեր միմեանց հետ ոլորում են և հիտեւալ առաւօտեան, ուրբաթ օրը, այդ թելով երեխայի գլխարկի, արխալուղի և կամ չուխի մէջ ծառ ասղնագործում: Այս ասղնագործած ծառը կոչւում է ուրբաթարուր:

Երեխայի կաթնատամները դուրս գալիս մայրը նրա հագած շապիկը մի քիչ պտտում է ասելով. «Իս շապիկ պէս առամի տեղն էլ պտտուի, ատամը դուրս գայ:» Երբ լնտերքը ուլտում է եւ գալ, կպնած սոխ են տալիս երեխայի ձեռքը, որ խածոտէ, եւ քը անցնի:

Եւ երբ երեւում է առաջին կաթնատամը՝ ծանուդի են անում. — ցօրեն են խաշում, քամում, մի քիչ հովացնում և ապա երեխայի գլխին մի թաշկինակ ձգելով ամում են դիւին: Մի քանի գիւղերում հաւեր են կանչում, որ հաւաքեն ծանդիլը, իսկ մի քանիսում ուրիշ փոքրիկ երեխաներ:

Իսկ երբ ընկնում է ատամը, ձգում են թոնրի սնուածքի մէջ ասելով.

Մուկ մուկ տար ու բի,

Իմ երեխի համա էրծաթի ատամ բի:

Երբ երեխան մի տարեկան է դառնում, ծննդեան օրը դնում են նրան այն տեղ, ուր նա ծնուել է և երեք տեղամ շուռ տալիս, որպէսզի «բան գտնող լինի»:

Ոտ նշնելու համար երեխային հօր ոտների վրայ դնում լողացնում են, ս. Նշանի թնդոցի միջով երեք անգամ անցկացնում. թթխմօրը կամ ծիծեռնակի բունը ձգում են տաք ջրի մէջ և դրանով լողացնում երեխային:

Բռնում են երեխայի ձեռքերից, կանգնեցնում ասելով.

Տոտան,

Կանանչ խոտ ա:

Մէրն ուրախանայ,

Երեխէն տոտ ա:

Ման—գալուն օգնելու համար ճնո են շինում:

Երեխային մենակ թողած միջոցին վերան մի շիշ կամ մի խանձող են դնում, որպէսզի «չարքերը չմօտենան»:

Մինի մօտ տանելիս, առաջին անգամին վերջինս երեխայի ձեռքը մի ձու է տալիս (եթէ նա տղայ է) որպէսզի ձուի պէս սպիտակամուրուս դառնայ, կամ ծոցը մի քիչ սպիտակ բուրդ դնում, (եթէ աղջիկ է,) որպէսզի բրդի պէս սպիտակահեր դառնայ:

Եթէ երեխան ուշ է լեզու ելնում, եթէ եկեղեցիների բալանիներ են քսում բերանին, որ շուտով սկսի թօթուել: Իսկ եթէ ցանկանում են, որ նա «լեզուանի» — ճարտարախօս — լինի, ծիծեռնակի լեզուն քսում են նրա բերանին և երբէք կօվի լեզու չեն տալիս ուտելու:

Եթէ երեխան հոյ է ուտում, կանանչ մողէսը քցում են մի փոքրիկ տոպրակի մէջ, մոխրով լցնում և երեխայի մէջքին կապած պահում վեց ամսից մինչև մի տարի:

Երբ երեխան սաստիկ հազում է, մի տիկին են շինում և տանում մի աւերակի մէջ թաղում, որպէսզի հսօղ կտրուի:

Երբ երեխան ծաղիկ կամ կարմրուկ է հանում՝ ընկույզը ծծում, փոքրիկ մօմ շինում և մի ափսէում երեք հատ դրած վառում են երեխայի սնարի մօտ, կարմիր շորեր են փռում շուրջը, օշարակ են սրսկում պատերին, որպէսզի «ծաղկամէրը՝ քաղցրութիւնով հեռանայ»:

Ծոռոցներն էլ տօն են պահում և միմեանցից հեռու մնում:

ՊԱՌԱՌԱՋՈՒՆՉ¹⁾

Գ. քհն. Նժդեհեանի

ԵՐԿԻՆՔՆ ՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

Ըստուած ուզեց երկինքն ու երկիրը ստեղծել, հրամայեց՝ ու կազմուեցան անոնք, իրենց եօթնական աստիճաններով կամ չարկերով: Երկինքի առաջին աստիճան կամ չարկն է երկրի մակերևոյթը, երկրորդ՝ ամպերը, երրորդ՝ լուսինը, չորրորդ՝ սրեգակը, հինգերորդ՝ աստղերը, վեցերորդ՝ հրեշտակներու և սուրբերու կայանը, և եօթներորդ՝ Ստուածոյ աթոռը, որ լուսեղէն է և գրուած Սերովբէներու ու Քերովբէներու թեւերու վրայ: ²⁾

Իսկ երկիրը կազմուեցաւ այնպէս ինչպէս այժմ կը տեսնուի, իւր լեռներով ու ձորերով իւր ծովերով ու ցամաքներով, և այլն և այլն: Ինչպէս երկրի երեսը կը տեսնենք ցամաքային ու ծովային այլեւայլ բաժանումներ, ու խորդուբորդութիւններ, անկանոնութիւններ, ստոնց նման, և ասոնց հակապատկերը ունի երկիրը իւր վարի կողմէն, այսինքն ծովերու գոգ չատակը վարի կողմէն կը ներկայացնէ, լեռներ և լեռնաբաշտեր, իսկ մեր լեռներու և լեռնաշղթաներու չատակը կը

1) Ալաշկերտի մէջ ազգապարական նիւթեր հաւաքած ժամանակ նկատելի եղաւ, որ Ս. Գրքին վերաբերեալ աւանդութիւնները այնքան շատցան, որ այլևս դժուար էր զետեղել զանոնք «Հաւատք»-ի բաժնին մէջ, այս պատճառով անջատեցինք այդ մասը «Հաւատք»-ի բաժնէն, առանձին հրատարակելու համար, և անուանեցինք «Պատաւաշունչ»: Այս անունը ժողովրդական է, և ընդհանրացած Հայաստանի շատ գաւառներու մէջ, որով կը ճանչցուին այն աւանդութիւնները, որոնք Ս. Գրքէն դուրս են, «պառաւնիք» հարածը, «Աստուածաշունչ» անուան հականիշը, հեղնական, անհաւատալի, թէ՛ և շատեր կը հաւատան անոնց, կարծելով թէ Ս. Գրքի մէջ գրուած են:

2) Թէ՛ երկինքի մէջ, և թէ՛ երկրի ներսը կայ «Սև ջրի» ովկիանոս, որոնք ստեղծուած են երկիրը պատծելու համար, ինչպէս անգամ մը պատահեցաւ, ջրհեղեղի ատեն: Երկինքը և երկիրը կը պատահին, և «Սև ջուր» կ'ոգոզէ երկիրը:

ներկայացնէ ծովեր ու ովկիանոսներ: Մեր տեսած աղբիւրները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մեր լեռներու ներքեւ ընդգետնեայ ծովերէն դուրս ժայթքող ջրեր: Մեր ծովերն ալ նոյնպէս իրենց տակի լեռներուն ու դաշտերուն աղբիւրներ կը մատակարարեն փոխադարձաբար:

Երկիրը տափարակ ձև ունի, երկու երեսէն տեղ տեղ ուռած և տեղ տեղ գոգացած բաղարջի նման, որ դրուած է վիթխարի եզան մը կոտոշներուն վրայ: Երբ չարաճճի ճանճերը ու պիծակները սոյդ եզան աչքերու վրայ իջնեն խայթեն, ու ծծեն հիւթը՝ եզը ցաւ կ'զգայ, կը ցնցէ իր գլուխը, աչդ չար հիւրերը հեռացնելու համար, այն ատեն երկիրն ալ կը ցնցուի և առաջ կուգան երկրաշարժներ:

Իսկ ոմանք կը հաստատեն, որ Լեւիաթան՝ անունով ձուկ մը պատած է երկրի չորս կողմը, այնպէս որ գլուխը պոչին հասած է, հագիւ մէկ թղպափ հեռաւորութեամբ: Բայց Լեւիաթանը չ'գիտեր որ իւր քթի առջևինը իւր պոչն է, ուստի շարունակ թշնամաբար կը հետամտի խածնել ու բռնել զայն, լողալով երկիրը շրջապատող ովկիանոսի մէջ, միշտ փաթթած լինելով երկիրը: Սակայն Լեւիաթանը չի կրնար իւր պոչին հասնել, որովհետև ստեղծուած օրէն մինչև աշխարհի վերջը մազաչափ չի աճիր: Եթէ յաջողի Լեւիաթանը բռնել իւր պոչը կ'աշխատի կու տալ, հետզհետէ ձգելով, այն ատեն աշխարհը ջարդ ու փշուր կ'ըլլայ: Միայն երկիրը կը ցնցուի և երկրաշարժներ առաջ կուգան, երբ այս վիթխարի ձուկը իւր պոչը բռնելու համար ոստուկներ կ'ընէ, առաջ կը շարժի:

Ինչ ալ ըլլայ, երկիրը տափարակ ու բոլորշի է, անիւի պէս, առաջին կարծիքի համաձայն եզան կոտոշի վրայ դրուած, ինչպէս անիւը սունակի վրայ: Իսկ ըստ երկրորդ կարծիքի՝ ովկիանոսի վրայ դրուած ու Լեւիաթանը անիւի երկաթէ շրջանակի պէս շուրջը փաթթուած ¹⁾;

Ժողովուրդը հաստատելով այս բանը, կը պնդէ միանգամայն, որ աշխարհը ծայր չ'ունի, Աշխարհի որ կէտին վրայ մարդ կանդնի՝ այնտեղ է թէ աշխարհի և թէ երկնքի կեդրոնը:

Երկիրը, ինչպէս երկինքը, ունի եօթը աստիճաններ—յարկեր, որոնք աստիճանաբար դէպի վար—անդունդը կիջնեն, և կը կոչուին—*Իեսիմ, Դոմիմ, Սանգարամես, Տարսարոս, Գեհեն, Անդուդ* (ան-

¹⁾ Լեւիաթանի գլխի վրայ շատ մեծ ադամանդ մը կայ, որ գիշեր ցերեկ լոյս կուտայ, և Լեւիաթանը անով կ'առաջնորդուի, որովհետև արևի լոյսը այնտեղ չի հասնիր: Ջրի մէջ շարժած ատեն ադամանդի լոյսը աշխարհի սոյս ու այն կողմը կը փայլիլի: Պարզկայ գիշերը երկնքի հորիզոնի վրայ եթէ ուշադրութեամբ նայենք՝ շատ որոշ կերպով կը նշմարուի Այս փայլփլումները կ'երևին յաճախ հիւսիսային կողմը:

դուռը), և Յանասակ (անշատակ): (Չկրցանք իմանալ այս յարկերու զասաւորութեան եղանակը, դէպի վար, կամ դէպի վեր):

Տիեզերքը իւր ամբողջութեամբ, այսինքն՝ երկինքն ու երկիրը ի միասին, երեք գլխաւոր մասերու կամ յարկերու կը բաժնուի, որոց առաջինը ընդգետնեայ աշխարհն է, երկրորդը՝ «գետնի վրայ», ուր մենք կը բնակինք, և երրորդը՝ երկնքի մէջ: Այս երեք յարկերու մէջ ալ կան բնակիչներ—մարդիկ, ուրիշ կ'զբաղին և կ'ապրին գլխաւորապէս երկրագործութեամբ, և բոլոր այն գործերով, ինչ որ կը տեսնուին երկրի վրայ: Տարբերութիւնը միայն հագուստի մէջ է, որովհետեւ վաւեր յարկի մարդիկ իրենց գօտին ծունգերու վրայ կը կապեն, միջին յարկի մարդիկ—մենք, փորի վերին մասին վրայ, իսկ վերին յարկի մարդիկ՝ սրտի վրայ:

Երկիրը՝ զոր գետին կամ գետինք կ'անուանենք՝ իւր ծովերով ու ցամաքներով սուրբ է, որպէս Աստուծոյ ձեռաց գործ, ինչպէս երկինքը: Ժողովուրդը յաճախ երգում կ'ընէ այդ չորս անուններով—«Երկինք, գետինք, ծով, ցամաք վկայ եղին, որ . . .»: Եւ այս երգումը աւելի հաւատարի, վստահելի է, քան եթէ Աստուծոյ անունով եղած ըլլար

Հ Ր Ե Յ Տ Ո Ւ Ն Ե Ր

Աստուած՝ զինքը փառաբանելու և իրան ծառայելու համար լոյսէն հրեշտակներ ստեղծեց: Հրեշտակները թեւաւոր, մարդակերպ արարածներ են, միամիտ և արդար, մեր աչքին անտեսանելի, բայց եթէ ուզեն իրենց սիրած մարդու աչքին կ'երևին մանուկի և յաճախ «ճերմակ մուրուք» ծերունիի կերպարանքով: Ասոնց գլխաւորները, Սերովբէք և Քերովբէք, իրենց թեւերու վրայ բռնած ունին Աստուծոյ աթոռը: Իսկ միւս հրեշտակները բաժանուած են երկու մասի, մէկ մասը վեցերորդ երկնային յարկի մէջ կը բնակի, առանց ուրիշ տեղ տեղափոխուելու, և շարունակ «Աստուած կը փառաբանեն»: Իսկ միւս մասը ծառայութեան մէջ կը գտնուի, երկնքի և երկրի մէջ կը պտտին, եւ Էջ կ'ընեն, Աստուծոյ հրամանները կը կատարեն, մարդերու հոգիները «կ'աւանդեն», և հին ժամանակները նահապետներուն մարդարէներուն, առաքեալներուն, հայրապետներուն, և առհասարակ Աստուծոյ սիրած մարդերուն կ'երևէին, կամ «ճշգրիտ», (ականատես), և կամ «երազով», առանց թեւի, սպիտակ հագուստներով, երիտասարդի կամ ալեւորի կերպարանքով, և Աստուծոյ հրամանները կը հաղորդէին:

Այս խումբի—ծառայութեան մէջ գտնուողներու գլխաւորներն են Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետները, և մասնաւորապէս հո-

գէառ հրեշտակներու գլխաւորութեան պաշտօնն ալ ունին, իսկ դատաստանի օրը — աշխարհի վախճանին՝ ասոնք փող կը հնչեն և մեռածները յարութիւն կառնեն:

Կան ալլալ պաշտօն ունեցող հրեշտակներ, որոնց մասին ուրիշ առթիւ կը գրենք մանրամասն: Յիշենք ի միջի ալլոց հետեւեալները, 1) Պահապան հրեշտակներ, որոնք երկու երկու են իւրաքանչիւր մարդու համար, մէկը «աջ թւին», ¹⁾ կանգնած, միւսը ձախ թւին Աջ թւին կոնգնողը կը յորդորէ մարդը և կը մղէ դէպի բարին, և ուրախութեամբ կարճանագրէ իւր ձեռքի տոմարի մէջ անոր բարի գործերը և իւր բերրի իսկ ձախ թւի հրեշտակը տխրութեամբ կ'արձանագրէ իւր ձեռքի տոմարի մէջ աչն մարդու չար գործերը ու խօսքերը: Մարդու հեռանալէն յետոյ աչդ տոմարները երկինք կը տարուին որպէս զի դատաստանի օրը հաշուին անոր բարի և չար գործերը: 2) Հոգեառ հրեշտակներ, որոց գլխաւորներն են, ինչպէս ըսինք, Գաբրիէլ և Միքայէլ: Գրող» հրեշտակը ման կուգայ մարդերու մէջ, կը նաչի անոնց կեանքի տեղութեան ցուցակը, և որուն լրացած ըլլաջ՝ կը գրէ իր ցուցակի մէջ, և կը յանձնէ «հոգեառներուն, որոնք անմիջապէս «կ'աւա՛ղեն» անոր հոգին: 3) Կան նաև «ձաւատագրի», 4) «Կիրակմոի», 5) մթութեան մէջ մարդը պաշտպանողը, 6) ջրի մէջ մարդը պաշտպանողը — Կանաւոէլ և Կենդանաւայել, 7) Ասիա, Աֆիա. Ղաֆիա. Արայի, Սարայի և այլն. օձի և գալլ ու գազանի դէմ կը պաշտպանեն: 8) «Չար Նազարի», և «չար լեզուի» դէմ պաշտպանողներն են՝ Նրանիւք, Նրափայել, Նրասն, Համասուցն, Համակեզ և այլն և այլն:

Հրեշտակները գեղեցկատեսիլ, նրբակազմ, միշտ երիտասարդ, մարգակերպ և թեւաւոր են, աւելի արականի հանդամաւք ունին, քան իգականի, (թէև պատկերներու մէջ իգականի երևոյթը կուտան անոնց), ոչ մահ ունին, և ոչ ծնունդ, ոչ տկարութիւն, և ոչ մարմնական աճում, ոչ կուտեն և ոչ կը խմեն, որովհետև կարիք չեն զգար, հագնուած չեն, որովհետև լուսապատ են, թէև մարդերու աչքին հագնուած կ'երևին:

1) Մարդերու ուսոսկրին «թւ» կ'ըսեն:

Ս Ը Տ Ը Ն Ը Ն Ե Ր

Աստուած հրեշտակները ստեղծած ժամանակ՝ տասներկու դասի կամ գունդի բաժնեց զանոնք: Այս գունդերէն երեքի գլխաւորները՝ Սաղաւանդ (Սաղաւանդ), Բէհեզբուդ և Բէլիաու (Բէլիար) տեսնելով իրենց բարձրութիւնը ու փառքը՝ հպարտացան, ու Աստուծոյ դէմ ապստամբեցան: Աստուած բարկացաւ, և զանոնք իրենց գունդերով իւր 'երեսէն'—ներկայութենէն թափեց դէպի Սանդարամետը, ի պատիժ իրենց ամբարտաւանութեան: Առաջին գունդը արդէն սանդարամետը հասած էր, երկրորդը երկրի վրայ, իսկ երրորդը երկնքի կէսը՝ երբ վերջին գունտը զոջաց և աղաղակեց «Կեցո՛ Տէր»: Այս ձայնը երբոր լսեց երկրորդ գունդը երկրի վրայ՝ ձայնակցեցաւ այսպէս «Տէր, ողորմեա՛, Տէր, ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛»: Աստուած լսեց ասոնց զոյնումը, աղաչանքը և թողուց զանոնք այն կէտերուն վրայ, ուր կը գտնուէին: Այժմ այդ հրեշտակները, որ զրկուեցան իրենց գեղեցիկ տեսքէն ու լոյսէն, կը կոչուին Սասանայ, և կը գտնուին երեք կէտերու վրայ,—Դժոխքի մէջ, երկրի երեսը, և երկրի ու երկնքի մէջ տեղը, Սասանայ կը նշանակէ սա, դա, նա, (անձնական դերանուն):

Սատանաներ թէև կը հաւատան Աստուծոյ, բայց կը հակառակին անոր բոլոր գործերուն, գլխաւորապէս մարդուն, որ ստեղծուած է անոնց դատարկ տեղը լեցնելու համար: Այս պատճառով երկրի երեսի վրայ գտնուածները հետամուտ են միշտ մոլորեցնել մարդերը և չար գործել տալ, մտնելով անոնց «խղճի», «հոգիի», «սրտի», «փորի» և «ուղեղի» մէջ, կամ ազդելով ասոնց վրայ, չաճախ երեւնալով մարդուն աչլ և աչ կերպարանքով, հրապուրիչ տեսքով ու լեզուով, մինչև որ մեռնի մարդը: Պարբիւրէլ և ուրիշ հոգեաւաններ անոր հոգին «կաւանդեն» և կ'ուզեն երկինքը տանել, բայց երկնքէն կախուած հակառակորդները անոնց առաջը ելնելով՝ կռիւ կ'ընեն, ու «մերն է» ըսելով կը յաջողին յափշտակել ու կը տանին այն հոգին Սանդարամետ: Իսկ Պարբիւրէլ իր ընկերներով տրտում տխուր երկինք կը վերադառնան: Իսկ եթէ մեռնողի հոգին արդար ըլլայ՝ չ'են կրնար յափշտակել, ամօթահար յետ կը դառնան:

Սատանաները թև չունին, որովհետև թափած են անոնք, երբ Աստուած իւր երեսէն վար ձգեց, բայց հրեշտակներու պէս կրնան ամէն տեղ պնդել, ու ել և էջ ընել, հրեշտակներու արագութեամբ: Իրենց տեսքը, կերպարանքը չափազանց տղեղ է, սև, խաւարապատ, դուրս ցցուած ու բարակ այտերով, քթով ու շրթունքներով: Բարակ ու փոքր են նոյնպէս ձեռքերը, ոտքերը: Կրունկները դէպի առաջ, և ոտքի ճիւղք ու մատները դէպի ետ դարձած: Ունին նաև բարակ

ու երկայն պոչ, վտիտ հոնակի վրայ ուրուած, ինչպէս կը տեսնու պատկերներու մէջ: Այս աչքանդակութիւնները ստացած են Աստուծոյ անէծքով: Սատանաները հրեշտակներու պէս աւելի արականի հանգամանք ունին, քան իգականի, թէև յաճախ կնոջ կերպարանքով կը յայտնուին, և այն աւելի պառաւ կնոջ: 2' պէտք է շփոթել փերիները սատանաներու հետ, որովհետև առաջիններու ծագումը շատ ուշ եղած է, կրնան կենակցիլ մարդերու հետ, և զաւակներ ունենալ, մինչ սատանաներ գուրկ են այդ յատկութիւնէն, ոչ ծնունդ ունին և ոչ մահ, ոչ հիւանդութիւն, և ոչ մարմնական աճում, ոչ կ'ուտեն, և ոչ կը հաշիւեն: Ասոնք հրեշտակներու պէս յաճախ հրաշագործ են:

ԱՐԵՂԱԿ, ԼՈՒՍԻՆ ԵՒ ԱՍՏՂԵՐ

Արեգակը ստեղծուելէն մինչև Ադամի ստեղծումը շատ աղօտ լոյս և տկար ջերմութիւն ունէր: Ասոնք կետրոնացած չէին մէկ կէտի վրայ, ինչպէս այժմեան գունդի մէջ, այլ ցրուած ամբողջ տիեզերքի մէջ: Աստուած նկատելով որ արեգակը լուսաւորելու և տաքացնելու մէջ բոլորովին անպէտք է՝ մտածեց մէկ կէտի վրայ ամփոփել սփռուած լոյսն ու ջերմութիւնը, բայց չ'զտնուելով այնպիսի աման մը որ պարփակէր զանոնք և մինչև աշխարհքի վախճանը դիմանալու—չ'մնասուելու ոչ ունենար՝ վերցուց Ադամի մարմնի կաւի մնացորդը, շինեց կճուճ մը և անոր մէջ լեցուց լոյսն ու ջերմութիւնը, դրաւ երկնքի մէջ զայն, բերանը դարձուց դէպի երկիրը, որ այնուհետև կը հոսէ երկրի վրայ այդ կրկին բարիքները: Մեզմէ երևցողը—արեգակ, այդ կճուճն է, կամ աւելի ճիշդ՝ կճուճի բերանը: Արեգակը իր ցերեկուան ճամբորդութենէն յոգնած, և շոգած, կերթայ երեկոյնի արևմտեան կողմը, ովկիանոսի ջրի մէջ լողանալու—գովութիւն և հանգրստութիւն գտնելու: Իր ընթացքը այնքան արագ է. որ մէկ ժամուան մէջ եօթը աւերակ քաղաք կանցնի: Արեգական մեծութիւնն է «եօթ կալ և կէս»: Այս $7\frac{1}{2}$ կալը այսպէս կը բացատրուի, ոմանք կը հաստատեն, թէ $7\frac{1}{2}$ կալի (ցորենի կալ, կալսելու տեղ) չափ է, իսկ ոմանք կ'ըսեն թէ «եօթ կալ ու կէս»-ը կը նշանակէ «եօթ ու կէս» անգամ մեծ մեր երկրէն: Կան հաստատողներ որ լուսինը $7\frac{1}{2}$, և արեգակը $25\frac{1}{2}$ կալի (ցորենի կալ) չափ են:

Արեգակը առաւօտուն երբ ծովէն դուրս կ'ելնէ՝ երկրին շատ մօտիկ է, ջերմութիւնը սաստիկ, քանի որ դեռ չէ ցրուած երկրի վրայ, և սպառուած: Այդ միջոցին երկիրը պիտի վառէր, մոխիր դարձնէր, եթէ անոր դէմը չեկներ մեծ թռչուն մը, (թռչունի անունը չ'կրցանք

իմանալ), որ ինքզինքը արեգական ջերմութեան դէմը տալով՝ իւր թւերով հով կ'ընէ երկրի վրայ, մինչև արեգակը կը բարձրանայ երկնքի մէջ տեղը, երկրէն կը հեռանայ, և իր տաքութիւնը ցրուելով՝ կ'սկսի պակսիլ: Մինչև այդ ատեն թռչունի թւերը կը խանձի արդէն, ու կ'իսակենդան ուկիանոսի մէջ կ'իջնայ, կը հովանայ, թւերը և այրած տեղերը կ'առողջանան, այնպէս որ հետևեալ առաւօտ բոլորովին կազդուրուած՝ պատրաստ կ'ըլլայ դարձեալ արևի դէմը դուրս գալ և հով ընել երկրի վրայ: Այսպէս աշխարհի սկիզբէն մինչև վախճանը նա կը պաշտպանէ երկիրը այրուելէն:

Արեգակը և լուսինը քոյր և եղբայր են եղեր: Անգամ մը գնացած են գետի ափը լողանալու: Չարասիրտ եղբայր լուսինը ուզեր է իւր քոյր արեգակի մերկութիւնը տեսնել: Այս նպատակով ջրէն շուտ դուրս է եկեր, և սպասեր է որ քոյրն ալ դուրս գայ, ու տեսնէ զայն: Սակայն քոյրը իմանալով եղբոր դիտաւորութիւնը՝ սամթէն երկինքն է ելեր: Լուսինը անոր ետևէն գնացեր է, և մինչև հիմայ դեռ ետևէն ինկած՝ կ'ուզէ հասնիլ, բայց չ'յաջողիր: Արեգակը իւր սուր ասեղներով կը ծակծկէ թէ՛ լուսնի և թէ՛ ամէն մարդու աչքերը, երբ իրեն նայեն:

Լուսինը չար տղաջ մ'է եղեր, դեռ կաթնկեր: Մայրը խմոր շաղած ժամանակ կը պահանջէ անկէ որ իրեն ծիծ տայ, և սա բարկանալով լուսին որդիի վրայ՝ խմորոտ ձեռքով ապտակ մը կը զարնէ երեսին: Լուսինը այդ պատժէն խռոված՝ երկինքը կ'ելնէ, և մինչև հիմայ դեռ կ'երևի իւր մօր խմորոտ ձեռքի հետքը:

Ժողովրդին ծանօթ են այլևայլ անուններով աստղեր: Զողիակոսի 12 նշանները, աստեղատունները, ոյոց վրայ գուշակութիւններ կ'ընեն, տարուան բերքի, կլիմայի, հիւանդութեան, պատերազմներու, և այլն, մասին: Այս արդէն յայտնի է Էֆէմէրտի-երագահաննէով: Պիտեն «Լուսու աստղը», որ երբ երկնքի մէջ տեղը հասնի, կըլուսնայ. «Ջամբըռներ» (լուսու աստղի) (Սրուսեակ) չորս կողմը: «Քարվան կուրուսը», որ «լուսու աստղէն» շուտ դուրս կուգայ և անոր պէս մեծ ու փայլուն է: Անգամ մը լեռներու մէջ հանգստացող կարաւանը դիշեր ատեն կարծելով թէ արևելքէն ելնողը «Լուսու աստղն» է, կ'ելնին ճամբայ կ'երթան, կը մոլորին անտառներու մէջ և աւազակներէն կը կողոպտուին, ու կը ջարդուին: Այս պատճառով այդ աստղը «Քեարվան կուրուս» (կորսնցնող) ըսուած է: «Բուլք»ը համաստեղութիւն մ'է, որու վրայ այլ և այլ գուշակութիւններ և հաշիւներ կ'ընեն: «Պոչով աստղեր» (գիսաւոր), որ չարագուշակ են:

«Լուծք, արջ, հօտաղ, և հացւոր», Արջ համաստեղութիւնն է: Երկրագործը արտը կը հերկէ, հացւորը տնէն հաց կը բերէ երկրագործին, արջը անոր առաջ կ'ելնէ, պատռտելու, լափելու համար, երկրա-

գործը կը նկատէ այդ վտանգը, և հօտաղը կ'ուղարկէ հացւորին օգնելու: Համաստեղութիւնը այս տեսարանը ցոյց կուտայ:

«Եօթ որդու սեղան», եօթը աստղեր օղակաձև շարուած են, որ եօթը եղբայրներ են եղեր: «Խաչ», որ կազմուած է կուսպաշտ թագաւորի մը ժամանակ, (Կոստանդիանոսի), անոր աչքին երևցեր է, որով նա քրիստոնէութիւնը ընդուներ է: «Գօգի (Ճոյ) հօտողու աստղը, (Երեւակ): Տանտէրը կը պատուիրէ իւր հօտաղին որ եզները տանի արածելու, մինչև աստղերու երևնալը, սպա բերէ: Ծոյ հօտաղը տեսնելով արեւմտեան կողմը փախող աստղը, արևի մայր մտած ատեն՝ անօթի եզները տունը կը բերէ: Այդ ժամանակէն մինչև հիմայ այդ աստղը «Գոգի հօտողու աստղ» կ'ըսուի: «Լէյուս-Մանլուս», երկու սիրահարներ: Աղջիկը կը պատուիրէ տղային որ երթայ, իրենց ամարանոցը, եղէգնուտի մէջ սպասէ մինչև իւր գալը, իւր ծնողաց հետ: Սակայն ծնողք իմանալով այդ ամարանոց չ'են երթար, հետևաբար աղջիկն ալ տունը կը մնայ: Տղան այնքան կ'սպասէ, քաղցած ու բացօթեայ, որ վերջապէս կը մեռնի: Յաջորդ գարնան երբ աղջիկը իւր ծնողաց հետ ամարանոցը կուգայ՝ կը տեսնէ իւր սիրահարը մեռած և ոտքերու վրայ կանգուն, եղէգը ոտքերէն ծակած, ու զլիւէն դուրս ելած: Աղջիկը կսկծէն կը մեռնի և երկուքը միասին երկու աստղ կ'ըլլան, կ'երևեն երկինքը, տարեկան անգամ մը շրջան կ'ընեն երկնքի մէջ, համբարձման հինգշաբթի գիշերը իրարու կը հանդիպեն, կը համբուրուին, ու դարձեալ կ'երթան շրջան ընելու: Այդ անմեղ զոհերու իրար գտնելու, ուրախանալու և համբուրուելու վրայ՝ տիեզերքի բոլոր անշուշտ տուարկաները, աստղեր, երկրի լեռներ, ձորեր, քարեր, ծառեր և այլն մեծ ուրախութիւն կ'զգան. և իրենք ալ իրարու հետ կը համբուրուին Քանի մը դժուար միջոցներ կան, որոց եթէ կարենայ դիմանալ, և պէտք եղած կերպով կատարել մարդ, անպատճառ կը տեսնէ այդ գիշերուան մէջ տեղի ունեցած համբույր տալը, և ինչ որ խնդրէ կստանայ, խելք, գիտութիւն, ալիքալ լեզուներ, — (մարդերու, անասուններու) հարստութիւն և ալիք և ալիք:

«Ղուռուխ» աստղը (Ընիկ), որ ցանքին և կենդանիներուն վրանասներ կուտայ, ասոր վրայ գուշակութիւններ և ալիք հաշիւներ կ'ընեն: «Աղա-Պապա», երբ դուրս գայ, գիշերը գուշակներ կը լծեն: Կան նաև արեգական չորս կողմը չորս աստղեր, Էնիկ, Մենիկ, Սենիկ, Քենիկ: (2' կրցանք իմանալ թէ ինչ բանի համար են):

Կայ նաև «Չար աստղը»: որու իշխանութեան ենթարկուած են եօթը բարի աստղեր, որոնք կը դտնուին երկնքի եօթ չարկերու մէջ: Այս բարի աստղերը կիշխեն բնական քանի մը վատ երևույթներու վրայ: Առաջինը կ'իշխէ քամիի վրայ, որ իւր ալիքալ երևույթներով խոր-

շակով, ցրտով, փոթորիկով, բուքով (թիփի) երկրին մեծամեծ վնասներ չ'սպառնառէ: Երկրորդը՝ կայծակի վրայ: Երրորդը՝ կրակի վրայ: Զորրորդը՝ ջրի - ծովի, ալեկոծութեան, և որ զլիաւորն է՝ երկնքի մէջ գտնուած «Սև ջրի» ուկիանոսի վրայ: որ իրենց սահմանէն դուրս չ'ելնեն, և երկիրը չ'ողողեն: Հինգերորդը կարկուտի, ձիւնի և ալյն վրայ: Վեցերորդը վնասակար միջատներու, թռչուններու և դազաններու վրայ, որ մարդերուն վնաս չ'հասցնեն: Եօթներորդը՝ բազկի վրայ: Սա կուտայ բազդաւորութիւն, առողջութիւն, հարստութիւն և ալյն: Իսկ «չար աստղ» իշխելով այս եօթնի վրայ՝ երբեմն անգոր կ'ընէ անոնց ազդեցութիւնը, հարութիւններ առաջ կը բերէ, օր, ցուրտ, խորշակ, փոթորիկ, կայծակի վնաս, հրդեհ, ալեկոծութիւն ծովի մէջ, սև ջուր, ինչպէ՛ս ջրհեղեղի ժամանակ. կարկուտ, միջատներու և ալյ կենդանիներու աւեր, մարդերու դժբաղդութիւն, հիւանդութիւն, աղքատութիւն և ալյն և ալյն: «Չար աստղը կը գտնուի երկնքի եօթներորդ չարին մէջ, բո՛ր աստղերէն բարձր: «Սանամօր լէրդ» (յարդգող) ունի ալյն ալ բացատրութիւններ. որոցմէ չիշենք հետեւեալները: Սմաչկոտ սանամայր մը իւր քաւորի չարդոցէն միշտ չարդ կը գողնար, լցնելով իւր զոգնոցի մէջ, որովհետև աղքատ է եղեր, չ'է կրցեր զընել: Անգամ մը քաւորը կը տեսնէ իւր սանամօր զոգնութիւնը, և վերջինս ամօթէն երկինքը կ'ելնէ, ու փախչելով կ'սկսի թափել չարդը: Հետքը այժմ կ'երևի. կը հաստատեն նաև, որ այդ երևցածը երկնքի «սև ջրի» ուկիանոսի պատառուածքի կարը կամ հետքն է: Զրհեղելի ժամանակ երբ Աստուած հրամայեց երկնքի և երկրի սև ջրերուն, ողողել երկիրը, երկինքը ծալրէ ծալր պատուեցաւ, «Սև ջրի» ուկիանոսը հոսեց երկրի վրայ, իսկ յետոյ Աստուած այդ պատառուածքը կարեց, որու հետքը կ'երևի այժմ:

Իսկ երկնքին երեսը գրուած միւս աստղերը մարդերու աստղերն են, իւրաքանչիւր մարդուն մէկ հատ. կը ծնին, և «կ'ընկնին». կը մեռնեն: Եթէ մարդը առողջ է, բազդաւոր է, հարուստ է, իր աստղը փայլուն և գեղեցիկ կ'ըլլայ, և կ'սկսի խաւարել, փոքրանալ աստղը՝ երբ մարդը հիւանդութիւն, դժբաղդութիւն և աղքատութիւն կ'ունենայ: Բոլորովին կը խաւարի, կ'ոչնչանայ, «կ'ընկնի» աստղը երբ մարդը կը մեռնի: Երկնքի երեսի վրայ ցայտող և ակոսող լուսաւոր գծերը ընկնող աստղեր են, որոց տէրեր—մարդիկ այդ րոպէին կը մեռնին: Ժողովրդական «զիտնականները» և «թըղլթաբայ»ները (թուղլթ=գիրք բացող, կախարդ), որոնք «երկինք և գետինք կը քնեն» կրնան ճանչնալ իրենց գրքերով իւրաքանչիւր մարդու աստղը, և անոր փայլէն գուշակել մարդու զլիւն գալիքը, մահուան օրը և ալյն: Արնան նաև հեռու երկիր գնացողի մը աստղէն իմանալ անոր ինչ վիճակ ունենալը:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՐՈՒՍՆԱՏԵԱՆՑ

(Նորա Մահոռան տպանումենի առիթով)

«Թէ հայրենեաց պսակադիրք»,
«Գողթնի քնարք լուել են»,
«Յիրկնից թող գան անմահ հոգիք»,
«Հայոց քաջեր պակել»:

Տե՛ս «Մահառայի» վերջի էջե՛ս

Անցնում են քսան հինգ և աւելի ձիգ տարիները՝ աչն ինչ ողբացեալն Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց, նոր սերնդի մտաւոր հանդաստանն, ժամանակ առ ժամանակ իւր «Չուշանն Չաւարշանով», իւր «Գրոց Բրոցովն», իւր «Թորոս Աղբարովն» և այլ երկերովն հերկել, ակոսել և ցանելով նոցանում իւր «Մանանան», տափել է աչդ գողտրիկ տաղաչափականով՝ ապագային վերընծիւղելու յուսով:

Նանգուցելոյն բազմարդիւն կենաց ընդարձակ կենսագրութիւնն անելու յաւակնութեամբ չէ իմ սկսածս այլ որպէս հայրենակցի, պատիւ և պարտք եմ համարում մի քանի յաւելեալ գծեր ևս երկրորդել և յիշել ընթերցողին: Սկսենք ուրեմն որբան կարելին է՝ դրել մեր ունեցած չիշողութիւնից:

Այն թաղ և տունը ուր 1840 թ. դեկտ. 12 ին ծնուել ու սրնուել է Գարեգին Սրուանձտեանց, մինչ ց'սերկայս էլ կոչվում է Սանդենց թաղ: Սանդենց թաղ կամ Սանդենց տունը թաղամասն է Վանայ աչգեստանեաց Աջէմ-Մուրադխանենց հռչակաւոր թաղին: Սահլը, որոյ շուրջն շատ անգամ բոլորում են թաղի մամիկներ և խալիվորներ իրանց խորհրդաւոր մասալներ և կսալներ պատմելու, լերկ կապույտ քարից փորուած մի կոնաձև աւազան է, յորում թաղեցիք ծեծում են իբանց ուտեստի տարեկան պաշարն, ձաւարն ու կորկոտ և այլ հնդեղէնք. գտնուելով Սրուանձտեանենց ուղիղ դռան առջև, սանդի յորջորջումից էլ նոցա տան անունը կոչվել է Սանդենց տուն. որոյ անդամներն և մինչ ներկայս էլ կոչվում են Սանդենց խաչիկ, Սանդենց Յակոբ վարժապետ, Սանդենց Միքայէլ և Սիմէօն, հանգուցելոյն եղբայրները:

Այդ հռչակաւոր թաղը իւր բնական զրից երևոյթովն ուշագրաւ է. երևակայեցէք՝ մի գուարճալի գրօսալացր, ուղղաձիգ մի պօղոտայ, որոյ միջից անընդհատ, որոտրնդոստ սահում են «Սօֆի», ին-նոր, Խամուր-քէսէն» աղբիւրների միախառնուած ջրեր, որոց առուների եզերքով տնկուած ստուերախիտ ուռենիք և բարդենիք, ամառը հովանաւորում են անցորդն արևի կիզիչ ճառագայթներից, իսկ ձմեռը տեղատարափ ձիւն ու անձրևէց: Օն ուրեմն կասկած չ'կար որ Գարեգինը մանուկ հասակից օժտուած չ'լինէր բնութեան այդ սքանչելիներով, որոնք յետագայում պիտի ծնեցնէին նորանում բանաստեղծական, բանահիւստական այն խանդը, այն վառ իդէալն, որոց արտայայտիչները եղան իւր «Ջուշանն», իւր «Գրոցն ու Բրոց» իւր «Մանանան» իւր «Թորո» Աղպարն» և ի վերջոյ իւր «Համովն ու Հոտովն»:

Իննգ եղբարց մէջ Գարեգինը ամենից յառաջադէմն է լինում: Եղիշէի նկարագրած իւր մեծ անուանակցին պէս յառաջադէմն էր տնական գործոց մէջ, լսել ծնօղաց պատուէրները, յառաջադէմ մայրենի լեզուի դպրութեան մէջ, յառաջադէմ դասընկերաց մէջ, յառաջադէմ «ս. գրոց բացատրութիւնների մէջ. յառաջադէմ քարոզների մէջ. յառաջադէմ վարագայնոց մէջ և՛ յառաջադէմ իւր կարգակից կրօնական դասուց մէջ:

«Աղէկ ճուռն ՚ի ճուին, աղէկ մանուկն օրօրոցին», ասում է Վանեցու առածն:

Դարեգին Սանդենց, մանուկ հասակից սկսել էր իւր գործնական կեանքի առաջին փորձերն անել: Դեռ ոչ մի դպրոց և կրթարանը մտնել. հօրենական այցում սափուն եղել է իւր բեմասացութեան ամբիօն. ուր իւր ջոկած հասակակից մանուկները շուրջն հաւաքելով քարոզել է նոցա մամիցն ու պապից լսածն ու սովորած եօթնադարեան դէպերի, վիճապնեւի, ջան-բօլասների, խուրն խրեղենների կիսատ պռատ հէքեաթները, խաղացել այդտեղ մանկական խաղերն և երգել վարդենիների, լէյլաղների զովասփիւռ ստուերին տակ:

Երբ դեռ 10—12 տարեկան հասակումն է լինում մեր փոքրիկ բանահիւսն, հազիւ թէ կարողանում է կարգաւ Սաղմունն ու Ժամագիրք. ճողոպրելով զինքն Յայնկոյսների կրթարանից, մեծ եղբայր Խաչատուրին հեռ տալիս են կօշկակարութեան արհեստի, բաց ոչ արհեստը նրա համար տանջանքի չափ նշանակութիւն է ունենում. հազիւ մի քանի ամիս շարունակելով շուկան, կրկին մտնում է դպրոց, Դարեգին և ընկերք իւր, Նշան Զիրուանեան, Տիգրան Մ. Ամիրջանեան, որպէս սիրով կապուած մի երրորդութիւն, իրանց չափաւոր կրթութիւնն առնելով Քօլօզ մականուանեալ Մահտեսի Օհաննէս վարժապետից և մի Ժամանակ էլ Սահառունի պ. Աւետիսից (այժմ

վարդապետ), ուղղակի կծիկ դնում են (փախչում են) դէպ Վարագ, ընդունվում են ժառանգ. դպրոցի առաջնակարգ սաների մէջ: ¹⁾

Վարագ, 1857—60—65 թուականներին մի մաքնիսական ձգողականութեան ուժ է եղել, և իմ չէ ցանկացել մտնելու այդ լուսոյ տաճարն և իմ ծնողը փախագ չէ չայտնել իւր որդիքը ընկերացնել Գարեգնի և Նշանի...: Ամենի աչքը դէպ այդ լուսոյ և յուսոյ վառարանն էր, որտեղ բարոյակրթութեան, զիտական վերածննդութեան կեանքը եւ էր գալիս, որտեղ սրամիտ պատանիները հաւաքուած տքնում էին բնավայրի ապագայ օգտակարութեան: Սիրուն բանաստեղծական վաչր ու վաչրաստանին հետ, այդ մեծ մենաստանում սկսուել էր դպրոցական նոր ուղղութիւն, մտաւոր կեանքի նոր յեղաշրջումներով. սկսուել էր ազգայնական մտաւոր զործառնութիւնք, վարժարան, թանգարան, տպարան, թատրոնական ներկայացումները այդ բոլոր հմայել ու կախարթել էին վասպուրականցի և օտարերկրացի պատանիներին և երիտասարդներին. որոնցից շատերը գաղտնի թէ չայտնի սկսել էին սիրոյ մի խանդով սլկլտել (վազ տալ) դէպ այդ Ասիական փոքրիկ Վենետիկն, ուր „բնգումքն էին կոչեցեալք և սակաւքն եղեն ընտրեալք“:

Գարեգինը և ընկերք իւր բոլորից ընտրուած և գովուածներն էին, չայրենեաց «Արծիւ» Վարագայ խաչին պատուանդանի ներքեւ բացել էր իւր հովանաւորող թւերն, «որ գալ առիս ոչ հանից արտաքս»: Այս նշանաբանով պատկարում էր որբին, կարօտին և անկարօտին. նիւթական պլշտքին հետ տալով նոցա և բարոյական հացն, նոր հիմք դնելով Վասպուրականի հայոց ապա յեղաշրջող մտքերի և վերանորոգումների: Գարեգինը Արծույն ոչ միայն աշակերտ, այլ թե ու թիկունքն է դառնում, վարագայնոց և ժառանգ. սաների ամենից սիրիլ և ազնիւ ընկերն է լինում ²⁾:

Թերթատում էինք «Արծուի Վասպուրականի» 1860—62 թ. և յաջորդող համարները և ինչ էինք կարդում «փոխ-խմբագիր Գ. Արուանձտեանց», կարդում էինք բանասիրական և այլ յօդուածները «Չինական կեանք», «Սուրբ Սահակ Պարթև», «Համով հոտով» տա

¹⁾ Երկուքն ևս չայտնի և լեզուագէտ ուսուցիչներ էին մեզ: Պ. Ն. Արուանձտեանը ներկայումս Վանայ նահանգական կառավ. թարգման է. (երկար ժամանակ էլ անգլիոյ գօնախմբներն) ունի «Վիշտք իմ ի Վարիզ» և այլ աշխատութիւնք: Իսկ Տ. Ամիրջանեան (հանգուցեալ 1898-ին) չայտնի գրող և հեղինակ «Ասեալ պանդուխտի» և այլ երկերի, որոյ մասին գրել եմ նոր սկսած «Վասպուրականի գրական գործիչներ» կենսագրականի մէջ:

²⁾ Արուանձտեանցի մկրտութեան անունը Օհանէս է եղել, իւր խիստ սրամտութեան և խոհականութեան համար „Ինկիլզ Օհանէս“ էին կանչում իրեն. նոյնպէս էին կանչում նաև վարագայինք:

ղաչափականները, նոյն քաղցր անունը, նոյն Սրուանձտեանց և ընկերք իւր Ն. Զիրուանեան, Տ. Ամիրջանեան և Եղիշէ Մեսրոպեան յաճախ կրկնուելի անունները:

Այն Եղիշէ, յաւէտ ողբացեալ, ափսոսելի երիտասարդ, վառվռուն վարդապետ, ոսկեգրքոյկին յաւէտ քարոզ և աւետարանիչ, որն միայն իւր «Եղիշէ ի Զաւարշան մրմնջեալ շրջէր աղաւնանման» երգովն վառեց, բորբոքեց մեզ, բայց և ինքը աւելի շուտ խամրեց. դեռ կեանքի ողջ գարունն չ'տեսած կեանքի այն թարմ հասակին մէջ կենազրաւ եղաւ ի Բաղէշ ուր՝ բազում խնդրանօք հրաւիրուած էր առաջնորդական քարոզչութեան պաշտօնի...

«Արձուոյն Վասպուրականի» փոխ-խմբագիրն իւր այդ պատասխանատու պաշտօնին մէջ, ունէր այլ և այլ կամաւոր պաշտօններ էլ Օգնական ուսուցիչ էր նորեկ վարժապետներին, թղթակցում էր Կ. Պոլսուոյ յայտնի «Մանգումէի Էֆ. քեար», «Մասիս», Տփլիսու «Մեղու», «Վուռնկ», և Զմիւռնոյ «Արևելեան Մամուլ», հայ պարբերական լրագիրներին «Վարդ» ստորագրութեամբ, և վերջին ժամանակներում, «Նրկրագնդին» մէջ ունէր բազմաթիւ հաւաքածոյք:

Երբ դեռ մանուկ պատանի հասակից բնութիւնը ինքն է եղել Սրուանձտեանցի ուսուցիչը, ուրեմն կասկած չ'կար որ միջավայրն ևս, արհեստական ուսանելի ամեն մի առարկան չլկել ու ստուարացրել են նորա բնական ձիրքն՝ կատարելագործելով և յառաջ մղելով իւր բնական ընդունակութիւնները:

Անցնում են ամիսները և տարիները, հօրենական այգու սափուումն մեր տեսած փոքրիկ խմբապետ, Սանդենց Գարեգինը, այժմ յառաջադէմն է լինում բոլոր վարագայնոց մէջ, սիրելին և յարգելին միաբանական ուխտին մէջ:

Գարեգին Սրուանձտեանց՝ 1858-ից աշակերտելով նոր Սահակին, Խրիմեան հայրիկի, իւր հոգեւոր հօր հետ «Արձուոյն Վասպուրականի», թուուցեալ հայրենասէր թեւօքն (1560 թ.) աստ և անդ ի բնագաւառս հայրենի աշխարհին, գիւղին, գիւղաքաղաքին տալով «ողջոյն հայրենեաց», «ողջոյն աւերակաց», «ողջոյն որբոց և այրեաց» ապա հասան ի Վովկաս. յաշխարհն Արարատեան, ի մայրն մեր Ս. Էջմիածին, չԱթոռն Գրիգորի Լուսաւորչի: Վովկասում կատարելով իրանց սուաքելութեան պաշտօնն, յետ վերադարձին, ապա ի Տարօն եղաւ իրանց առժամանակեաց հանգիստն: Անդ՝ երկիրն Մամիկոնէից, «Արձուոյն» Արծուիկ մի ծնելով, որ ժամանակ ուրախ էր և Տարօնը, ուրախ եղաւ ու ցնծացաւ մշեցի հայն, զի իւր սրբատեղումն էլ, Ս. Վարապետի հուշակաւոր վանքում, տեսնում էր դպրոց, թանգարան, մամուլ և այլն բարոյական հաստատութիւնք, որոց բոլորի ղեկավար-կառավարիչն ու

կարգադրին էր Գարեգին Սարկաւագ, այն փոքրիկ խմբակիրն, ճուտն «Վասպուրականի Արժույն»:

Այն, Գարեգինը փոքրիկն էր յեղբարս, փոքրիկն թէ հասակաւ թէ տարիքով, բոլոր ընկերաց մէջ, բայց իւր դորձերն մեծ էին և մեծամեծներից աւելի խոհուն ու խելամուտն էր, ամենից մտացի, զգուշաւոր գործողն էր:

Գարեգինը Տարօնում «Արժուիկին» խմբակիր, ուսուցիչ, ապա վերջերում առաջնորդ բազմահայ վիճակին և վանահայր-քարոզիչ Գր. լակայ հռչակաւոր վանուց, բոլոր Սշեցիք «զմեր Գարեգին, զմեր առաջնորդ» ասելով, պարծենկոտութեամբ յիշում էին զինքը և գործերն:

Ուաջին շրջանի վերջերում՝ Սրուանձտեանցի խելացի գործունէութեան և գրական արդեանց համբաւն, արդէն բնավայրից դուրս տարածուել էր շատ տեղեր: Կ. Պօլսում և Տփլիսում նա յայտնուել էր սրպէս գրական նոր գործիչ, մինն ժամանակի թարմ մտքի տէր գրողներից, և հանդուցեալն դեռ երիտասարդ հասակումն մտնում է կուսակրօնութեան մէջ:

1864-ին, Էրզրումի նախկին առաջնորդ (ապա պատրիարք Կ. Պօլսոյ և այժմ Երուսաղէմի) ամենասպառիւ Տէր Յարութիւն արքեպիսկոպոս Վեհապետեանից ձեռնադրուելով վա՛ղապետ, դառնում է Վան՝ իւր բնակավայրն: Վանեցիք ՚ի մեծ զարմանս տեսնում են Սանդեանց փոքրիկ (կարճիկ) տղին, այժմ վարդապետական սքեմի մէջ շրջապատուած է նոր սերնդի ընտիր ներկայացուցիչներով:

Եւ մենք «Յիսուսեան» վարժարանի ռւսանողքս տեսնում էինք զինքը Ս. Սահակ եկեղեցուց բեմումն, վարդապետական գաւազանն ի ձեռին, ի տօնի Պարթև հայրապետին: Սեղանից լսվում են մեղմիկ և հանդարտիկ խօսքեր, բայց վառող և բորբոքող խօսքեր, որոնք բղխում էին այն տոգորուած սրտից ու մտքից, բղխում էին քայց աբաբաւ բերանից, աջ ու ձախ, յայտնուց և յայնկուց սփռելով իւր քարոզն «Խսահակ հայրապետն ասեմ... Պարթև հայրապետն՝ ասեմ... հայրենի գահ ու գալիսոնի հովուական գաւազանի պաշտպանն ասեմ... Ս. Գրոց անգուղական թարգմանիչն ասեմ... և այլն և այլն ամբողջ հինգերորդ դարու վերջի տխուր անցքերն յիշեցնելով և աւանդելով մեզ՝ լի ոգևորութեամբ:

Որքան ժամանակ և երբ Վանումն էր լինում Սրուանձտեանցը, մեծ հայրապետի տօնակատարութեան հանդիսադիրն ինքն էր լինում. արժանաւորապէս և փառահեղութեամբ կատարելով և ս. պատարագն: Այսպիսի անձնանուէր և հմուտ ղեկավարողի չափն ու արժէքն արդէն հասկացել էին Կարնեցիք երբ 1868-ին ղիմելով նորին ս. Օձուրեան Վեհ. Հայրիկին, Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանցին հրաւիրե-

ցին որպէս լիազօր տեսուչ Կարնոյ ուսումնարանների: Գարեգին վարդապետը, այսպէս ասած՝ Հայաստանի կենդրոնում, նոր հիմք դրեց և նոր ուղղութիւն տուեց Կարնոյ ուսումնարաններին, մտցնելով այդտեղ նոր-նոր ուսանելի առարկայից թիւն ու քանակը, խմբադրելով նոր ծրագիր: Եւ Կարինումն էլ Սրուանձտեանց թողեց անմուռաց յիշատակելի անուն, հասցնելով բաւականին ընտրովի ուսեալ երիտասարդ ուսումնականներ:

Սրուանձտեանցի քաղաքական և կրօնական գործունէութեան սահմանը հետզհետէ ընդարձակվում էր: Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը, ազգ. ժողովը, Վեհապետեան սրբազանը բոլորը Գարեգինի միշտ ջատագովներ էին, նկատի ունէին հրաւիրելու զինքն պաշտօնների:

Պօլիս, Տիգրանակերտ, յԱկն, և այլ տեղերը առաջնորդական պաշտօնները խնդրանք տրվում էին իրեն. վստահ էին նորա խելացութեան, նորա նրբին քաղաքականութեան վրայ: 1878-ին Սրուանձտեանցին համար մի երկար ուղևորութեան միջոց տուեց. «Հրջել ի բնագաւառս մայրենի և տեղագրել զամենայն ամենայնի», պակաս արգելքները չի պիտի յարուցանէին նորա դէմ, բայց Գարեգինը այդ ազգային առաքելութիւնն կատարեց ամենայն փափկանկատութեամբ. Կ. Պօլիս խրախուսուած սրբազան պատրիարքից, անցաւ Փոքր-Հայաստան, Տիգրանակերտ, Բաղէշ և յետոյ Վան, ամեն տեղ նրբին հայնացքով շօշափեց գաւառացուն ու գիւղացուն ցաւերն, Ռուս-թուրքական պատերազմից յառաջ եկած այն ամեն զրկանքները, և մասամբ դատարեցրեց զաղթականութեան այն մեծ հոսանքը, որից յետոյ իւր գրեց «Համովն ու Հոտովն»:

Ինչքան որ բնագաւառների ժողովուրդ և երիտասարդութիւնն էր գրաւել ժողովրդական քարոզչին, այնքան աւելի Կ. Պօլսոյ զարգացած և թէ բարձր շրջանի ազգային սիրել և մեծարել էին զինքը. զի իւր «Ընդհանովն» հոտաւէտ էր դարձել իւր «Գրոց Խրոցովն» հերկել էր նոցա միտքն, իւր «Մանանայովն» ցանել էր նոցանում մայրենի երկրի սերմն ու սերմնւնք. ամենքը Գարեգինի համար և Գարեգինը նոցա համար. Սրուանձտեան վարդապետը դիւթել և հմայել էր մայրաքաղաքի փափկակեաց երիտասարդութիւնն իւր յայտնի գրագէտներով:

Գուցէ՛ դեռ շատերին յայտնի չէ այն որ՝ Գարեգին և ընկերք իւր գրեցին ու հրատարակեցին նախ «Որժուոյն» մէջ, ապա առանձին գրքովով «Ողբերգութիւն մեծին Սահակայ Պարթևի և անկումն Արտաշիրի Սրշակունւոյ» որն 1868—70—72 թ. ներկայացուեցաւ նախ Վարազ և ապա Վանում:

Հայրենիք-Վան, այդ սրբազան անունը անմուռաց էր Սրուանձ.

տեանի մտքից ու խելքից և նա անձկանօք սրտի ցանկանում էր անգամ մի ևս տեսնել իւր օրօրան գեղեցիկն Վան, իւր հռչակած Սյգեստանն, և նա թողնելով մայրաքաղաքի վայելքն հետևեց իւր մեծ հօր, Խրիմեան Հայրիկին: Հայրիկ (Նորին Օծութիւն ներկայ Վեհափառ) հրաժարուելով Կ. Պօլսոյ պատրիարքութիւնից 1879 թ. վիճակաւոր առաջնորդի պաշտօնով եկաւ Վան և Սրուանձտեան՝ որպէս օգնական առաջնորդի Նորին Օծութեան հետ: Հայրենեաց կարօտակէզըն այժմ գործում և քարոզում էր հայրենեաց ծոցում. տակաւին թարմ և ուկեորիչ էին իւր խօսքերն: Հէր մոռացել հայրենական տունն ու տեղ. խողովացող առուն ու առուակը. չէր մտահանել շրքատարած ուռենիք, որոնց հովանւոյն տակ լսել էր իր «Մանանայի» ապագայ նիւթերն. այն վաբգապատ սաքուն, ուր շատ անգամ երգել ու գեղգեղել էր իւր սրտի քնարովն «Սստուած իջել 'ի Հայաստան, քաջաց արիւնն հոտոտել»:

Վանում օգնական առաջնորդ դրաւել էր ժամանակի կուսակալ Զկօտրացի Հասան փաշայի և բարձր պաշտօնէից ուշադրութիւնն, որոնք միայն Գարեգինի վստահելով արտօնեցին շքաշուք հանդիսիւ ի ներկայութեան զինւորական և քաղաքական բարձր պաշտօնէից կատարել Սզգային Սահմանադրութեան 22-երորդ տարեդարձն Յայնկոյսների ձորում: — Գարեգին մուրախսէս (փոխանորդ) մէկ հատիկ կրօնաւորն էր Վանայ նահանգին մէջ—շատ անգամ ասել էր կուսակալ և այլ տեղերում:

Վերջին անգամն էլ որ տեսայ ողբացեալն Վանայ «Արարք» եկեղեցւոյ թաղականութեան խորհրդարանում, երբ 1882 թուականին Թիֆլիզի «Ընդհանուր» ուսուցչական ժողովից վերադարձայ Վան: Առաջին խօսքը որ ասաց ինձ՝ ինչ որ մի խորհրդաւոր հարց էր: — «Խաբըրիկմ ունիս Թիֆլիզից. այո՛, մենք Կովկասի հացոց շատ պարտական ենք, մանաւանդ «Հրատարակչական» ընկերութեան. նոքա հսկայական քալերով չառաջ են գնում ժամանակակից ուսումների հետ, իսկ մենք հազիւ կրիայի քալերով. ի՞նչ ունենք որ ինչով պարծենանք. բոլորը մէկ հատիկ «Վարժապետանոց» և այն էլ, ինչպէս տեսնում էք, կոռւածաղկի վայր է դարձել շնորհիւ ոմանց եսամոլների...» Ստոյգ որ ճիշտն էր նկատել Սրուանձտեան: «Միացեալ» ընկերութեան Վանայ «Վարժապետանոց» իւր վերջին տարին յաւ չ'անցկացրեց, հետգհետէ ուսուցիչները կողմնապահութեան և ինտրիգների մի վայր դարձրին, արդիւնքն այն եղաւ որ 1884 թ. վերջերում, «Վարժապետանոց» իսպառ փակուեց. էլի ձեռնունայն նստան վանեցիք:

Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց իւր անհունս գրուածոց,

իւր բանաւոր թէ զրաւոր քարոզների մէջ վաստակելով մի համակրելի ժողովրդականութիւն, արդարեւ բարձր 'ի կշիռ էր իւր կրօնական դասակարգին մէջ: Այդ բոլորին հետ մէկ տեղ՝ նորանում կար եւ միւսնոյն ժամանակ մանկավարժական ձգտում. շատ անգամ խօսում էր մանուկների կեանքից. ապացոյցն այն է որ Կ. Պօլսում նա հրատարակեց իւր «Ընթերցարան» մանուկների համար, մի ղիւրաւ ուսանելի դասագիրք: Դորանով հասկանալի է, որ Սրուանձտեանը չէր մոռացել իւր զրական բաժնից մաս հանել նաեւ հայ մանուկներին:

Այդ «ընթերցարանը» բացի իւր «Այբեմարան» բաժնից, ունէր փոքրիկ բարոյավէպիկների, աղօթքների, կրօնական պատմութիւնների մի հաւաքածու էլ: Երբ Կ. Պօլսում դեռ ոչ մի մանկավարժի համ ու նմուշն չ'կար, Սրուանձտեանը այդ անհրաժեշտ պէտքն կատարեց եւ մասամբ հեշտացրեց դասաւանդութեան ուղին: Ժամանակի յայտնի դրագէտները Ռէթէոս Բերբերեան, Եղիա Դէմուրջիբաշեանը ամենքը ակնածութեամբ էին վերաբերում դէպի այդ կրօնական մանկավարժն, որն Վարագայնոց թուգն ու պսակն էր, որ ամենից մտացի եւ խելամուտն էր, ամենից շրջահալեացն, կանխամտած խօսողն էր: Իւր վերջին «Համով Հոտով» երկովն աւելին ունեցաւ իւր հեղինակութիւնն նաեւ լուսաւոր շրջաններում, պատիւ ունեցաւ Ս. Պետրպուրկի «Հնա-գիտական» ժողովին պատուաւոր անդամ նշանակուիլ:

1884-ին հրաժարուելով Վասպուրականի օգնական առաջնորդութիւնից կրկին վերադարձաւ Կ. Պօլիս: 'Ի նշան իւր բաւոք ծառայութեանն վարձատրուեցաւ հոգելոյս Ներսէս պատրիարքից: Երկրորդ անգամ նշանակուելով Տրապիզոնի առաջնորդ 1888-ին, անտի մեկնեց Ս. Էջմիածին եւ հանգուցեալ Մակար կաթողիկոսից ընդունեց եպիսկոպոսութեան բարձր աստիճանը: Տրապիզոնում երկար չուեց Սրուանձտեանի պաշտօնավարութիւնը. կանչուեցաւ կրկին ի Պօլիս, ուր յանձնեցին Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ քարոզչութիւնն եւ «Կենտրոնական» ուսումնարանի կրօնի ուսուցչութիւն: Երկու պաշտօնն էլ պատուաբեր եւ արդիւնաւոր էին նորա համար:

Երբ 1884-ին մեկնեց Վանից, կարճես թէ վերջի բարեն էր, վերջին մնաս բարեն, որ վշտացած եպիսկոպոսը տուեց իւր սիրեցեալ ծննդավայրին: Աւանդ, ի՞նչ էր երեւակայում անգամ, որ այդ առողջակազմ եւ դեռ գործելու ընդունակ հոգեւորականը գնում էր Կ. Պօլիս իսպառ աչնտեղ մնալու... Անողոք եւ անգութ ժամանակ, ի՞նչ գիտնալու էինք որ օրհասը զինքը քարշ էր տալիս Վան—Տոսպից 'ի Բիւզանդիա, անտի Ս. Էջմիածին եւ դարձեալ Պօլիս, ուր անակնկալս վրայ պիտի հասնէր անբուժելի հիւանդութիւն: Մնացեալ օրերն անցկացրեց նախ Բերայի ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ սենեակում,

շրջապատուած ծանօթ ալցելուէն իւր, որաւելի փոխադրուեցաւ ս. Փրկչի ազգ. հիւանդանոցում. աւելի ծանր, աւելի տխուր կացութեամբ: Ի՞նչ գուր ա՛յցան ճարտար բժիշկների բոլոր հոգսն ու հոգատարութիւնն. ի՞նչ գուր այն բոլոր լանձնաշարութիւններ, մասնաւորապէս Նշրդեան պատրիարքից, եղածն ինելու էր և Սրուանձտեանի վիճակն անտանելի էր:

Այն ինչ Բերայ՝ ընտիր հասարակութիւնը դեռ յոյս էր տաճում լսել իւր սիրելի քարոզչին և «Կենտրոնական» դպրոցի սաները իոյն յուսովն էին ընդ երկար լսելու Սրուանձտեանի դասերն, գտնում էին զինքն թալկացած ընկած մահուան անկողնում: Այ ո՛չ ևս էր «Զուշան Զաւարշանի» անուշահոտ բուրումն. ոչ ևս էին «Համով Հոտովի» համով խօսքերն և զրուց սղորովիւնք: Քրտնջան հեղինակի արեւն ի մայր էր թէքո ել ազգ. հիւանդանոցումն իսսառ փակել էր իւր շրջահայեաց աչերն. այլ ևս ամենայն ինչ կատարեալն էր ցկեանս յաւիտենականս...

1892 թ. նոյեմ. 17-ին էր որ կնքեց իւր աշխատաւոր կեանքն ամենավերջին անգամ հանգստանալով եղբօր որդի պ. Յարութիւնի գրկումն, որի միակ արիւնակի՛ցն էր և պահապան հրեշտակն: Սրուանձտեանի թաղման – յուղարկաւորութեան հանդէսն էլ ըստ պատուոյն և արժանաւորութեան խիստ հանդիսաւոր էր: Նոյեմբերի 19-ին բարձր հոգևորականութեանց և ծանօթ ընտրովի հասարակութեան խումբ խումբ յուղարկաւորք լեցուել էին ազգ. հիւանդանոցի ներսն և շուրջ ամենքը ի մի բերան ցաւակցում էին այն մեծ կորուստին համար, ափսոսում էին Գարեգինը:

Յուղարկաւոր թափօրը ակնածելի շքով հիւանդանոցից մինչև Բերայի եկեղեցին և անդի մինչ Զիշիի գերեզմանոց. շարժւում էր ամենայն հանդարտութեամբ և կարգապահութեամբ, որոշ առաջնից գնում էր ոստիկանների մի խումբ իրենց մեծերով: Ըրդարեւ խիստ ցաւալի մի զուգադիպութիւն. այդ 1892 թուականի վերջին երկու ամսում հայ ազգը գրկում է իւր չորս ընտրովի գրական մեծ գործիչներից: Նոյեմբերի 4-ին նախ Խորէն Նար. Բէշ, Նոյեմբերի 17-ին Սրուանձտեան սրբազան եպիսկոպոսները. դեկտ. 19-ին Գրիգոր Արծրունին և Ռափայել Պատկանեանը, որոնց մահը պզալի եղաւ ոչ միայն հայ ազգին համար, այլ եւրոպացի մի կարգ գիտնոց:

Սրուանձտեանց բացի իւր պարզաւորուած Խաչ նշաններից ունէր նաև օսմանեան Գ. կարգի պատուանշան:

Բայց այդ բոլորը ոչինչ, վաղաժամ հասած մահը նշանակութիւն չունեցաւ բեղմնաւոր մշակի գրական ազգօգուտ գործունէութեան վրայ: Հանգուցեալն իւր գրական-բարոյական վաստակին հետ մտածել

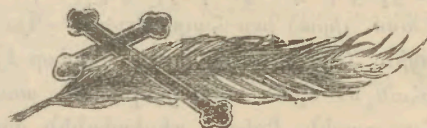
էր իւր նիւթական չիշատակն էլ: Իւր վեհ մտքի և խորհուրդների հետ տնտեսել և չղացել էր այն բարի գործը, կոտակելով մի համեստ գումար (հազար օսմ. լիրա) իւր հայրենիքում—Վանում հաստատուել. իիք հիւանդանոցին համար և մի փոքր գումար էլ (30 օսմ. լիրա) Ոստանայ Չարահան՝ս. Նշան եկեղեցւոյ որմին տակ անշքապէս թաղուած անմահ հայ դպրին, Եղիշէի գերեզմանին վրայ մի համեստ շիրիմ կանգնեցնելու 'ի չիշառա' Ե. դարու անմահ նահատակների. իսկ մնացեալ գրքերը կոտակել է Վարագայ մենաստանին:

Այսպէս ահա՝ Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց իւր անփառասէր հպմեսքութեամբն տնտեսած պչղ գումարովն և գրական վաստակով՝ իսկ օգտակար եղաւ ոչ միայն հայ հասարակութեան, իւր բնավայրի զաւակաց, այլ և իւր հարազատ եղբարցն, չաւէտ չաւերժացնելով Կարեգին անունը:

Այս 1902 թ. Նոյեմբեր 17-ին բոլորելով մի տասնեակն նորա հանդստեան, այսու կ'հանարձակինք պատուել չիշատակն այն գրողի, այն զրակուն մեծ վաստակաւոր գործչի, որն իւր բեղմնաւոր երկե ով անմահացեց կրկին Քուշան-Քաւարշանի հերոս նահատակները. տուեց մեզ «Սառուսի Դաւիթն ու Մհէր» (Միհրան) իրանց «Մհէրի դրունով», թողեց մեզ մի շար այն թանգագին ակունքներից — քերթուածներից, որին ժողովրդական բանահիւսանք ենք ասում:

Յիշատակն իւր օրհնութեամբ եղիցի:

Գ. Շերենց

ԱՐՍԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՏՆԵՐՆ

Վենետիկի Մխիթարեանների ծանր կորուստից յետոյ՝ նրանց եղբայրակիցներն էլ, Վիեննայի Մխիթարեանները նոյնպիսի ծանր կորուստ ունեցան: Յուլիսի 9-ին (ն. տոմ. 21-ին) վախճանուեց Վ. Եննայի Մխիթարեանների աբբա՛հայր Արսէն արքեպիսկոպոս Այտնեանը 78-ամեայ հասակում:

Նրա կենսագրութեան և արդիւնաւոր գործունէութեան մասին լիովին տեղեկութիւններ կարելի է գտնել Հ. Գ. Մէնէվիշեանի «Վենսադրական Ակնարկի» մէջ (Վիեննա, 18)5), պ. Ա. Սարուխանեանի «Հ Արսէն վ. Այտնեան» վերնագրով չիշողութիւնների մէջ, որոնք տրպագրուեցին «Մշակում» (1902. №№, 201, 205, 207, 211): Մենք այստեղ համառօտ կերպով կարձանագրենք Այտնեանի գործունէութեան միտքերիւ կէտը միայն, որոնցով նա ծառայութիւն է մատուցել հայ ազգագրութեան:

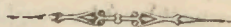
Այտնեանը հայոց մէջ առաջին գիտնական—լեզուագէտն եղաւ, լայն և ժամանակակից մտքով՝ ուղիղ հայեցքով լեզուի վրայ: Նրա գիտական գործունէութիւնը հանգիպեց այն միջոցին, երբ մեր նոր գրական լեզուի հարցը անցողական դրութեան մէջ էր. երբ հայ բանասէր՝ երբ, բաժանուած գրաբարական և աշխարհաբարեան կուսակցութիւնների՝ պայքար էին մղում, մինը՝ պաշտպանելով պարսկերէնի իբրեւ գրականութեան մէջ գործածելի լեզու, իսկ միւսը՝ աշխարհաբարը: Աշխարհաբարը դատը տարել էր—գործնական կերպով. կեանքը, բնագոյն արդէն վճռել էին հարցը՝ յօգուտ աշխարհաբարի, բայց թէօրիապէս դա վճռուած չէր, և աշխարհաբարեանները լուծեամբ պէտք է տանէին այն արհամարհանքը, որ գրաբարեանները արտայայտում էին աշխարհաբարի դէմ՝ իբրեւ հայերէնի խորթ պապի. իբրեւ աշխատուած, գոհնիկ, աղքատ, նորահնար բարբառի դէմ, որին համարձակում էին ղնել հարազատ, բնիկ, ճշիւ գրաբարի տեղ: Այս միջոցին էր որ հանդէս եկաւ Այտնեանը այս թէօրիական վեճի մէջ իւր հեղինակւոր խօսքն ասելու: Նա գիտնական—լեզուագէտ էր. նա գիտէր, որ լեզուի մէջ չկայ բնիկ և աղճատուած, չկայ հարազատ և

խորթ. այլ լեզուն մշտական փոփոխութիւնների ենթարկուող մի օր-
դանիզմ է. աշխարհաբարը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ նոյնքան բնիկ
հարազատ հայերէն՝ որչափ գրաբարը, միայն ենթարկուած երկար
դարերի անխուսափելի էվոլյուցիային — կազմալուծութեան և կազմակեր-
պութեան: Նա գիտէր, որ աշխարհաբար լեզուն մի բացառիկ երևոյթ
չէ հայերի մէջ, այլ կաջ — և չէ կարող չլինել — ուրիշ ազգերի մէջ էլ.
որ յունարէնն էլ, լատիներէնն էլ, սլաւոներէնն էլ և այլն ունին
իւրաքանչիւրը իւր աշխարհաբարը, նոյն իսկ մի քանի աշխարհաբար-
ներ: Այս հիմնական հայեացքները նա մեծ հմտութեամբ բացատրեց
իւր հոչակաւոր «Քննական քերականութեան» ընդարձակ ներածու-
թեան, մէջ և այնուհետեւ դրեց աշխարհաբարի մանրամասն, բարե-
խղճութեամբ ուսումնասիրուած քերականութիւնը, որի մէջ շատ յա-
ճախ ինկատ են առևուժ նոյն իսկ գաւառական բարբառները, այս
ամենակենդանի, ամենակենսունակ լեզուները, որոնք սակայն այն
Ժամանակ գեռ ենթարկուած էին կատարեալ անուշադրութեան: —
Այտնեանի այս գործը, որ տպուեց 1866-ին, — հեղինակաւոր գրաբա-
րագէտի գիտական մի գործ, որ պաշտպանում էր աշխարհաբարի
դատը ամեն տեսակէտից — վերջ դրեց գրաբարեան — աշխարհաբա-
րեան վէճերին. աշխարհաբարը թէօրիապէս էլ տարաւ յաղթանակը՝
իբրև գործածելի լեզու. — Մինչև այսօր էլ նրա «Քննական քերակա-
նութիւնը» մնում է իբրև պատկառելի գիտական գործ. ոչ նրա նը-
ման հետագօտութիւն աշխարհաբարի մասին և ոչ նրա աշխարհաբա-
րի քերականութեան մօտեցող աշխատութիւն՝ չենք ունեցել:

Բայց Այտնեան այնու ամենայնիւ աշխարհաբարեան չէր՝ նեղ
մտքով. ինչպէս որ նա իբրև լեզուագէտ ճանաչեց աշխարհաբարի
ինչութիւնն ու նշանակութիւնը՝ նոյնքան ճանաչում էր և գրաբարի նը-
շանակութիւնը, թէ ըստ ինքեան և թէ աշխարհաբարի համար: Նա
որոշեց երկու լեզուների սահմանները, իւրաքանչիւրի տեղը և իւր-
աւունքները: 'Իրաբարի համար էլ նա՝ նոյնպէս մի զեղեցիկ քերակա-
նութիւն աշխատասիրեց (Չալքիսեանի քերականութիւնը հիմնովին
վերամշակելով), որ եթէ աղմուկ չհանեց՝ սլաւոնաւն այն էր, որ ներ-
կայանում էր համեստ ձեռնարկի կերպարանքով և չէր նուիրուած
տաք վէճի առարկայ մի հարցի լուսաբանութեան: Բայց որչափ որ
Բագրատունու. «Ի սէտս զարգացելոց քերականութիւնը» հոչակաւոր
է իբրև շտեմարան գրաբարի (և ոչ միայն գրաբարի) լեզուացին ձեւե-
րին, նոյնչափ Այտնեանի այս քերականութիւնը նշանաւոր է՝ բուն,
հարազատ գրաբարի կանոնները ճիշդ հաղորդելով: 'Իրաբարի վերա-
բերութեամբ էլ նա խիստ սլահանջող էր. աւելի խստապահանջ՝ քան
թուեղ գրաբարեանները:

Այտնեանը մեծ ծառայութիւն մատուցեց հայ ազգագրութեան նաև նրանով, որ հիմնեց «Հանգէս ամսօրեայ» գիտական ամսաթերթը: Սա անընդհատ շարունակում է տասնեվեց տարի և տալիս է բազմաթիւ ինքնուրոյն և թարգմանական ուսումնասիրութիւններ՝ ազգագրութեան զանազան ճիւղերի՝ վերաբերեալ, մատենագրական, հին և նոր լեզուային, գաւառաբարբառներ, տեղագրութիւններ, առածներ և այլն: Ցանկալի, որ Վիեննայի Միլիթայեան միաբանութիւնը նախկին ուշագրութեամբ շարունակէ «Հանգէսի» հրատարակութիւնը, որ անպայման օգտակար լինելով իբրև մասնագիտական պարբերաթերթ՝ միևնոյն ժամանակ կենդանի յուշարձան է ա՛մուսնայի հիմնադրի, Յ. Որսէն վ. Այտնեանի համար:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

ԱԳԲՐԻՐ

Պատկերազարդ մանկական ամսաթերթ.

Բաժանորդագիրն է՝ 3 ռուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ Ред. журн.
„АГБИОРЪ“. Tiflis Rédac.
du journal „AGBUR“

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԵՐԱՐԱՆԻ

Բաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris. 6 17 Rue La Brayère

ԱՐԱՐԱՏ

Ամսագիր 1 րդ տարի. 1903

Բաժանորդ. 4 ռ.

Հասցեն՝ Редакция „Араратъ“
Багаршанатъ.

ԱՐԵՎԵԼԻ

ՕՐԱԳԻՐ.

Հասցեն՝ Rédaction du journal
«AREVELK» Constantinople

ԱՐՏԵՄԻՍ

Օրգան XX դարու հայ կանանց. րաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ Réd. de la revue
„Artemis“ Le Caire (Egypte).

ԲԱՋՐԱԿԷՂ

Ամսաթերթ. Բաժանորդագիրն է՝ 10 ֆր. (4 ռռ.)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „Basmavép“, Venise (Italie), St. Lazare.

ԲԱՆԱՍԻՐ

ԱՐԱՐԱՆԻ.

Բաժ. 15 ֆ. կամ 6 ռ.

Հասցեն՝ Basmadjian. 112 Bd. Rosechouart. Paris.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՐՅԱՅ“

ԺԷ. տարի. 1903

Բաժանորդագիրն է՝ 4 ռուբլի, կամ 10 ֆրանկ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „HANDESS AMSORYA“
Au Couvent des RR. PP. Méchitharistes Vienne, VII/2
Mechitaristengasse 4.

ՄՇԱԿ

Օրագիր: 1 րդ տարի 1903.

Բաժանորդագիրն է՝ 10 ռուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
„МШАКЪ“. Tiflis. Réd. du jour. arménien „MSCHAK“.

ՄՄԻՐՁ

Ամսագիր. ԺԷ տարի 1902

Բաժանորդագիրն է՝ 10 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
журнала „МУРЧЪ“ Tiflis,
Rédaction de la revue
„MOURTCH“.

ՏԱՐԱԶ

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ.

ԺԷ. տարի 1903 թ.

Բաժանորդագիրն է՝ 6 ռուբ.

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция жур.
„ТАРАЗЪ“ Tiflis. Rédaction
du journal „TARAZ“.

НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ

ежедневная полит. и литер. газета.

Подп. цѣна 7 р.

Адресъ. Тифлисъ. Ред. газеты
„Новое Обозрѣніе“.

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է
ԳԱՅԵՐԱԶԱՐԴ
ԱԶԳԱՅԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՍԻՐ

IX և X ԳՐԶԵՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԵՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 3 Բ. ԿԵՄ 10 Փ.

Նախկին գրքերը վաճառում են խմբագրատանը բաժանորդագրական գնով:

Դիմել՝ Тифлисъ, Редакція Азгакранъ Андесъ, Саперная 5 Ерванду Лалаянцъ. Բաժանորդագրինը կարելի է ուղարկել նաև հետևեալ հասցեով՝ Филиппу Вардазаряну, Вильяминевская 24. Тифлисъ.

Արտասահմանից Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase). Séminaire Nersissian.